

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Redactie

Tjitske Akkerman, Bettina Brandt, Liesbeth Bervoets, Thea Campagne,
Sylvia Lammers, Riet Paasman, Brita Rang, Agnes Sommer, Marjan Schwegman

Redaktieraad

Titia Bos, Lenie Brouwer, Jeanne de Bruijn, Coosje Couprie, Freda Dröes,
Angela Grooten, Rina Van der Haegen, Ans Hobbelinek, Jacintha Kannekens,
Jytte Kronig, Greet Kuipers, Nelly Oudshoorn, Dorien Pessers,
Janneke Plantenga, Mieke Verloo, Tienka Wiersma, Marianne van de Wijngaard

Redaktiesekretariaat

TvV, p/a Nonnenstraat 45, 6511 VN Nijmegen

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (080) 22 17 00
(tussen 9.00 en 13.00 uur).

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs per jaargang bedraagt f 48,50. Voor studenten en anderen met een minimum-inkomen geldt een gereduceerd tarief van f 38,50. Voor instellingen bedraagt de abonnementsprijs f 58,50. Men kan zich ook tussentijds abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager. Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonisch worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de betaling dient men een acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij men één maand vóór het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. De prijs van een los nummer bedraagt f 16,50.

Ontwerp omslag: Leo de Bruin

Inhoud

133 Redactioneel

Themagedeelte: Seksueel geweld (redactie: Tjitske Akkerman, Sylvia Lammers, Judith Vega en Monique Volman)

- 134 Met alle geweld in één model? Inleiding op het thema
Monique Volman

- 143 'Soms heb ik de hele dag ruzie met jongens uit mijn klas'.
Ongewenste intimiteiten in het onderwijs *Japke Schonewille,*
Yolanda Wielhouwer

- 159 Van ongewenste intimiteiten naar gewenste omgangsvormen
Jeanne de Bruijn, Greetje Timmerman

- 179 Dwang en instemming. Klassiek liberale concepten in teksten over
seksueel geweld *Judith Vega*

Recensies

- 196 'Waarom mannen verkrachten' van Bert van Herk *Evelien Tonkens*
198 'Nemesis. Themanummer over vrouwen, strafrecht en seksueel
geweld' *Anne Marie Bos*
200 'Beleidsstudies over seksueel geweld en hun betekenis voor het
beleid' *Jeanne Doomen*

Overige bijdragen

- 206 Ruimteverdeling en grensoverschrijdingen. De bewegingsruimte en
sociale contacten van vrouwen in Marokko *Marjo Buitelaar*

Reaktie

- 220 Verbindingen verbroken, hoezo? *Yvonne Leeman, Sawitri Saharso*

Verslagen van bijeenkomsten

- 225 LOVA-dag 'Vrouwen en ideologie', Utrecht, 13 december 1985
Karin van Nieuwkerk

- 227 Presentatiedag 'Onderzoekszwaartepunt vrouwenstudies
Universiteit van Amsterdam, 13 december 1985 *Joke Hermes,
Mara Smith*
- 229 'Terugkijken op Scopophilia'. Verslag van een
vrouwenstudieskongres, Tilburg, 31 januari en 1 februari 1986
Alma Brevé, Joke van der Zwaard
- 231 'Vrouwen, geschiedenis en seksualiteit'. Themadag van het
Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis, Amsterdam, 1 februari
1986, *Lea den Broeder, Mariet Peeters*
- 233 'Konferentie Vrouwen en de informele sektor', Oisterwijk,
21-23 oktober 1985, *Annie van Huisstede, Lorraine Nencel*
- Recensies*
- 235 'On Women, Sexuality and Love' van Georg Simmel
Eva Abraham-van der Mark
- 236 'Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis' *Marjan Schwegman*
- 239 'Sarafaan. Literair-cultureel tijdschrift met breed feministisch
karakter' *Maaïke Meijer*
- 242 'Krisis. Tijdschrift voor filosofie' *Chris Iles*
- 243 'Assepoesters en kroonprinsen. Een onderzoek naar de
minderheidsposities van agentes en verpleegsters' van Marlies Ott
Nelleke Vercouteren
- 245 'Natuurlijk geboortenregelen in de twintigste eeuw' van Hanneke
Westhoff *Dymphie van Berkel*
- 248 'De positie van vrouwen bij een grote bank' van A.M. de Jong-van
der Poel *Kea Tijdens*
- 250 'Schoolverzuim van Turkse en Marokkaanse meisjes' van Ineke Vlug
en 'Wegblijven van school' van M. Luykx en P. Uniken Venema
Trees Pels
- 253 Kroniek
- 254 IAV-inventarisatie
- 260 Summaries
- 262 Gegevens over de auteurs

Rektifikatie

In de *Kroniek* van nr. 25 staan als sluitingsdata voor de inlevering van voorstellen voor klein praktijkgericht onderzoek, skripties en vertaalsubsidies bij de STEO vermeld: 15 april en 15 oktober. Dit moet zijn: *15 april en 15 september!*

Redactioneel

In dit nummer zijn een aantal artikelen en recensies opgenomen die betrekking hebben op het thema *seksueel geweld*. De vraag hoe algemeen het begrip seksueel geweld opgevat kan worden vormt hierbij de leidraad. We hebben niet beoogd een breed overzicht te geven van dit terrein, maar juist de aandacht gericht op de grenzen waar analyses van seksueel geweld op stuiten. In de inleiding bij het themagedeelte wordt dit nader uiteengezet. In een aparte recensierubriek wordt, aansluitend op het themagedeelte, aandacht besteed aan enkele publikaties op het terrein van seksueel geweld. Het gaat onder andere over de vraag waarom mannen verkrachten, over het themanummer van *Nemesis* over strafrecht en seksueel geweld, en over de verschillende beleidsonderzoeken die op het gebied van seksueel geweld in Nederland zijn verricht.

Na het themagedeelte volgt een artikel uit de hoek van de antropologie. Marjo Buitelaar laat aan de hand van konkrete beschrijvingen iets zien over de bewegingsvrijheid en de sociale kontakten van vrouwen in Marokko. Marokkaanse vrouwen worden door de gedragskodes sterk aan huis gebonden en aan mannelijke controle onderworpen. Toch blijken er ook plaatsen te zijn waar vrouwen elkaar, niet gehinderd door de aanwezigheid van mannen, kunnen ontmoeten.

In het artikel 'Verbroken verbindingen, hoezo?' zetten Yvonne Lee-man en Sawitri Saharso de discussie over de kleur van vrouwenstudies voort.

Verder in dit nummer een aantal verslagen van bijeenkomsten en recensies van publikaties over uiteenlopende onderwerpen. Tot slot niet te vergeten de 'kroniek' en het overzicht van het IAV.

Monique Volman
Met alle geweld in één model?

Inleiding op het thema 'seksueel geweld'*

'Het wordt tijd dat we beseffen dat verkrachting
 alle vrouwen kan overkomen.
 Het wordt tijd dat we inzien dat verkrachting te
 maken heeft met de sociale positie van de vrouw!!
 Het wordt tijd dat onze ogen open gaan!!
 Het wordt tijd dat we kwaad worden!!
 Het wordt tijd dat we er iets aan doen!
 nu!!!

Vrouwenkrant, november 1976

Sinds de 'ontdekking' van verkrachting als een verschijnsel dat alle vrouwen aangaat, zijn steeds meer vormen van seksueel geweld zichtbaar geworden. In feministiese analyses wordt seksueel geweld doorgaans opgevat als een uitingvorm van de machtsverhouding tussen de seksen. Geweld en macht zijn op die manier onder één noemer gebracht. Deze visie veronderstelt dat aan de andere kant niet-gewelddadige verhoudingen ook machtsvrij zijn. In de praktijk lijkt deze grens echter niet zo scherp te trekken. Sommige verschijnselen blijken niet ondubbelzinnig aan de ene of de andere kant te plaatsen. Ongewenste intimiteiten bijvoorbeeld vormen zo'n typies grensgebied. Moet men dergelijke gevallen nu maar als uitzondering opvatten of mankeert er iets aan de analyse?

Rond 1976 verschijnen voor het eerst in de feministiese pers artikelen over verkrachting en mishandeling van vrouwen. Illustratief is een nummer van de *Vrouwenkrant* dat geheel gewijd is aan het onderwerp verkrachting. Het eerste artikel daarin draagt de titel 'Verkrachting, het wordt tijd dat we kwaad worden'; de andere stukken laten zien waarom dat moet. De actiegroep Vrouwen Tegen Verkrachting presenteert cijfers over het voor-

* Deze inleiding is geschreven in samenwerking met Tjitske Akkerman en Sylvia Lammers, mede naar aanleiding van discussies in de themaredactie, waarvan ook Judith Vega deel uitmaakte.

komen van verkrachting en verschillende vrouwen vertellen over hun ervaringen. De *Vrouwenkrant* wil vooral duidelijk maken 'dat 't bestaat, dat 't veel voorkomt, dat het nu niet onderkend wordt'. Verder wil ze mythen en vooroordelen rond verkrachting bestrijden. Het gaat niet alleen om informatie; de lezeres wordt ook op haar directe betrokkenheid aangesproken. Het gaat om 'ons'! We moeten er iets tegen doen. 'Erover praten' is een belangrijk middel in de strijd. 'Kom praten over je ervaringen, laten we het niet alleen verwerken (...) het is iets wat ons allemaal overkomt.'

Erkenning van het probleem, bespreekbaarheid en openbaarheid zijn ook belangrijk als inzet van de strijd. Het gaat echter niet om het groeien van de openbaarheid zonder meer, maar om een specifieke, feministiese openbaarheid. Psychiaters, politiefunktionarissen en rechters bespreken immers al lang 'verkrachting', maar juist daar zijn de mythen en vooroordelen te vinden die bestreden moeten worden. Ook is het aantonen van de omvang van het probleem op zich niet waar het om gaat. Voorop staat een analyse van verkrachting in termen van de positie van vrouwen in een seksistische maatschappij. Jeanne Doomen definieert in 1976 verkrachting als 'de verst gaande seksistische daad' en de functie ervan als 'het op hun plaats (thuis) houden van vrouwen'.¹ Hiermee wordt het ook mogelijk verkrachting met andere zaken in verband te brengen. Zo valt in het eerste pamflet van Vrouwen Tegen Seksueel Geweld (1976) te lezen: 'We waren allemaal woedend over het geweld van mannen waarmee je als vrouw dagelijks te maken hebt. Niet alleen verkrachting, maar vooral ook het gefoezel, het gefluit en nageroep door mannen'. Daarom wordt een tribunaal tegen verkrachting waaraan VTSG zou meewerken, omgedoopt tot 'tribunaal tegen seksueel geweld'. Ook vrouwenmishandeling ziet men als seksueel geweld, namelijk in de zin van geweld tegen vrouwen. De stichting Blijf van m'n Lijf vangt dan inmiddels al twee jaar lang mishandelde vrouwen op. Van traditionele opvangvoorzieningen, waar ook mishandelde vrouwen terecht kunnen, verschilt Blijf van m'n Lijf onder andere in haar uitgangspunt, dat vrouwenmishandeling een symptoom is van vrouwenonderdrukking.

De tijd dat seksueel geweld 'ontdekt' werd als universele bedreiging voor alle vrouwen en daarmee als strijdpunt voor de vrouwenbeweging, lijkt alweer achter ons te liggen. Inmiddels is bereikt dat analyses van verkrachting in termen van de 'sociale positie van de vrouw' zijn doorgedrongen in officiële overheidsnota's. Niemand staat er meer van te kijken,

1. J. Doomen, *Verkrachting. Ervaringen, vooroordelen, achtergronden*. Baarn (In den Toren) 1976.

dat de gevestigde media problemen als incest en verkrachting aan de orde stellen. Door toedoen van de vrouwenbeweging is er opvang en hulpverlening van de grond gekomen voor vrouwen die slachtoffer zijn van verkrachting, incest, mishandeling en ongewenste intimiteiten op het werk. Een staatskommissie heeft richtlijnen opgesteld voor de behandeling van deze slachtoffers door politie en justitie. In de herziene zedelijkheidswetgeving wordt het onderscheid tussen verkrachting en aanranding geherformuleerd en is ook verkrachting binnen het huwelijk strafbaar gesteld. Verschillende beleidsgerichte onderzoeken zijn inmiddels afgerond of zijn nog in uitvoering: een overzichtsstudie over seksueel geweld en heteroseksualiteit, onderzoeken naar geweld tegen vrouwelijke vluchtelingen, vrouwenhandel, buitenlands beleid, seksueel misbruik van kinderen in het gezin, vrouwenmishandeling en ongewenste intimiteiten in arbeidssituaties. De vijf onderzoeken die reeds zijn afgerond, worden in dit nummer besproken door Jeanne Doomen.

Hoewel de problemen die onder de noemer 'seksueel geweld' vallen, steeds meer gespecificeerd worden en de terreinen waarop deze zich voordoen zich steeds verder uitsplitsen, wil dat niet zeggen dat hier geen samenhangende, algemene visie aan ten grondslag kan liggen. Als samenvatting van een inzicht en als oproep tot herkenning en samenwerking, stond 'verkrachting' en staat nu 'seksueel geweld' voor een visie op vrouwenonderdrukking. Het begrip 'seksueel geweld' is geen willekeurige verzamelterm; het geeft een verband aan tussen allerlei verschijnselen die gezien kunnen worden als uitdrukking van de machtsverhoudingen tussen de seksen. Seksueel geweld is niet een toevallig, maar een 'struktureel verschijnsel'.

Vanuit dit uitgangspunt zijn allerlei mythen over seksueel geweld te bestrijden, 'het' kan bijvoorbeeld iedere vrouw overkomen, 'het' komt veel vaker voor dan altijd is beweerd en ook gaat het niet om onvermijdelijke seksuele driften van mannen maar om 'macht'. Ook de traditionele theorieën over seksueel geweld worden aangepakt. Tegenover psychologische en sociologische opvattingen die seksueel geweld verklaren uit individuele pathologie, deviantie en kommunikatiestoornissen, poneert men een visie die het probleem plaatst in het kader van de strukturele machtsverhoudingen tussen de seksen. Tegenover een rechtspraktijk waarin instemming van een vrouw wordt verondersteld, tenzij overduidelijk het tegendeel valt te bewijzen (bijvoorbeeld doordat er sprake is van geweld), zetten nu sommige feministiese analyses zelfs vraagtekens bij de *mogelijkheid* van instemming van vrouwen.² Als kinderen, bewustelozen en geestelijk gestoorden door de wet niet in de positie worden geacht te kunnen

instemmen, geldt dit dan in principe niet altijd voor vrouwen, die immers in een patriarchale maatschappij in een structureel machteloze positie verkeren?

Zo ondergaat de categorie slachtoffers een aanzienlijke uitbreiding. Volgens een onderzoek van B. Ensink en F. Albach is zelfs 90% van de vrouwen wel eens gekonfronteerd met seksueel geweld.³ Bovendien blijken de daders niet alleen de spreekwoordelijke enge mannen in de bosjes te zijn, maar veel vaker kollega's op het werk, vaders en echtgenoten thuis, doktoren in de spreekkamer en leraren op school.

Met de categorieën slachtoffers en daders dijt ook het begrip 'seksueel geweld' steeds verder uit, doordat steeds meer zaken opgevat worden als 'uitingsvorm' ervan: 'In VTSG vatten we seksueel geweld heel breed op: angst op straat, vernederende blikken en opmerkingen, ongewenste intimiteiten op het werk, pornografisering, verkrachting en mishandeling, ook binnen relaties en huwelijk, het geweld tegen vrouwen met een zelfstandig bestaan, de heteronorm, psychies geweld, seksueel geweld van artsen en psychiaters, dochterverkrachting.'⁴

Terwijl nu enerzijds steeds meer bekend wordt over 'seksueel geweld' en er steeds meer slachtoffers, daders en gevaarlijke plaatsen als zodanig worden (h)erkend, wordt anderzijds de vraag steeds dringender wat het vatten van al deze verschijnselen in een algemeen model nu eigenlijk betekent. Deze vraag komt in het artikel van Judith Vega aan de orde. De analyse van seksueel geweld als structureel verschijnsel brengt met zich mee, dat mannelijke en vrouwelijke posities als zodanig vastgelegd worden. Zo zijn traditionele sociologische, psychologische, psychiatrische en kriminologische theorieën gekritiseerd op het ontbreken van een structurele analyse van de machtsverhoudingen tussen de seksen, waardoor er een mannelijk perspectief in zou domineren. In plaats van dat mannelijk perspectief zou nu een vrouwelijk perspectief het uitgangspunt moeten worden. De tegenoverstelling van heersende mannelijke en onderdrukte vrouwelijke posities maakt het echter moeilijk nog andere posities te onderscheiden, die niet tot één van beide te herleiden zijn. Er zijn categorieën vrouwen, die niet passen binnen het model dat mannelijk (seksueel) geweld

2. Een voorbeeld hiervan is het werk van C. MacKinnon, in: *Signs* (1983), vol. 7, nr. 3 en vol. 8, nr. 4.

3. B. Ensink en F. Albach, *Angst voor sexueel geweld. Van overdreven angst naar gerechtvaardigde woede*. Leiden 1983.

4. 'Vrouwen Tegen Seksueel Geweld – Seksueel geweld van mannen treft alle vrouwen', in: *Feminisme en politieke macht*. Deel 1, Amsterdam (De Populier) 1983, p. 98.

stelt tegenover vrouwelijk slachtofferschap. Met betrekking tot incest kan men bijvoorbeeld wel het vrouwelijke slachtoffer tegenover de mannelijke dader stellen, maar wat dan te denken van de positie van de moeder? Is zij medeslachtoffer, want vrouw, of medeschuldige, want in principe in de positie om in te grijpen?

Een analyse van seksueel geweld als dé vorm van overheersing van vrouwen door mannen blijkt ook nog andere problemen op te leveren. Zo signaleert Nel Draijer dat onderzoek vanuit een brede definitie weinig aanknopingspunten biedt voor konkreet beleid. Ook vraagt ze zich af 'of een ontwikkeling in de richting van begrippen als "seksueel geweld" als verzamelnaam voor alle gradaties van ongewenste seksuele toenadering geen inflatie van het begrip "geweld" in zal houden'.⁵

De laatste tijd ziet men ook dat er kanttekeningen worden geplaatst bij feministiese analyses die seksueel geweld maken tot een haast onvermijdelijk lot van vrouwen, een konstante dreiging. De Stichting Tegen Haar Wil merkt bijvoorbeeld op dat in de publiciteit de nadruk onbedoeld al te eenzijdig kwam te liggen op het onvermijdelijke slachtofferschap van vrouwen. De laatste tijd probeert zij daarom méér de weerbaarheid van vrouwen te benadrukken.⁶

Ook is het feit dat in sommige analyses alleen plaats is voor het gevaar van (hetero)seksualiteit, en niet voor het plezier ervan, onder kritiek komen te staan. In zijn meest extreme vorm leidt het benadrukken van het gevaar zelfs tot de opvatting dat elke seksuele relatie tussen een vrouw en een man als seksueel geweld moet worden aangemerkt. Zo is bijvoorbeeld bij Catharine MacKinnon heteroseksualiteit niet meer te onderscheiden van verkrachting. Maar ook een probleemloze onderscheiding van seksualiteit en verkrachting biedt niet het perspectief dat het beeld van de onvermijdelijkheid van het geweld kan doorbreken. Bovendien ligt hieraan, zoals Vega laat zien, de gedachte ten grondslag dat in de heteroseksuele verhouding het gebied van de vrijheid probleemloos is af te grenzen ten opzichte van dat van de dwang. Een aflossing van een analyse van seksualiteit als gevaar door een analyse van seksualiteit als plezier lijkt al evenzeer eenvoudigweg een omkering als die van slachtoffer in weerbare vrouw.

Verkrachting en seksueel geweld zijn niet alleen gaan funktioneren als model van sekseverhoudingen in brede zin, maar ook meer in het bijzon-

5. N. Draijer, *Seksueel geweld en heteroseksualiteit. Ontwikkelingen in onderzoek vanaf 1968*. Ministerie van Sociale Zaken en werkgelegenheid, 1984, p. 99.

6. Stichting Tegen Haar Wil, Amsterdam, *Jaarboek 1984-1985*, p. 48.

der, als referentiepunt voor ideeën over wat een vrouwelijke seksualiteit zou zijn. Deze wordt dan gekonstrueerd als het negatief van de gewelddadig mannelijke: zacht en gelijkwaardig. Porno en harde vormen van seks krijgen hiermee het stempel van niet-vrouwelijk of niet-feministies. In de sm-diskussie plaatsen voorstandsters van sm tegenover deze 'knuffeltjes-seks' een vrouwelijke seksualiteit die 'geweld' niet uitsluit. Zij propageren die juist als bevrijdend, als 'rebellie tegen de dwingende normen van dit heteropatriarchale systeem'.⁷ Maar ook bij sm kan men niet zonder criterium om een grens te trekken tussen het spelen met macht en seksuele onderdrukking. Dat criterium wordt gevonden in de instemming, en daarmee hebben de tegenstandsters van sm weer de troef in handen om de volgende slag binnen te halen. Zo heeft Karin Spaink bezwaar tegen het onderscheid tussen 'gedwongen worden' en 'vrijwillig kiezen', omdat daarbij buiten beschouwing wordt gelaten 'in hoeverre fantasieën (...) door een traditionele opvoeding en gezinssituatie gestructureerd zijn, hoe verlangens zich verhouden tot de maatschappij waarin we leven'.⁸

Het tijdschrift *Diva* trekt regelmatig ten strijde tegen de feministiese anti-pornoanalyse en pleit voor 'de strategie om los van het altijd vechten tegen mannelijke overheersing en seksueel geweld, ook stappen te zetten op het pad van de autonome vrouwelijke lustbeleving'.⁹ Het idee, dat strijd tegen porno en seksueel geweld de voorwaarden moet scheppen voor een seksualiteit waaraan vrouwen plezier kunnen beleven, wordt gekonfronteerd met de konkurrerende visie dat deze strijd zelf eerder een rol speelt in het belemmeren van een plezierige seksualiteit van vrouwen: 'Lichamelijk plezier wordt ondergesneeuwd in de strijd tegen porno en seksueel geweld'.¹⁰

Uiteindelijk bieden aldus ook de alternatieve visies een even algemeen en eenduidig perspectief. Tegenover het slachtoffer wordt de weerbare vrouw gezet, waarmee het sekse-antagonisme wel een andere inhoud krijgt, maar overeind blijft. Tegenover het gevaar van de (hetero)seksualiteit staat het plezier ervan en tegenover een onderdrukkende seksualiteit een bevrijdende. Het algemene model wordt door het poneren van zijn tegenstellingen niet overstegen, maar juist bevestigd. Het feministiese standpunt verschuift alleen van de ene naar de andere pool.

7. B. Paërl, 'Het pervers-feminisme van Pat Califia', in: *Sekstant*, 1984, nr. 7, p. 9.

8. K. Spaink, 'Over politiek, puritanisme en perversies, een speurtocht naar onze "eigen seksualiteit"', in: *Lover*, 1983, nr. 1, p. 18.

9. B. de Wit, 'Neuken kent geen geslacht', in: *Diva*, 1985, jrg. 4, nr. 4, p. 20.

10. B. de Wit, a.w., p. 21.

In de drie artikelen in dit themadeel wordt op verschillende manieren afstand genomen van het algemene model van seksueel geweld als structureel verschijnsel. Twee artikelen hebben ongewenste intimiteiten tot onderwerp respectievelijk op school en op de werkplek. Hoewel de inzet van beide is, een probleem bespreekbaar en openbaar te maken dat – bijvoorbeeld in de nota *Sexueel geweld tegen vrouwen en meisjes* – wordt gepresenteerd als ‘uitingsvorm’ van seksueel geweld, wordt in beide artikelen onderscheid gemaakt tussen ‘seksueel geweld’ en ‘ongewenste intimiteiten’. Men zoekt naar een specifieke analyse van dit verschijnsel.

Het artikel ‘Soms heb ik de hele dag ruzie met jongens uit mijn klas’ gaat over ongewenste intimiteiten als specifiek probleem in het geïntegreerd lager beroepsonderwijs. De schrijfsters, Japke Schonewille en Yolanda Wielhouwer, laten zien dat wat door sommige meisjes als ongewenst en bedreigend wordt ervaren, voor anderen soms een spannend spel betekent. De betekenis van feitelijke gedragingen ligt niet vast met de konstatering dat het om vrouwen/meisjes tegenover mannen/jongens gaat. Die betekenis is bijvoorbeeld afhankelijk van de specifieke kontekst of van de subjectieve ervaring van de betrokkenen.

Lijken Schonewille en Wielhouwer de subjectieve betekenissen die gedragingen in verschillende situaties krijgen te zien als fenomeen dat onderzocht moet worden, voor De Bruijn en Timmerman is het onvermijdelijk subjectieve van het begrip ongewenste intimiteiten eerder iets wat onderzoek bemoeilijkt. Het feit dat het begrip ongewenste intimiteiten alleen op subjectnivo te definiëren valt, maakt het wetenschappelijk en juridies moeilijk hanteerbaar, zo stellen ze in ‘Van ongewenste intimiteiten naar gewenste omgangsvormen’. Zij geven – overigens om verschillende redenen – de voorkeur aan de meer objectiverende term ‘ongewenste omgangsvormen tussen de seksen’, en spreken ook over ‘het voorkomen’ van deze omgangsvormen, een term die meer een verwijzing inhoudt naar objectief vast te stellen gebeurtenissen dan naar subjectieve ervaringen. In hun onderzoek korreleren zij ‘ongewenste omgangsvormen’ als variabele met kenmerken van de arbeidssituatie. Op deze wijze lijkt een objectieve benadering van ongewenste intimiteiten mogelijk, al blijft deze variabele zelf nog steeds alleen meetbaar door te vragen naar de subjectieve ervaringen van de betrokkenen.

Uit hun onderzoek blijkt dat vrouwen het vaakst ongewenst gedrag van mannen rapporteren in situaties waarin de machtsverhoudingen enigszins aan het verschuiven zijn ten gunste van vrouwen of/ en waarin de traditionele omgangsvormen tussen de seksen ter discussie staan. De vraag is of dit betekent dat mannen zich in deze situaties anders gedragen, of

dat vrouwen hetzelfde gedrag van mannen anders interpreteren, of dat beide het geval zijn. Deze vraag kunnen de schrijfsters op grond van hun materiaal niet beantwoorden. Veelzeggend is wel hun bevinding dat vrouwen die werkten in situaties waarin er discussie was over de omgangsvormen, of waarin deze 'geëmancipeerd' waren, eerder de uitdrukking 'ongewenste intimiteiten' gebruikten voor gedrag van mannen dat hun niet beviel. Dat vrouwen in deze situaties vaak deze politiek getinte term bezigden in plaats van allerlei idiosynkratische uitdrukkingen, lijkt erop te wijzen dat de ene ervaring van ongewenste omgangsvormen de andere nog niet is, en dat verschillende 'subjektieve' wijzen van ervaren wel degelijk betekenis hebben.

In de bijdrage van Judith Vega staat de problematiek van dwang en instemming centraal. Zij voert de visies van Brownmiller en MacKinnon op als twee polen binnen de feministiese discussie hierover. Vega laat zien dat dwang en instemming hierin als elkaar uitsluitende begrippen gedacht worden. Ofwel dwang en instemming worden als tegenstellingen gedefinieerd, ofwel instemming heeft geen feitelijke betekenis meer, omdat alleen dwang de verhoudingen tussen de seksen typeert. In het laatste geval wordt iedere subjektieve ervaring verdacht en kan instemming steeds als vals bewustzijn worden afgedaan. Volgens Vega zijn zowel het moment van de instemming als dat van de dwang sociale konstrukties, die slechts relatief van elkaar onderscheiden kunnen worden. Als zodanig zouden dwang en instemming dan ook in hun historische en maatschappelijke kontekst onderzocht moeten worden.

Wat Vega konstateert ten aanzien van het probleem van dwang en instemming zou kunnen worden doorgetrokken naar de tegenstelling tussen macht en consensus, die doorgaans ook als absoluut wordt gedacht. Consensus staat voor het afwezig zijn van macht, en 'macht' wordt gereserveerd voor situaties waarin (nog) geen consensus heerst. Macht en consensus kunnen weliswaar in elkaars verlengde worden gedacht, zoals in het begrip schijnconsensus dat De Bruijn en Timmerman gebruiken om het geringe verzet tegen ongewenste intimiteiten te verklaren. De tegenstelling tussen een 'werkelijke', is machtsvrije, en een 'schijnbare', dus niet-machtsvrije, consensus blijft hiermee echter functioneren. De eerste situatie blijft het ideaal. Ten aanzien van consensus kan echter hetzelfde gelden als ten aanzien van de instemming, namelijk dat beide worden gekonstitueerd binnen een machtsverhouding en niet erbuiten. Dit wil niet zeggen dat zij altijd worden afgedwongen; niet iedere machtsverhouding kenmerkt zich door geweld.

In alle bijdragen aan dit themadeel worden specifieke analyses van

de fenomenen van 'seksueel geweld' gegeven. Het besef 'dat verkrachting alle vrouwen kan overkomen' heeft 'ons' de ogen geopend voor juist de verschillende sociale posities van vrouwen, waarvan sommige 'gevaarlijker' zijn dan andere. Hopelijk zijn we daardoor beter in staat uit te maken wie waar 'iets aan moet doen'.

SUN Sporen

Alain Corbin
PESTDAMP
EN BLOESEMGEUR
 Een geschiedenis van de reuk
 384 blz., geïllustreerd, f 38,50

Michael Baxandall
SCHILDERKUNST EN
LEEFWERELD
IN HET QUATTROCENTO
 Een inleiding in de sociale geschiedenis
 van de picturale stijl
 192 blz., geïll., deels in kleur, f 29,50

Michel Vovelle
MENTALITEITS-
GESCHIEDENIS
 Essays over leef- en beeldwereld
 216 blz., f 28,50

Siep Stuurman
MODERNITEIT
EN POLITIEKE THEORIE
 Oratie, 48 blz., f 19,50

Arie Graafland
ESTHETISCH VERTOOG
EN ONTWERP
 Theorie en methode van betekenisverlening
 in architectuur en kunst
 288 blz., geïll., deels in kleur, f 34,50

Michel Pellanders/René de Wit
IN HET TEKEN VAN
DE ROBOT
 Automatisering in Nederland
 Fotoboek, groot formaat, 72 blz., f 19,50

Dr. J. van Santen
ARBEID, PLICHT
EN VRIJHEID
 160 blz., f 19,50

Japke Schonewille, Yolanda Wielhouwer

Soms heb ik de hele dag ruzie met jongens uit m'n klas!

Over ongewenste intimiteiten in het onderwijs*

'Loop je met koffie en dan maken ze allemaal stomme opmerkingen of ze gaan aan je duwen. Dat soort lullige dingen allemaal. Ook in je billen en tieten knippen, echt hoor, heel lullig. Er zitten sekreten bij, ik heb soms echt de hele dag ruzie met jongens.'

Deze uitspraak is van een meisje uit de derde klas van een technische richting op een geïntegreerde school, een combinatie van Lager Technies Onderwijs en Lager Huishoud- en Nijverheidsonderwijs. In een onderzoek naar de invloed van schoolfactoren op het keuzeproces van meisjesleerlingen in het lager beroepsonderwijs, interviewden we meisjes uit de tweede klas die dat schooljaar moesten besluiten welke richting ze wilden kiezen binnen het Lager Beroepsonderwijs. Tevens interviewden we meisjes uit de derde klas die voor een zogenaamde jongensrichting hadden gekozen (de technische richtingen en de richting konsumptieve techniek). We wilden nagaan hoe meisjes tot een niet-seksespecifieke keuze komen en hoe ze het ervaren om in een technische richting te zitten. In de interviews liepen we aan tegen ervaringen van de meisjes die betrekking hadden op seksuele of seksueel getinte gedragingen van jongens (hun medeleerlingen) en van manlijke leerkrachten. Vooral de meisjes uit de derde klas vertelden hierover en gaven aan dat ze last hadden van dit gedrag. Ze vonden het hinderlijk, onhanteerbaar en ongewenst. Zo stuitten we onverwacht op het probleem van ongewenste intimiteiten in het onderwijs.

In dit artikel willen we ingaan op deze problematiek. Tot nu toe is er zeer weinig over bekend. Er zijn wel pogingen ondernomen om het probleem onder de aandacht te brengen maar in het onderwijs zelf is het probleem genegeerd. Scholen zijn bang voor de aantasting van hun goede naam, zeker in een tijd van dalende leerlingaantallen. Ook verkeren meis-

* Met dank aan Saskia Grotenhuis en Alma van Leeuwen voor hun kritiese inbreng in dit artikel.

jes op school en vrouwelijke leerkrachten vaak in een te kwetsbare positie om aandacht voor het probleem op te eisen. We beperken ons in dit artikel tot het signaleren van ongewenste intimiteiten in het LBO. Binnen het fusiebeleid dat de overheid voert met betrekking tot het LBO bestaat vrijwel alleen oog voor de mogelijke positieve gevolgen van integratie voor meisjes. Wij willen de aandacht er op vestigen dat integratie ook negatieve konsekventies kan hebben.

Het artikel is als volgt opgebouwd: eerst inventariseren we wat over ongewenste intimiteiten in het onderwijs bekend is, waarna we het begrip ongewenste intimiteiten afbakenen. Vervolgens bespreken we kort het fusie-beleid van de overheid met betrekking tot het LBO. Daarna belichten we aan de hand van de verhalen van de geïnterviewde meisjes een viertal aspecten van de problematiek rond ongewenste intimiteiten. Tot slot gaan we in op de specifieke verantwoordelijkheid van de school en de leerkrachten bij het bestrijden hiervan.

Ongewenste intimiteiten in het onderwijs

De discussie over ongewenste intimiteiten is – in het verlengde van de discussie over seksueel geweld – pas de laatste jaren echt op gang gekomen. Tot op heden is daarbij de meeste aandacht uitgegaan naar ongewenste intimiteiten in arbeidssituaties; wat betreft het onderwijs is nog bijzonder weinig bekend. In de overheidsnota over seksueel geweld wordt het onderwijs slechts tussen neus en lippen genoemd als plek waar zich ongewenste intimiteiten kunnen voordoen. In het *Verslag studiedag gemeentelijk beleid en sexueel geweld* van de gemeente Amsterdam wordt vooral de voorlichtende en bewustmakende rol van het onderwijs benadrukt. Op die manier krijgt het onderwijs een soort preventiefunctie toegeschoven, waarbij de aandacht vooral uitgaat naar de meisjes: die moeten weerbaar worden gemaakt. Hoewel het natuurlijk van groot belang is dat meisjes leren goed voor zichzelf op te komen, is het volgens ons minstens zo belangrijk om jongens en mannen aan te spreken op hun gedrag en verantwoordelijkheid. Van ongewenste intimiteiten binnen het onderwijs zelf wordt in het verslag niet gerept, alsof het onderwijs een eiland is waar de (machts)verhoudingen tussen mannen en vrouwen geen rol spelen.

Er is dan ook nog nauwelijks onderzoek naar ongewenste intimiteiten in het onderwijs verricht. Uiteindelijk hebben wij twee onderzoeken over de nederlandse situatie gevonden: van het jongerenblad *Zone 3* en van Trudi Vogel. In het onderzoek van *Zone 3* zijn onder leerlingen uit alle

delen van het land enquêtes uitgedeeld. Bijna éénderde van de leerlingen, voornamelijk meisjes, geeft aan lastig gevallen te zijn op school door mannelijke leerkrachten of medeleerlingen.¹ In het onderzoek van Vogel zijn acht meisjes geïnterviewd die op verschillende typen algemeen vormend onderwijs (Mavo-Havo-VWO) zitten. Hun klachten gaan over ongewenste seksuele gedragingen door manlijke leerkrachten.² Daarnaast heeft de Stichting Handen Thuis pas bekend gemaakt dat één op de zeven klachten die bij het landelijk klachtenburo binnenkwamen, op onderwijs-situaties van studentes en scholieren betrekking had.³

Toch blijft het onderwijs zelf zich in stilzwijgen hullen. Op geen van bovengenoemde onderzoeken zijn ons reacties bekend. Ook de oproep in de *ABOP-Vrouwenkrant* aan vrouwen die in het onderwijs werkzaam zijn,⁴ heeft nauwelijks reacties opgeleverd. De problemen die Vogel heeft gehad om scholen binnen te komen en om meisjes over dit onderwerp te kunnen interviewen, zijn ons inziens illustratief voor het taboe dat op dit onderwerp rust.

Afbakening van het begrip ongewenste intimiteiten

De meeste onderzoeken hebben betrekking op ongewenste intimiteiten in de werksituatie. De nederlandse term ongewenste intimiteiten is gebaseerd op het engelse begrip 'sexual harassment'. Volgens de definitie van Elizabeth Wilson heeft 'sexual harassment' betrekking op herhaaldelijke, eenzijdige en ongewenste kommentaren, blikken, grappen, suggesties of fysiek contact, die voor vrouwen het werk onveilig kunnen maken of een gespannen en intimiderende werksfeer creëren.⁵ Een onderzoek van Wies Arts en Mieke Verloo in 1981 in het blad *Viva* was de eerste aanzet om de situatie in Nederland in kaart te brengen.⁶ In navolging van Arts en Verloo hanteren we de termen *ongewenst* en *dwang* als sleutelwoorden. Het gaat hier nadrukkelijk om eenzijdige situaties, waarbij machtsmisbruik

1. Mieke Vroom, 'Meneer, kan die baard uit mijn oor!', in: *Zone 3*, nr. 9, 15 juni 1984.

2. Trudi Vogel, *Handen thuis, meneer! Een onderzoek naar ongewenste intimiteiten in de schoolsituatie*, Vrije Universiteit, Amsterdam, juli 1985.

3. Harry van Seumeren, 'Ongewenste intimiteiten zijn nog steeds arbeidsrisico voor vrouw', in: *De Volkskrant*, 13 maart 1986.

4. *ABOP-Vrouwenkrant*, jrg. 6, nr. 1, januari 1985.

5. Elizabeth Wilson, 'What is to be done about violence against women?', in: *Crisis in the eighties*. Harmondsworth (Penguin Books/The Socialist Society) 1983, p. 178.

6. Wies Arts en Mieke Verloo, 'Ongewenste intimiteiten', in: *Sjaan slaat terug*. Studium Generale, Rotterdam, lezingen en verslagen van het symposium, 1981.

en machtsuitoefening een centrale rol spelen. Met macht bedoelen we invloed hebben op het gedrag van anderen.

Ongewenste intimiteiten in de schoolsituatie definiëren we nu als volgt: elke vorm van seksuele of seksueel getinte gedragingen, van verbaal tot fysiek, van de kant van leerkrachten, leerlingen of andere direct betrokkenen, die door het meisje als negatief of gedwongen wordt ervaren, ongeacht op welk moment.

De beleving van een meisje staat hierbij centraal, zij bepaalt waar en wanneer zij een grens trekt. Dit uitgangspunt houdt ook in, dat geen uitsluitel gegeven kan worden over welk gedrag 'mag' en welk gedrag 'niet mag'. Dezelfde gedragingen van leerkrachten, bijvoorbeeld een arm om een leerlinge heenslaan, kunnen door een meisje van de ene leerkracht wel en van de andere niet worden geaccepteerd. Bepaalde gedragingen kunnen ook op den duur door een meisje als heel hinderlijk en onhanteerbaar worden ervaren. Aan- en opmerkingen over haar uiterlijk hoeven door een meisje bijvoorbeeld in het begin niet vervelend gevonden te worden, maar elke les, week in week uit, commentaar krijgen op je kleding en uiterlijk, kan heel hinderlijk worden. Tevens heeft de kontekst waarin bepaald gedrag wordt vertoond, invloed op het al dan niet gewenst zijn ervan of op de mate waarin dit voor een meisje hanteerbaar is. Hier komen we later nog op terug.

Wij vatten het begrip *dwang* breed op. Het omvat niet alleen expliciete vormen van dwang, maar ook het niet in de gelegenheid of in staat zijn om bepaald gedrag af te wijzen, zich te verweren tegen gangbare normen en gedragskodes.

Overheidsbeleid voor het lager beroepsonderwijs

De overheid voert een fusiebeleid: van oudsher gescheiden LBO-scholen, waarvan het LTO en het LHNO de grootste aantallen leerlingen voor hun rekening nemen,⁷ zijn de afgelopen jaren gefuseerd of moeten dat in de komende jaren gaan doen. Naast praktische redenen, zoals te kleine en onrendabele scholen, worden ook ideologische doelstellingen gehanteerd voor deze integratie. Een belangrijke doelstelling ligt op het terrein van de emancipatie van meisjes en jongens. Op een geïntegreerde LBO-school zouden meisjes en jongens gemakkelijker en eerder voor niet-seksespeci-

7. Van de 61.351 jongens die in 1983 in het LBO instroomden, gingen er 43.462 naar het lager technies onderwijs (= LTO). Van de 47.474 meisjes die in 1983 in het LBO instroomden, gingen er 27.082 naar het lager huishoud- en nijverheidsonderwijs (= LHNO). (gegevens CBS, *onderwijsmatrix* 1983)

fieke richtingen kiezen. Met andere woorden: meisjes maken sneller een keuze voor technische richtingen – die van oudsher vrijwel uitsluitend door jongens worden gevolgd – als ze daarvoor niet naar een andere school hoeven en ze in de geïntegreerde tweejarige brugperiode kennis kunnen maken met de technische vakken. Volgens dezelfde redenering zouden jongens dan eerder voor verzorgende richtingen kiezen. Het is zeer de vraag of de gevolgde redenering klopt. Zeker als binnen datzelfde beleid geen voorzieningen worden gecreëerd waarmee scholen worden gestimuleerd om het doorbreken van seksespecifieke keuzes actief ter hand te nemen. In ieder geval hebben fusies tussen met name LTO- en LHNO-scholen er tot op heden niet toe geleid dat meisjes beduidend meer zijn gaan kiezen voor technische richtingen. Weliswaar zijn er meer meisjes terug te vinden in LTO-richtingen dan jongens in LHNO-richtingen, maar dat was ook al zo vóór het fusiebeleid.⁸

In het beleid wordt geen aandacht geschonken aan de mogelijke negatieve gevolgen van fusies tussen bovengenoemde schooltypen, met name voor meisjesleerlingen. Dat dit wel een belangrijk aandachtspunt zou moeten zijn, zal in dit artikel blijken.

Onderzoek op een LBO-school

Het onderzoek dat we op de betrokken geïntegreerde LBO-school hebben gedaan, heeft betrekking op de invloed van schoolfactoren op het keuzeproces van meisjesleerlingen. Door onze vragen naar onder andere de sfeer in de klas, het contact met medeleerlingen en leerkrachten, begonnen de meisjes uit zichzelf over ongewenste intimiteiten, zij het met de nodige reserve, aarzeling en moeite. Enkelen gaven aan dat ze hier nooit iets over hadden gezegd of hadden willen zeggen, onder andere omdat ze deze ervaringen zo 'stom' vonden, zo genant.

'Een aantal jongens zijn echt handtastelijk hoor, enne, dat is dan een jongen bij mij ... Ik wou er nooit over vertellen want ik vind het eigenlijk zo stom, maarre ... ik wou dus nooit naar beneden toe want die jongen was echt handtastelijk. Die zat iedere keer aan m'n kont of zo en hij vroeg steeds of ik met hem naar bed wou. En ik ben ook op kickboksen gegaan want ik dacht voordat ze me een beetje ... hè, wie weet wat er allemaal kan gebeuren.'

8. In 1983 kiezen 2.440 jongens voor het LHNO, 6.791 meisjes kiezen voor het LTO (gegevens CBS, *onderwijsmatrix* 1983).

De meisjes schaamden zich vaak voor hun ervaringen. Uit hun verhalen bleek ook dat ze heel goed beseften, en in enkele gevallen hadden ondervonden, dat er vaak ongelovig, bagatelliserend en ontkennend op dit soort ervaringen wordt gereageerd, en dat hun positie in de klas, op school, moeilijk kan worden als ze met deze verhalen naar buiten treden. Om de meisjes hier zo goed mogelijk tegen te beschermen, hebben we besloten de citaten uit gesprekken anoniem te laten, dus ook zonder aanduiding in welke richting zij op school zitten.

Aan de hand van de verhalen en ervaringen van de meisjes zullen we vier belangrijke aspecten van het probleem bespreken:

1. schoolcultuur van het geïntegreerde LTO-LHNO
2. jongens en meisjes in de school
3. het gedrag van manlijke leerkrachten
4. de reacties van meisjes op ongewenst gedrag.

Schoolcultuur van het geïntegreerde LTO-LHNO

‘Omdat je het enigste meisje bent, word je heel erg gepest door de jongens: rotopmerkingen, en ze verstoppen m’n tas, en ze schelden me uit voor goser, en als ik aan mijn werk ben dan trekken ze de draden eruit en dan weet ik niet meer hoe het moet, en nog heel veel andere dingen ook. Van de 15 jongens doen ze met z’n tienden wel mee. En de hele dag door gaat dat.’

Het (lager) beroepsonderwijs neemt een aparte positie in binnen het voortgezet onderwijs. Het beroepsonderwijs is sterk gescheiden in enerzijds (techniese) mannenrichtingen en anderzijds (verzorgende) vrouwenrichtingen. Door het fusiebeleid moeten deze mannen- en vrouwen-‘werelden’ worden samengevoegd. In de praktijk betekent dat vaak dat kleine LHNO’s fuseren met grote LTO’s, zoals bijvoorbeeld bij onze onderzoeksschool. De gevolgen van deze fusies zijn dat er over het algemeen meer jongens op de school zitten dan meisjes, dat er meer manlijke leerkrachten aan de school zijn verbonden dan vrouwelijke en dat de directie meestal uit mannen bestaat. Dit heeft gevolgen voor de sfeer op de school. LHNO’s kunnen worden gekenmerkt als een vrouwengemeenschap, LTO’s als een mannengemeenschap. In het geval dat grote LTO-scholen fuseren met kleine LHNO-scholen, zal de sfeer van de mannengemeenschap blijven domineren.

Een karakteristieke eigenschap van een mannengemeenschap is de sfeer van ‘mannen-onder-elkaar’ die zich uit in gedragingen als: stoere houding, ruw taalgebruik, seksuele grappen en toespelingen, een vrij harde

vorm van humor. In het projectverslag *Meisjes in jongens?-opleidingen* wordt geopperd dat de komst en aanwezigheid van meisjes in technische opleidingen gevolgen heeft voor die 'mannen-onder-elkaar' sfeer: de manlijke meerderheid wordt zich meer bewust van haar groepsidentiteit en de neiging kan ontstaan de eigen groepskultuur te aksentueren of te overdrijven, bijvoorbeeld door extra stoer doen of 'versieren'.⁹ Meisjes uit ons onderzoek maken hier ook opmerkingen over.

'Kijk een paar keer vind ik het wel leuk, want ik weet als je het enigste meisje bent, dat je toch wel last van die pesterijen houdt. Dat blijf je gewoon houden. Maar als dat de hele dag doorgaat, dan krijg je echt de pest daarover in. Ik werd het een keer echt zat, toen gingen ze weer de hele tijd door en toen dacht ik: bekijk het maar, en toen ben ik naar huis gegaan. Ik kom dan niet meer naar school, maar ik wil ook niet naar een andere klas. Ik weet dat ik in die richting op m'n plaats ben, ik wil gewoon dat ze ophouden.'

Deze gedragskodes, eisen en verwachtingen worden door de jongens en mannen als normaal ervaren. Ze realiseren zich niet wat de gevolgen van dit gedrag zijn voor de meisjes, of ze willen daar geen rekening mee houden. Veel van de klachten van meisjes over ongewenst gedrag vallen onder die gangbare gedragskodes. Het is daardoor extra moeilijk om deze gedragingen aan te vechten. Als ze klagen bij een leerkracht omdat een jongen hen lastig valt, zullen dit soort klachten niet snel serieus genomen worden. Reacties als: waar zeur je over, het is toch gewoon leuk bedoeld, het hoort zo, zo gaan we hier met elkaar om, staan hen te wachten. Ook al heeft een meisje er last van en ook al is het voor haar onhanteerbaar en ongewenst. Dit geldt des te meer als zij er in haar eentje voorstaat.

Jongens en meisjes in de school

Zeker in de puberteit zijn vriendschappen en kontakten met 'de andere sekse' heel spannend. In dit zogenaamde 'spel' tussen de seksen nemen erotiek en seksualiteit een belangrijke plaats in. Meisjes en jongens geven samen vorm aan dit 'spel'. Daarbinnen zijn er allerlei gedragskodes tussen meisjes en jongens over wat 'hoort' of juist niet 'hoort'. Vaak nemen jongens het initiatief, meisjes wachten meer af. Meisjes mogen wel uitdagen en flirten, maar het echte versieren moet de jongen doen.¹⁰

9. Lyda Laeven-Geelen, *Meisjes in jongens?-opleidingen. Een project in 5 beroepsopleidingen van het leerlingwezen*. PCBB, Den Bosch, november 1984, p. 16.

10. Ook in dit wederzijds geaccepteerde 'spel' tussen de seksen zijn machtsverhoudingen en machtsverschillen in het geding. Over het algemeen zetten jongens bijvoorbeeld bepaald

In het onderzoek vertellen de meisjes uit de tweede klas hoe leuk en spannend het gedrag en de aandacht van jongens kunnen zijn, al zijn diezelfde jongens soms ook stomvervelend. Een paar meisjes geven een schitterende verklaring voor dit gedrag van de jongens. Ze slikken, vertellen de meisjes, ‘spaanse vlieg’:

‘Dat zijn een soort druppeltjes en daar word je helemaal heet van. Vandaar wat hunnie doen, zeggen ze.’

Als we hun vragen of ze dit echt geloven, bezweren ze ons bijna dat het echt waar is. Ze hebben het met hun eigen ogen gezien!

In de verhalen van de meisjes uit de derde klas is dat element van spanning en plezier nauwelijks aanwezig. Zij hebben vooral last van het gedrag van de jongens:

‘Ze zitten bij mij over alles te praten, over neuken enzo en of ik het wel eens gedaan heb. Dat vragen ze echt. Nou, meestal baal ik ervan, word ik echt sjaggerijng.’

‘Nou ... jongens van de hele school gewoon. Die kijken en ze zitten echt overal aan je. Aan je borsten en aan je kont.’

Eén meisje uit de derde klas – van de zeven die we hebben geïnterviewd – vertelt geen last te hebben van dit gedrag van jongens uit haar klas, al is ze het enige meisje. Ze heeft het naar haar zin in de gekozen technische richting en voelt zich gesteund door haar klasgenoten:

‘Als ik ruzie krijg met de ene helft van de klas, dan gaat de andere helft voor me staan. Ik heb het goed getroffen hoor, ze zijn gewoon normaal tegen me.’

Zowel de meisjes uit de derde klas als de meisjes uit de tweede klas vertellen voor een deel over dezelfde soort gedragingen. Stoer manlijk gedrag, pesterijen, opmerkingen in de seksuele sfeer en dergelijke. De beleving van dat gedrag is echter heel anders. Waar meisjes uit de tweede klas het voornamelijk als spannend ervaren, vinden de meisjes uit de derde klas het vooral heel vervelend en onhanteerbaar. Dit betekent dat de

gedrag in, meisjes kunnen er alleen op reageren. Meisjes hebben überhaupt minder mogelijkheden om de situatie naar hun hand te zetten. Toch kun je hier naar onze mening niet spreken van door meisjes ongewenst gedrag, al kun je wel vragen hebben bij dit seksespecifieke en soms seksistische gedrag van meisjes en jongens.

kontekst waarin het gedrag plaatsvindt, een belangrijke rol speelt bij de beleving ervan.

In de derde klas zitten de meisjes uit de technische richtingen in hun eentje tussen allemaal jongens, de meisjes uit de richting konsumptieve techniek zijn veruit in de minderheid. De meisjes uit de tweede klas zitten met ongeveer evenveel meisjes en jongens in de klas. Binnen deze kontekst hebben de meisjes uit de derde klas beduidend minder mogelijkheden dan die uit de tweede klas. Ze hebben niemand om op terug te vallen of om hen te ondersteunen. In je eentje de hele dag, week in week uit, tussen jongens zitten die hun manlijkheid moeten bewijzen, is geen pretje. Altijd het mikpunt zijn van de grapjes van klasgenoten en ook wel leerkrachten wordt op den duur zeer hinderlijk.

Het is nauwelijks doenlijk om de gedragskodes van jongens in je eentje aan te vechten. Gedrag van jongens kan op die manier ongewenst worden, terwijl datzelfde gedrag door de meisjes uit de tweede klas als spannend spel wordt beleefd. Maar in hun situatie is er meer ruimte voor eigen kodes, alleen al omdat ze de helft van de klas uitmaken. Uit de verhalen blijkt ook dat deze meisjes elkaar ondersteunen als zich problemen voordoen, terwijl de meisjes uit de derde klas dergelijke steun vaak niet hebben. Daarnaast klagen de meisjes uit de derde klas ook over ander gedrag van de jongens. In hun verhalen zijn de seksuele opmerkingen van de jongens direkter, grover en provocender, de jongens zijn ook handtastelijk of ondernemen pogingen daartoe. De meisjes uit de tweede klas hebben het daar niet over. Overigens geven ook deze meisjes aan dat jongens vaak geen grenzen kennen, niet van ophouden weten:

‘Ze blijven altijd doorgaan hoor ... en dan vind je het niet leuk. Weet je, één keer is leuk, maar als ze het een paar keer doen is het niet meer leuk.’

Het gedrag van manlijke leerkrachten

De meisjes uit de derde klas hebben vrijwel uitsluitend les van manlijke leerkrachten. Uit hun verhalen komt naar voren dat ze ook het gedrag van enkele van hun (vak)leerkrachten als zeer vervelend en onhanteerbaar ervaren. Dit gedrag varieert van heel nadrukkelijk, van top tot teen bekijken, het maken van dubbelzinnige opmerkingen en seksuele toespelingen, tot aan (pogingen tot) handtastelijkheden. Een aantal voorbeelden illustreren waar het om gaat:

‘Ik vind dat ze best wel eens smerig reageren tegenover een meisje, een beetje te vrij zijn in de dingen die ze zeggen enzo. Nou het ene meisje vindt

het misschien wel leuk maar andere meisjes niet. Bijvoorbeeld als een meisje over de gang loopt en de meester komt eraan en dan staat-ie nog met een andere meester te praten en dan moet ze er langs en dan gaat-ie ook zo die kant op en dan zegt-ie bijvoorbeeld: wat is dat toch een lekker gevoel hè als ze zo langs me heen gaat. Nou ik vind dat een beetje te ver gaan, van mij hoeft dat niet.'

'Bij een meisje uit de vierde, daar zat ik mee te praten en toen hoorde ik dat hij aan haar kont zat enzo. En toen dezelfde dag zat-ie bij mij over mijn hoofd te aaien. Maar ik rook dat-ie gedronken had, dus misschien kwam het daar wel door.'

Soms is het gedrag van een leerkracht zo duidelijk dat het zelfs de jongens uit de klas opvalt:

'Meestal zit-ie me ook helemaal na te kijken als ik bijvoorbeeld een strakke broek aan heb, zo'n skibroek. Dan zit-ie me aldoor na te kijken, en dan zeggen de jongens: nou meester, pas maar op dat uw ogen er niet uitvallen!'

Dit gedrag van leerkrachten is nog 'ongewenst' dan dat van de jongens vanwege hun verantwoordelijkheid als leerkracht en hun machtspositie ten opzichte van de meisjes. Het is extra moeilijk ongewenst gedrag af te wijzen van degenen van wie meisjes op verschillende manieren afhankelijk zijn. Leerkrachten zouden zich hiervan bewust moeten zijn en zich dus ook op het grensgebied van gewenst en ongewenst gedrag heel voorzichtig moeten opstellen. We vinden dat leerkrachten op deze verantwoordelijkheid aangesproken kunnen worden. In ieder geval is het volstrekt ontoelaatbaar dat leerkrachten zich intimiderende, eenzijdige seksuele gedragingen permitteren.

De reacties van meisjes op ongewenst gedrag

Een aantal meisjes uit de derde klas reageert heel duidelijk als ze het gedrag van de jongens vervelend vinden. Terugschelden, schreeuwen en slaan zijn middelen om zich te verweren. Vaak houden jongens er voor dat moment dan wel mee op, maar de volgende les, de volgende dag, beginnen ze weer van voren af aan. Een ander meisje vertelt dat ze soms maar meedoet en meelacht, ook al vindt ze het vervelend:

'Dan wordt zo'n meisje gepest en dan lacht ze misschien wel, maar uiteindelijk vindt ze het helemaal niet leuk hoor. Maar je laat jezelf dan niet kennen...'

Het schreeuwen en slaan wordt door de meisjes ook als strategie gehanteerd om leerkrachten attent te maken op het gedrag van jongens. Soms grijpt een leerkracht dan in, andere keren gebeurt dat niet. Naar leerkrachten toestappen om te klagen doen de meisjes niet gemakkelijk. Een aantal redenen daarvoor hebben we al eerder aangegeven: vaak staan ze er in hun eentje voor; andere klasgenoten steunen hen niet. Ze zijn bang dat hun klacht niet serieus wordt genomen en voelen zich onzeker of er wel iets te klagen valt: jongens zijn nu eenmaal zo. Die onzekerheid wordt groter als ze het eerst wel grappig of niet zo vervelend vonden. Ook de norm dat je een klasgenoot niet 'aangeeft', speelt een rol in hun houding; ze moeten tenslotte nog een tijd verder met hun klas. Daarnaast geven de meisjes aan dat het drempelverhogend werkt dat al hun (klasse)leerkrachten en hun jaarmentor mannen zijn. Ze hebben het idee dat ze een vrouwelijke leerkracht of mentor hierover sneller zouden durven aanspreken als ze haar vertrouwen.

Voor de meisjes uit de tweede klas ligt de situatie anders. Zij durven sterker voor zichzelf op te komen en hebben meer steun aan elkaar. Toen de jongens uit hun klas een keer echt vervelend waren en ze dat zelf niet meer konden oplossen, zijn ze naar hun klasseleerkracht toegestapt. Toen deze naar hun mening niet duidelijk genoeg optrad, zijn ze naar hun vrouwelijke jaarmentor toegegaan. Die heeft de jongens toen een hartig woordje toegesproken, wat hielp.

De meisjes uit de derde klas zijn dus het mikpunt van de jongens omdat ze in hun eentje of met weinig meisjes in de klas zitten. Gedragingen worden binnen zo'n kontekst sneller hinderlijk en ongewenst. Bovendien hebben ze minder mogelijkheden om zich effectief te verzetten.

Het reageren op ongewenst gedrag van leerkrachten ligt nog moeilijker, meisjes weten hier vaak geen raad mee.

'Ik werd rood, ik weet niet, dan doe ik niks hoor, want dan weet ik niet wat ik moet doen. Maar ik zou er ook niet over durven praten met leraren, nee hoor. Maar ik vind het niet leuk hoor, nee.'

Zoals uit bovenstaand citaat blijkt durven de meisjes over deze klachten helemaal niet met andere leerkrachten of hun jaarmentor te praten. Ze vinden het heel gênant dat dit soort dingen gebeuren, vragen zich af of ze er zelf schuld aan hebben en zijn bang om niet geloofd te worden. Ook vrezen ze represaillemaatregelen voor of van de betreffende leerkrachten:

‘Er is toch angst om dat te vertellen hoor, want dan krijg je last met zo’n leraar. Niet alleen met cijfers terugpakken, maar ik weet niet, ook dat ze hem ontslaan misschien. Niet dat dat zal voorkomen, maar dat zou ik dan wel erg vinden.’

‘Je hebt wel kans als je het vertelt en ze zeggen dan wie het verteld heeft, dan heb je wel grote kans dat je meteen een onvoldoende op je rapport krijgt en daar ben je toch wel bang voor.’

De meisjes voelen goed aan dat een leerkracht een machtspositie heeft. Hij is de man van wie ze afhankelijk zijn voor hun cijfers, die de regels stelt, die status heeft, ouder is, eerder geloofd zal worden, enzovoort. Hoe zeg je tegen zo iemand dat je niet gediend bent van zijn gedrag? Hoe vertel je aan ánderen dat je niet gediend bent van dit gedrag? En: naar wie moet je toegaan om het te vertellen? Ongewenste intimiteiten aanklagen vereist een heleboel moed. Als er niet eens een minimum aan veiligheid is en aan vertrouwen dat je geloofd zult worden, is het niet verwonderlijk dat de meisjes hun mond houden, zeker als ze er ook nog in hun eentje voorstaan en niemand hebben om mee te overleggen hoe ze het het beste kunnen aanpakken.

Verantwoordelijkheid van de school en de leerkrachten

Hoewel ons onderzoeksrapport nog niet volledig is afgerond, hebben we tijdens en na de onderzoeksfase een aantal informele reacties gekregen op enkele voorlopige uitkomsten onder andere over dit onderwerp. We willen daar nu kort op ingaan, omdat het aangeeft hoe moeilijk en gevoelig het onderwerp ligt. Wij zijn er daarbij geenszins op uit deze individuele school ‘aan te klagen’. Naar onze mening speelt dit probleem in het hele onderwijs, wat wordt ondersteund door de gegevens die zo langzamerhand bekend worden.

Enerzijds kunnen een aantal eerste reacties van de school worden gekenschetst als schrik (gebeurt dat hier, wat vreselijk), verontwaardiging en afkeuring (dat mag absoluut niet voorkomen) en openheid over het eigen gedrag (ik heb daar nooit zo bij stilgestaan, ik zal er meer op gaan letten). Anderzijds kunnen er een aantal worden gekenschetst als vergoelijkend (die leerkrachten bedoelen dat niet zo), bagatelliserend (meisjes op die leeftijd zijn overgevoelig voor dat soort dingen), ongelovig en ontkennend (jullie hebben alleen de kant van de meisjes gehoord) en

verdedigend (als er zelfs wat achter wordt gezocht als je een arm om een meisje heenslaat...).

Om na te gaan hoe serieus de klachten van de meisjes waren, heeft de school een gesprek georganiseerd met meisjes uit de derde en vierde klas van de 'jongensrichtingen' onder leiding van een vrouwelijke coördinator. In dat gesprek schijnen de meisjes gezegd te hebben dat het best meeviel, dat het niet zo vaak voorkwam, dat ze er niet zulke problemen mee hadden. De uitkomsten van dat gesprek staan dus haaks op wat er in de interviews naar voren is gekomen.

Aan de hand van bovenstaande reacties willen we nu eerst ingaan op de positie die leerkrachten innemen bij ongewenste intimiteiten in het onderwijs. Daarna willen we de gekozen aanpak van het probleem door de school en de reacties van de meisjes daarop bespreken.

Leerkrachten reageren verschillend als het om ongewenste intimiteiten gaat. Sommigen reageren defensief en ontkennend. In dat verband wordt vaak de behoefte aan gedragsregels verwoord, bijvoorbeeld: mag ik dan geen arm meer om een meisje heenslaan?

Uit de afbakening van het begrip ongewenste intimiteiten en de beschrijving van de problematiek is duidelijk geworden dat het probleem niet op te lossen valt door eenvoudigweg gedragsregels vast te stellen. Dat wil niet zeggen dat er geen algemene grenzen voor het gedrag van jongens en manlijke leerkrachten zijn vast te stellen: eenzijdige, intimiderende seksuele uitnodigingen en opmerkingen en (pogingen tot) handtastelijkheden zijn ontoelaatbaar. Maar mannen en jongens die dat doen, weten zelf wel dat ze in de fout gaan. Dat hoeven wij ze niet te vertellen. Moeilijker wordt het om gedragsregels vast te stellen als het gaat om de 'lichtere', meer vanzelfsprekende uitingvormen zoals pesterijen, grapjes, stoer gedrag, opmerkingen over het uiterlijk, die niet altijd en per definitie door de meisjes vervelend worden gevonden. Echter, de opeenhoping van dat gedrag en de kontekst waarin het gebeurt, kan er toe leiden dat het voor meisjes onhanteerbaar en ongewenst wordt. Gedrag dat door meisjes uit de tweede klas als een spannend spel gezien wordt, wordt voor meisjes uit de derde klas, vanwege hun minderheidspositie, bittere ernst. Algemene gedragsregels kunnen dan ook niet worden gegeven. Het is naar onze mening belangrijker dat (manlijke) leerkrachten oog krijgen voor het probleem.

De meisjes geven in hun verhalen ook een aantal goede suggesties voor de leerkracht. Ze verwachten van leerkrachten dat die ingrijpen in situaties die voor hen niet hanteerbaar zijn. Ze willen dat er grenzen gesteld worden aan het gedrag van de jongens. De meisjes vertellen dat

het hélp't als een leerkracht ingrijpt en de bewuste jongen(s) tot de orde roept of straf geeft. Alleen ... het gebeurt veel te weinig:

‘Ik zou het bijvoorbeeld leuk vinden om nu les te hebben van mevrouw ... Die ging je altijd een beetje op weg helpen, een beetje jongens afkatten als jongens van die geintjes maakten. De meesters lachen daar dan om ... Het is leuk dat zij er tegenin gaat, dat zij voor een meisje opkomt. Dat zou ik wel leuk vinden, dat ze dan voor mij opkomt hè!’

‘De meesters lachen daar dan om ...’ Met deze uitspraak wordt kernachtig aangegeven waarom veel (manlijke) leerkrachten in gebreke blijven bij het aanpakken van de problematiek. Het gedrag waar meisjes last van hebben past voor een groot deel binnen de ‘normale’ codes van de man-nengemeenschap van het LTO. Deze codes en normen blijven domineren ná de fusie, en van vrouwen en meisjes wordt verwacht dat ze zich daaraan aanpassen. Leerkrachten die dit gedrag gewoon of zelfs leuk vinden, zullen niet snel ingrijpen in vervelende situaties. Zij kunnen zelfs, zoals in enkele gevallen is gebeurd, het meisje verantwoordelijk stellen voor het gedrag van de jongens:

‘Die leraar zei dat ik van school af moest, want ik lokte die jongens telkens aan en er werd niet gewerkt en ik werkte zelf ook niet.’

Onze konklusie uit dit verhaal is dat er ruimte moet komen voor de normen en gedragscodes van vrouwen en meisjes binnen de school en dat het probleem pas effectief aangepakt kan worden als leerkrachten bereid zijn hun eigen seksspecifieke codes en gedragsnormen ter discussie te stellen.

In het gesprek dat de school georganiseerd heeft om na te gaan hoe serieus de klachten van de meisjes zijn, hebben de meisjes hun problemen en klachten op dit gebied afgezwakt en ze voor een deel ontkend. We willen kanttekeningen plaatsen bij de manier waarop de school het probleem heeft aangepakt, hoe positief het ook bedoeld was.

In de interviews hebben de meisjes met veel nadruk gezegd dat ze er, zeker op school, niet over durven en willen praten. In de interviews hebben we individueel met de meisjes òf met twee meisjes die vriendinnen van elkaar zijn, gesproken. De verhalen en klachten over ongewenste intimiteiten hebben ze vaak pas aan het eind van het interview, spontaan, zonder dat we er expliciet naar vroegen, verteld. Het feit dat wij vrouwen van buiten de school waren en anonimiteit waarborgden, zal daarbij niet onbelangrijk geweest zijn.

Het gesprek dat de school georganiseerd heeft, is door een vrouwelijke coördinator begeleid, maar de meisjes kennen haar nauwelijks. Het probleem wordt in een groepsgebesprek aangekaart, terwijl de meisjes juist hebben aangegeven een dergelijke konfrontatie niet te willen. Ze lijken verantwoordelijk gesteld te worden voor hun uitspraken, terwijl ze de mogelijke eskalatie van het probleem willen vermijden, onder andere omdat ze de konsekwenties daarvan niet kunnen overzien. Een dergelijke konfronterende aanpak is naar onze mening dan ook niet de manier om het probleem boven tafel te krijgen. Er zal eerst meer veiligheid en vertrouwen moeten zijn, willen meisjes hun ervaringen en klachten durven vertellen. Het aanstellen van een vrouwelijke vertrouwenspersoon is daarvoor een goede mogelijkheid. Als daar geen geld voor is, zou bijvoorbeeld een vrouwelijke jaarmentor dit probleem expliciet in haar takenpakket kunnen opnemen. Daarbij zullen de wensen en belangen van de meisjes voorop moeten staan, het waarborgen van anonimiteit kan bijvoorbeeld heel belangrijk zijn.

Verder zou de school voor zover mogelijk meisjes die eenzelfde technische richting kiezen bij elkaar in de klas moeten plaatsen. Een actief schoolbeleid om meer meisjes te stimuleren een technische richting te kiezen, zou daar bij moeten aansluiten. Tevens zou er naar gestreefd moeten worden dat er meer vrouwelijke leerkrachten in de LTO-richtingen lesgeven.

Tot slot

Tot besluit van dit artikel willen we terugkomen op de emancipatiedoelstelling van gefuseerde LTO-LHNO-scholen. Een beleid dat serieus wil streven naar doorbreking van seksespecifieke richting- en schoolkeuzes in het LBO, zal naar onze mening expliciet aandacht moeten schenken aan de problematiek van ongewenste intimiteiten. Er zullen voorwaarden gekreëerd moeten worden om meisjes optimale mogelijkheden te geven om voor een technische richting te kiezen én die af te maken.

In dit verband is het ook noodzakelijk dat er binnen het onderzoek naar en de projecten over spijbelproblematiek en voortijdig schoolverlaten, aandacht komt voor het probleem van gedragskodes en ongewenste intimiteiten op LBO-scholen. Uit gegevens komt naar voren dat zeer veel meisjes de gekozen technische opleiding niet afmaken.¹¹ Het zou ons niet

11. Van de totaal 47.008 jongens stromen in 1983 10.861 jongens zonder diploma uit het LTO. 36.147 jongens gaan met diploma van het LTO. Van de totaal 5.619 meisjes stromen

verbazen als het (ongewenst intiem) gedrag van jongens en manlijke leerkrachten hierbij een rol blijkt te spelen. Een paar meisjes die wij hebben gesproken, vertellen ook dat ze soms spijbelen als ze het gedrag van de jongens helemaal zat zijn, terwijl ze tegelijkertijd aangeven erg gemotiveerd te zijn voor de opleiding. Meer gegevens over deze kant van de zaak zouden een bijdrage kunnen leveren aan een serieuze aanpak van ongewenste intimiteiten door de school en via het beleid.

in 1983 4.806 meisjes zonder diploma uit het LTO. Slechts 813 meisjes gaan met diploma van het LTO! (gegevens CBS, *onderwijsmatrix* 1983).

Jeanne de Bruijn, Greetje Timmerman

Van ongewenste intimiteiten naar gewenste omgangsvormen*

In 1984 verscheen de overheidsnota *Beleid ter bestrijding van seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes*. Een van de daarin genoemde beleidsterreinen betreft het verschijnsel van ongewenste intimiteiten op de werkplek. De *Nota* spreekt van een tot nu toe (door de overheid) verwaarloosd terrein.¹ Toch is het problematiseren van de omgang tussen de seksen in arbeidssituaties geen verschijnsel van deze tijd, evenmin als het feit dat de overheid zich met deze problematiek bezighoudt. Al in 1861 werd van staatswege een onderzoek ingesteld naar de *zedelijke gevolgen* van het samenwerken van jongens en meisjes in fabrieken en werkplaatsen (dus reeds ver voor het onderzoek naar de *fysieke gevolgen* van arbeid, in de eerste arbeiders-enquête van 1887).² In het weliswaar summiere overheidsonderzoek naar vrouwen- en kinderarbeid in de tweede helft 19de en eerste helft 20ste eeuw vormde het samenwerken van mensen van beiderlei kunne èn het zedelijk peil van vrouwelijke werknemers een voortdurend punt van aandacht voor de overheid, onder de noemer van het 'zedelijkheidsvraagstuk'.

Ook voor de vrouwenbeweging rond de eeuwwisseling was de zedelijke omgang tussen de seksen in arbeidssituaties een van de belangrijke problemen van vrouwenarbeid. Aangezien haar woordvoersters in die tijd veelal afkomstig waren uit de 'betere' kringen werd het zedelijkheidsvraagstuk bekeken door de bril van de burgerij. Daarom viel niet alleen het feit dat meisjes op het werk worden lastig gevallen eronder, maar meer nog het gedrag van de arbeidersklasse als geheel. Dat gedrag werd als

* Dit artikel is gebaseerd op een deel van het onderzoek naar 'Ongewenste intimiteiten in arbeidssituaties' door de Projektgroep Vrouwenarbeid van de Rijksuniversiteit Groningen, in opdracht van de Ministeries van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en Binnenlandse Zaken. Met dank aan mede-projektgroeplid Marjan Bonink voor haar bijdrage aan dit artikel.

1. *Nota met betrekking tot het beleid ter bestrijding van seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes*. 's-Gravenhage, september 1984, p. 4.

2. Zie W.N. Schilstra, *Vrouwenarbeid in industrie en landbouw in Nederland in de tweede helft der negentiende eeuw*. (1940). Nijmegen (SUN) 1976.

ruw, onbeschaafd en daarmee als onzedelijk gekarakteriseerd.

Vanuit nu bezien is het opvallend dat bij het zoeken naar oplossingen voor het probleem van samenwerken van beide seksen, destijds uitsluitend de vrouwelijke werknemers als 'doelgroep' werden beschouwd, als slachtoffer óf als oorzaak. Het gedrag van mannen en het machtsmisbruik van bazen en opzichters waren nog te vanzelfsprekend.

De toenmalige vrouwenbeweging en enkele verlichte werkgevers beschouwden vooral meisjes als slachtoffers die bescherming nodig hadden (12- tot 18-jarige meisjes vormden de grootste groep vrouwelijke werknemers). Oplossingen werden gezocht in onder andere gescheiden werkruimten voor mannen en vrouwen, andere werktijden (meisjes en vrouwen eerder laten beginnen) en het aanstellen van vrouwelijke in plaats van mannelijke opzichters over vrouwen- en meisjesafdelingen. De meeste werkgevers legden echter de oorzaak van het zedelijkheidsprobleem bij het lage zedelijk peil van met name de gehuwde fabrieksarbeidsters. Zij zochten de oplossing dan ook in het weren van gehuwde vrouwen uit de fabriek. Ontslag van vrouwen werd vaak (mede) met het zedelijkheidsargument gelegitimeerd. Vooral de invloed van gehuwde fabrieksarbeidsters op de fabrieksmeisjes werd als desastreus beschouwd.³

Eén van de grote verschillen tussen toen en nu is dat het problematiseren van de omgang tussen de seksen op de werkplek nu *door de betrokken vrouwen zelf* geschiedt. Daarbij wordt gedrag en machtsmisbruik van mannen ter discussie gesteld en een verband gelegd met de ongelijke machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen. De overheid sluit in haar *Nota Sexueel Geweld* en het op basis hiervan geëntameerde onderzoek aan bij deze invalshoek.

Sinds 1981 is de bestrijding van seksueel geweld prioriteit geworden in het emancipatiebeleid dat de Rijksoverheid vanaf 1975 voert. Vanuit het inzicht dat de sociaal-ekonomiese onafhankelijkheid van vrouwen een kernpunt vormt in het emancipatieproces, richtte de aandacht zich steeds meer op de mechanismen die de machtsverschillen tussen mannen en vrouwen op dat terrein in stand houden. Het emancipatiebeleid diende daarom niet alleen een meer gelijke verdeling van arbeid en maatschappelijke posities te bevorderen, maar ook de bestrijding van seksueel geweld – 'als een van de ernstige gevolgen van de ongelijke machtsverhouding tussen mannen en vrouwen' – ter hand te nemen.⁴

3. Verslagen van de Inspectie van den Arbeid, diverse jaren na 1890. Onderzoek van het Nationaal Bureau van Vrouwenarbeid, vanaf 1900. Zie S. Leydesdorff, *Verborgene arbeid, vergeten arbeid*. Assen 1977.

4. *Nota Sexueel Geweld*, a.w., p. 4.

In 1982 organiseerde de toenmalige staatssekretaris voor emancipatiebeleid, Hedy d'Ancona (naar aanleiding van de Motie-Van der Spek) een studiekonferentie in Kijkduin, met als doel 'bouwstenen te verzamelen voor een samenhangend overheidsbeleid met betrekking tot seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes'.⁵ Kort daarna verscheen de *Nota Sexueel Geweld* (september 1984), waarin beleidsvoornemens ten aanzien van diverse vormen van seksueel geweld zijn geformuleerd. In deze *Nota* wordt onder andere de verwachting uitgesproken dat aandacht voor de problematiek van seksueel geweld in relatie tot arbeid zal 'bijdragen aan een effectiever emancipatiebeleid op het terrein van de betaalde arbeid'.⁶ Onder het begrip 'seksueel geweld in relatie tot arbeid' valt een breed scala van uitingsvormen: 'Het gaat hierbij om seksueel geladen opmerkingen of gedragingen die door vrouwen als vernederend worden ervaren en om seksuele activiteiten waarbij beloning in het vooruitzicht wordt gesteld. Ook gaat het om vormen van dwang tot seksuele activiteiten door middel van bedreiging of straf, en aanranding of verkrachting'.⁷

Hoewel in het buitenland reeds enige jaren onderzoek naar de aard en omvang van ongewenste intimiteiten in arbeidssituaties is verricht, ontbrak daarover voor de nederlandse situatie vrijwel elke kennis. Daarom heeft de overheid – ter ondersteuning van een te ontwikkelen beleid – een onderzoeksopdracht verstrekt met een tweeledig doel:

- het zichtbaar maken van het seksueel geweld in arbeidssituaties,
- het onderzoeken van de mogelijkheden van verzet tegen seksueel geweld door vrouwen.⁸

Ondanks het feit dat dit onderzoek een beleidskarakter heeft, is het vanuit een theoreties kader opgezet; enerzijds om te voorkomen dat beleidsontwikkeling te zeer alleen op de sfeer van opvang en hulpverlening gericht wordt, anderzijds om een bijdrage te kunnen leveren aan de theorievorming binnen vrouwenstudies op het terrein van ongewenste intimiteiten en seksueel geweld.

In dit artikel wordt eerst ingegaan op het begrip 'ongewenste intimiteiten' en de relatie met 'seksueel geweld'. Vervolgens wordt een kort overzicht gegeven van theoretiese invalshoeken in buitenlands onderzoek naar ongewenste intimiteiten in arbeidssituaties, waarna een historiesociologies kader voor onderzoek op dit terrein geschetst wordt. De toe-

5. Idem, p. 1.

6. Idem, p. 38.

7. Idem, p. 36.

8. Dit onderzoek is in februari 1984 van start gegaan en wordt uitgevoerd door de Projektgroep Vrouwenarbeid van de Rijksuniversiteit Groningen.

passing hiervan in het empiries onderzoek van de Projektgroep Vrouwenarbeid komt dan aan de orde. Tenslotte wordt in het deel over reacties ('verzet') van vrouwen tegenover ongewenste intimiteiten ingegaan op de specifieke analyseproblemen die zich daarbij voordoen en op de vraag welke concepten meer inzicht zouden kunnen verschaffen in deze kwestie.

Problemen met het begrip 'ongewenste intimiteiten' en de relatie met seksueel geweld

We plaatsen enige kanttekeningen bij het begrip 'ongewenste intimiteiten' als zodanig, omdat het ons inziens deels misleidend is en niet de betekenis dekt die het volgens ons zou moeten hebben.

Het misleidende zit in het begrip 'intimiteiten', dat een positieve gevoelswaarde oproept van vertrouwelijkheid en innigheid, terwijl het verschijnsel waar we het over hebben juist appelleert aan gevoelens van vernedering, onzekerheid, machteloosheid en boosheid. Het begrip dekt niet volledig de lading, omdat zowel de term sekse als seksueel ontbreken. De engelse term 'sexual harassment' is in dit opzicht beter. 'Sexual' heeft een tweeledige betekenis: betrekking hebbend op het seksuele en op de seksen. Deze dubbele betekenis laat zich echter in het nederlandse niet in één term vertalen. Het meest problematische van het wetenschappelijk gebruik van het begrip 'ongewenste intimiteiten' zit in zijn *waarderende functie*. Zonder afbreuk te doen aan de waarde van het begrip als oriëntatie/bewustwordingsmiddel en aan de politiserende werking ervan, is het wetenschappelijk en juridisch moeilijk te hanteren. 'Ongewenst' heeft een sterk normatief karakter. Afhankelijk van cultuur-historische, sociale en psychologische konteksten kan, wat door de een als ongewenst wordt ervaren, voor de ander onproblematisch of juist gewenst zijn. Dit geldt des te meer wanneer de regels en normen over de omgang tussen de seksen sterk aan verandering onderhevig zijn. Aangezien er over ongewenste intimiteiten in Nederland nog geen specifieke rechtsregels zijn opgesteld en er nauwelijks jurisprudentie en klachtenprocedures over bestaan, zijn ook in dit opzicht geen afbakeningscriteria te geven. Ongewenste intimiteiten laten zich daarom alleen op subjektnivo definiëren: welke omgangsvormen tussen de seksen beschouwen *betrokkenen* als ongewenst? Als onderzoeker kan men dan laten zien welke omgangsvormen tussen de seksen in welke specifieke arbeidskontekst als ongewenst worden gekarakteriseerd.

Mede daarom is door ons gekozen voor een kontekst-analyse, waarbij wordt nagegaan in hoeverre de kontekst van de arbeidssituatie van

invloed is op het al dan niet vóórkomen van ongewenste intimiteiten. Hierbij is een analytisch onderscheid gemaakt tussen de 'strukturele kontekst' van de arbeidssituatie (de mate van asymmetrie tussen de arbeidsposities van mannen en vrouwen op een bepaalde werkplek) en de 'kulturele-kontekst' (de dominante omgangskode in de onderlinge omgang tussen mannen en vrouwen op de betreffende werkplek).

In de literatuur worden 'ongewenste intimiteiten in arbeidssituaties' veelal beschouwd als een vorm van seksueel geweld.⁹ Ook in de *Nota Sexueel Geweld* wordt voor deze invalshoek gekozen. Ons inziens kleven hieraan een aantal bezwaren.

Ten eerste plaatst het de problematiek juridisch te eenzijdig in de hoek van het strafrecht. Oplossingen voor de problematiek van ongewenste intimiteiten dienen echter zo dicht mogelijk bij de arbeidssituatie zelf gezocht te worden (klachtenprocedures, vertrouwenspersonen, cao-bepalingen). Bovendien laat het straffen van individueel deviant gedrag het strukturele karakter van ongewenste intimiteiten buiten beschouwing.

Ten tweede gaat het hier om een probleem in arbeidssituaties. De arbeidsverhoudingen, met de daarbinnen gegeven machtsverhoudingen, vormen op zich een sekse-neutrale noemer waarop mensen op het werk met elkaar omgaan. Sekse-verhoudingen in het arbeidsproces spelen hier doorheen en vallen er deels mee samen. Hoewel we elke man/vrouw-verhouding, ook in arbeidssituaties, kunnen beschouwen als een machtsverhouding, betekent dat ons inziens nog niet dat elke uitingsvorm daarvan (bijvoorbeeld de ongewenste onderlinge omgang tussen de seksen) een vorm van seksueel geweld is. Dan zou elke machtsverhouding tussen de seksen een vorm van seksueel geweld zijn en zelfs elke machtsverhouding tussen mensen een vorm van geweld.

In het onderzoek beschouwen we het probleem van 'ongewenste intimiteiten' als een historisch verschijnsel van veranderende omgangsvormen tussen de seksen. Vanwege het feit dat we bij de respondenten in ons onderzoek de term 'ongewenste intimiteiten' niet bekend konden veronderstellen, alsmede vanwege de mogelijke beladenheid ervan bij degenen die de term wel kennen, hebben we de voorkeur gegeven aan '*ongewenste omgangsvormen tussen de seksen*'.

9. J.G.M. de Bruijn, 'Ongewenste intimiteiten in arbeidssituaties', in: *Kongresbundel Mannen, Geweld, Seksualiteit*. Driebergen, april 1985, pp. 115-128.

Theoretiese invalshoeken in bestaand onderzoek

Vanaf het midden van de jaren zeventig doet met name de vrouwenbeweging in de Verenigde Staten onderzoek naar ongewenste intimiteiten. Dit is gericht op het zichtbaar maken van 'sexual harassment' op diverse terreinen (arbeid, onderwijs, hulpverlening), en op het uit de taboe-sfeer halen van deze problematiek. Ondanks dat dit onderzoek zonder wetenschappelijke pretenties of streven naar representativiteit is opgezet,¹⁰ spreekt er duidelijk uit dat ongewenste intimiteiten geen incidentele gebeurtenissen zijn: ongeveer 70% van de vrouwen die op deze enquêtes reageert heeft ervaringen met diverse vormen ervan (vergelijkbaar met de Viva-enquête in Nederland).¹¹ Gaandeweg is het empiries onderzoek zich ook gaan bezighouden met analyseren en verklaren van het verschijnsel. Er worden (voorzichtige) aanzetten gedaan tot het ontwikkelen van theoretiese noties. Zonder te streven naar volledigheid kunnen een aantal invalshoeken onderscheiden worden.

Globaal valt een onderscheid te maken in meer histories-maatschappelijke en meer sociaal-psychologische benaderingen van het probleem. In de histories-maatschappelijke benadering worden ongewenste intimiteiten geplaatst in de kontekst van ongelijke machtsverhoudingen in de maatschappij en in de arbeidsorganisatie in het bijzonder. Vanuit de sociaal-psychologische invalshoek worden ongewenste intimiteiten veelal als een interactieprobleem tussen de seksen beschouwd, gevolg van dubbelzinnigheid en tegenstrijdige interpretaties die met het 'uitzenden' van seksuele signalen tussen mannen en vrouwen gepaard gaan. Bij beide benaderingen vinden we studies die duidelijk vanuit een feministies perspectief zijn verricht en andere waarbij dit niet het geval is. In feministiese analyses worden de (ongelijke) man-vrouw-verhoudingen als uitgangspunt genomen, bij de andere wordt een sekse-neutrale positie ingenomen.

Ongewenste intimiteiten als histories-maatschappelijk verschijnsel

Het patriarchale karakter van onze samenleving vormt voor een aantal auteurs de verklaring voor ongewenste intimiteiten en geweld tegen vrou-

10. C. Safran, 'What men do to women on the job', in: *Redbook Magazine*, november 1976; E. Collins en T. Blodgett, 'Some see it, some won't', in: *Harvard Business Review*, vol. 59 (3), 1981; L. Farley, *Sexual Shakedown*, New York 1978; P. Crull, 'The impact of sexual harassment on the job', in: *Aegis*, 1981.

11. Viva-enquête in: *Viva*, 16-1-1981 en 3-4-1981.

wen in het algemeen.¹² In deze visie worden ongewenste intimiteiten op één lijn geplaatst met vormen van seksueel geweld tegen vrouwen. Zo trekken bijvoorbeeld Silverman en Backhouse/Cohen een parallel met prostitutie: vrouwen staan hun seksuele gunsten af in ruil voor financieel-ekonomiese zekerheid. Ook in de arbeidssituatie is deze prostitutieruil aanwezig: in ruil voor werkzekerheid, promotie, positieve werkevaluaties en dergelijke, verlenen vrouwen seksuele gunsten welke variëren van een aantrekkelijk uiterlijk tot seksuele kontakten. Niet instemmen met zo'n gang van zaken kan hun arbeidspositie schaden. Bularzik en Ellis vergelijken ongewenste intimiteiten met verkrachting en omschrijven het als 'little rape'. MacKinnon beschouwt verkrachting niet als afwijkend gedrag, maar als extreme konformerende aan de mannelijke sekse-rol. Ongewenste intimiteiten vormen voor haar de uitdrukking van ekonomiese macht van mannen over vrouwen in de arbeidssituatie: 'ekonomiese macht verhoudt zich tot "sexual harassment" als fysieke overheersing tot verkrachting'.¹³

Ons bezwaar tegen dit soort analyses is het allesomvattende karakter dat aan het patriarchale systeem wordt toegekend, waardoor verzet van vrouwen tegen overheersing van mannen onmogelijk lijkt en verklaringen tautologies worden. In ons onderzoek gaan we ervan uit dat de mate van asymmetrie in de machtsverhoudingen tussen de seksen niet overal dezelfde is. De verschillen hierin worden op het nivo van de arbeidssituatie specifiek onderzocht.

Ook in niet-feministische analyses kunnen ongewenste intimiteiten als uiting van macht worden beschouwd. Het patriarchaat wordt dan niet als verklaringskader genomen. In de theorie van Kanter bijvoorbeeld gaat het niet om de sekse, het vrouw-zijn als zodanig, maar veeleer om de positie van de enkeling in een organisatie. Een dergelijke 'token'-positie maakt dat enkelingen extra zichtbaar zijn, duidelijk kontrasteren met anderen en al gauw worden gezien als representanten van de groep 'vrouwen', 'zwarten', enzovoort. Dit laatste leidt vaak tot stereotypering.¹⁴ De theorie van Kanter volgens, zouden mensen in een 'token'-positie eerder het

12. D. Silverman, 'Sexual harassment: Working women's dilemma', in: *Quest, a feminist quarterly*, vol. III, nr. 3, 1976-1977; M. Bularzik, 'Sexual harassment at the workplace: historical notes', in: *Radical America*, vol. 12, nr. 4, 1978; L. Farley, *Sexual Shakedown* (1978); C. MacKinnon, *Sexual harassment of working women*, New Haven & Londen (Yale University Press) 1979; J.T. Ellis, 'Sexual harassment and race', in: *Journal of legislation*, vol. 8, nr. 30, 1981; C. Backhouse & L. Cohen, *Sexual harassment on the job*. Englewood Cliffs (Prentice-Hall) 1981.

13. C. MacKinnon, a.w., pp. 217-218.

14. R.M. Kanter, *Men and Women of the Corporation*. New York (Basic Books) 1977.

slachtoffer worden van ongewenste intimiteiten dan anderen. Sekse speelt op zich daarbij geen rol. Inmiddels heeft er een toetsing van deze theorie in Nederland plaatsgevonden. Daaruit blijkt dat vrouwen in een 'token'-positie systematies last hebben van ongewenste intimiteiten op hun werk, mannelijke 'tokens' daarentegen niet. De getalsverhouding tussen de seksen is weliswaar een faktor van betekenis, maar door de statusverschillen tussen mannen en vrouwen is de 'token'-positie niet sekse-neutraal.¹⁵

Ongewenste intimiteiten als interactie-probleem

Centraal in de sociaal-psychologische benaderingen staat de relatie tussen de seksen als een kwestie van interactie. Vrouwen en mannen geven uitdrukking aan hun seksuele belangstelling voor elkaar door middel van allerlei signalen die door hun bedekte karakter voor verschillende interpretaties vatbaar zijn. Met name doordat vrouwen zich niet eenduidig gedragen, en toenaderingen niet openlijk afwijzen, kunnen volgens deze visie mannen het gedrag van vrouwen als 'uitnodigend' opvatten, zonder dat vrouwen dit zelf zo bedoelen. De oplossing van de problematiek lijkt dan te liggen in duidelijk gedrag van de kant van vrouwen.¹⁶

Ons bezwaar tegen de sociaal-psychologische benaderingen is dat de machtsverhoudingen tussen de seksen buiten beschouwing blijven, alsmede de verschillende historische en sociale verschijningsvormen daarvan. Bovendien blijft de betekenis-toekenning aan seksualiteit, sekse-verhoudingen en sekse-identiteiten beperkt tot het interactie-nivo van individuen, los van de histories-maatschappelijke kontekst. De problematiek van ongewenste intimiteiten hangt in onze visie samen met de veranderende betekenissen in onze kultuur van seksualiteit en sekse-identiteit (mannelijkheid-vrouwelijkheid). Nu vrouwen de traditionele vrouwbeelden en omgang tussen de seksen ter discussie zijn gaan stellen, moeten ook mannen hun voorstellingen van vrouwelijkheid en mannelijkheid aan herziening onderwerpen. In ons onderzoek wordt zowel deze strijd om herziening van traditionele en nieuwe betekenissen onderzocht als de veranderingen in de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen.

15. M. Ott, *Assepoesters en Kroonprinsen*. Amsterdam (SUA) 1985 (zie de bespreking elders in dit nummer).

16. Bijv. B.A. Gutek, Ch.Y. Nakamura, M. Sahart, I. Handschumacher, 'Sexuality and the Workplace', in: *Basic and Applied Social Psychology*, vol. 3, nr. 1, 1980.

Histories-sociologische benadering

We willen hier een histories-maatschappelijk perspectief uitwerken voor het analyseren van de problematiek van ongewenste intimiteiten in arbeidssituaties. Hierin staan de veranderende (machts)verhoudingen tussen de seksen en de zich wijzigende dominante omgangskodes¹⁷ in arbeidssituaties centraal. Als histories verschijnsel zijn ongewenste intimiteiten niet nieuw, maar wel nieuw is de wijze waarop ze momenteel ter discussie worden gesteld en de betekenissen die er aan worden toegekend. Vanuit een histories-sociologies perspectief kan de huidige problematiek rond omgangsvormen tussen mannen en vrouwen in arbeidssituaties alleen begrepen worden wanneer de veranderende machtsverschillen tussen de seksen en de aanspraak van vrouwen op gelijkwaardigheid en gelijkberechtiging in ogenschouw wordt genomen.

In steeds grotere getale zijn vrouwen de afgelopen decennia aan het arbeidsproces gaan deelnemen. Het opleidingsnivo van vrouwen is sterk toegenomen en, wat de vrouwelijke beroepsbevolking betreft, op het nivo van mannen gekomen.¹⁸ De gemiddelde leeftijd van de vrouwelijke beroepsbevolking is gestegen, evenals het aandeel van gehuwde vrouwen daarin. Het percentage jonge meisjes op de arbeidsmarkt neemt steeds verder af (onder meer door langere opleidingen en grote werkloosheid). Door deze veranderde samenstelling van de vrouwelijke beroepsbevolking is de machtsbalans tussen mannen en vrouwen zich in allerlei arbeidssituaties aan het wijzigen. Steeds meer mannen moeten met gelijk gekwalificeerde vrouwelijke collega's samenwerken. Door het emancipatiestreven van vrouwen zijn ook de traditionele statusverschillen tussen de seksen en de heersende opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid ten gunste van vrouwen aan het veranderen.

Hoewel er dus een verbetering van de sociaal-ekonomiese en culturele positie van vrouwen in het arbeidsproces valt te konstaten, zal van volkomen gelijkheid tussen de seksen (bijvoorbeeld getalsmatig en in de verdeling van posities) nog in weinig arbeidssituaties sprake zijn. Bovendien gelden de veranderingen niet in gelijke mate en gelijktijdig voor de hele vrouwelijke beroepsbevolking. Sommige vrouwen weten beter dan andere gebruik te maken van de verruimde kansen op positieverbetering die het huidige arbeidsproces biedt. Gekonfronteerd met een nog overwe-

17. P. Kapteyn, a.w., pp. 35-36.

18. C. Oudijk, *Sociale atlas van de vrouw*. Sociaal en Cultureel Planbureau, 's-Gravenhage 1983.

gend door mannen gedomineerde wereld proberen vrouwen op sommige werkplekken bewust of onbewust nieuwe inhoud te geven aan verhoudingen tussen de seksen en aan voorstellingen van mannelijkheid en vrouwelijkheid of 'mannen'- en 'vrouwen'-werk. Zo stellen onder meer deze vrouwen vormen van mannengedrag en -verwachtingen ten aanzien van vrouwen ter discussie, die, in het licht van een gelijkwaardiger intermenselijke omgang, voor hen onakseptabel, hinderlijk, vernederend of intimiderend zijn geworden. Het begrip 'ongewenste intimiteiten' dat hiervoor in de genoemde *Viva*-enquête werd geïntroduceerd, bleek snel aan te slaan.

Theoretiese noties ontleend aan Norbert Elias

Bij de keuze van een theoreties kader voor ongewenste intimiteiten als histories-maatschappelijk verschijnsel hebben we ons laten inspireren door het histories-sociologies perspectief van Elias. Temeer daar in zijn studies *veranderende omgangsvormen* het objekt van onderzoek zijn. Omgangsvormen zijn voor Elias interessant omdat ze de gestructureerde en geritualiseerde uitdrukking vormen van intermenselijke verhoudingen en afhankelijkheden. Als zodanig kunnen veranderende omgangsvormen wijzigingen in de machtsverhoudingen van de figuratie als geheel zichtbaar maken.¹⁹ Deze gedachte hebben we gepoogd toe te passen in het empiries onderzoek naar ongewenste intimiteiten binnen arbeidssituaties.

In ons onderzoek nemen we de arbeidssituatie (in casu de afdeling) als figuratie-eenheid. Elias verstaat onder zijn centrale begrip 'figuratie' het geheel van machts- en afhankelijkheidsverhoudingen waarin mensen in een bepaald samenlevingsverband met elkaar staan. Daarbinnen krijgt elk individu haar/zijn *sociale identiteit*. De mogelijkheden en kansen van mensen, hun problemen, hoe persoonlijk deze ook worden ervaren, zijn te plaatsen binnen het geheel van samenlevingsverbanden die zij in onderlinge afhankelijkheid met elkaar vormen. Elias beoogt hiermee het startpunt voor het analyseren van het individuele handelen van mensen en hun wijze van samenleven noch bij het individu, noch bij de samenleving als geheel te leggen. Vanuit Eliaans perspectief zijn bijvoorbeeld persoonskenmerken geen kenmerken die iemand bezit; ze krijgen pas betekenis

19. N. Elias, *Ueber den Prozess der Zivilisation* (1939). Baden-Baden 1979; Ned. vert. *Het civilisatieproces*. Utrecht/Antwerpen 1983; N. Elias, *Wat is sociologie?* Utrecht/Antwerpen (Spectrum) 1971; N. Elias, *Sociologie en Geschiedenis*. Amsterdam (Van Gennep) 1971.

en gevolgen voor het individu binnen de figuratie waarvan het deel uitmaakt. Zo wordt bijvoorbeeld in onderzoek naar ongewenste intimiteiten vaak een verband verondersteld tussen persoonskenmerken als leeftijd, burgerlijke staat en opleiding en de kans om lastig gevallen te worden. Binnen een figuratie-analyse zou echter bijvoorbeeld de betekenis van de leeftijd van een dertigjarige vrouw in een werksituatie met alleen oudere mannelijke collega's een andere zijn dan wanneer zij ook nog een groot aantal jongere vrouwelijke collega's zou hebben. Een verband tussen feitelijke leeftijd van vrouwen en de 'kans' om lastig gevallen te worden zegt daarom weinig.

In het verlengde van bovenstaande is '*macht*' een relationeel begrip. Macht is een deel van álle menselijke verhoudingen en slaat niet op wat de een wel bezit en de ander niet (zoals fysieke of maatschappelijke macht), maar op wat de een doet en kan en de ander terug kan doen, waarbij – hoe ongelijk ook de kansen verdeeld mogen zijn – die ander nooit volstrekt machteloos is. Mensen beschikken in wisselende mate over de verschillende maatschappelijke machtsbronnen (produktiewijzen, organisatiemiddelen, oriëntatiemiddelen en geweldsmiddelen). Naast de hierdoor bepaalde machtsverhoudingen kent Elias een centrale betekenis toe aan interdependentiestrukturen. Hieraan liggen naast de maatschappelijke machtsbronnen relatief autonome menselijke behoeften ten grondslag, zoals fysieke veiligheid, onderling contact, erotiek, seksualiteit en waardering. Voor de bevrediging hiervan zijn mensen van elkaar afhankelijk.

Wij vermoeden dat Elias – hoewel hij hierover niet expliciet is – de individuele man-vrouwverhoudingen vooral ziet als afhankelijkheidsverhoudingen. De maatschappelijke verhoudingen tussen de seksen (op grond van machtsbronnen) ziet hij wel op maatschappelijk nivo, maar bij individuele man-vrouwverhoudingen lijken de autonome behoeften belangrijker, zo niet de enige grond. Hij onderschrijft namelijk wel de toepassing van zijn theorie op de veranderende maatschappelijke verhoudingen tussen de seksen, zoals dit door nederlandse figuratiesociologen wordt gedaan²⁰ – getuige zijn voorwoord bij *Vrouwen in Tweestrijd* – maar hij lijkt toch

20. P. Kapteyn, *Taboe, macht en moraal in Nederland*. Amsterdam (Arbeiderspers) 1980; A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*. Meppel (Boom) 1984; A. de Swaan, 'Uitgaansbeperkingen en uitgaansangst: over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding', in: *De Gids*, 1979, nr. 8, pp. 5-31; A. de Swaan, 'Handen Thuis. Over geweldpleging in het huwelijk', in: *Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 11, nr. 1, mei 1984, pp. 3-14; B. van Stolk en C. Wouters, *Vrouwen in tweestrijd. Tussen thuis en tehuis*. Met voorwoord van N. Elias, Deventer (Van Loghum Slaterus) 1983.

van mening dat het hier om verhoudingen van een andere orde gaat: 'Voorbijgaand aan alle ideologieën kan worden gesteld dat geen andere groep mensen (bedoeld worden mannen en vrouwen, *J.d.B.*, *G.T.*) biologisch zo voor elkaar zijn bestemd (...) bijvoorbeeld de arbeidersklassen konden geloven dat hun doel de totale vernietiging van hun machtiger opponenten moest zijn. Dat kan uiteraard, uit de orde der dingen, niet het doel zijn van de vrouwenemancipatiebeweging, niet vanwege haar eigen belang en niet vanwege het voortbestaan van de menselijke samenlevingen'.²¹ De kern van de seksenverhoudingen legt Elias hiermee in de biologie (de norm van heteroseksualiteit staat bijvoorbeeld niet ter discussie). Sekse-identiteiten (mannelijkheid/vrouwelijkheid) zijn dus voor Elias in wezen niet geheel sociaal van aard.²² Dit zou in strijd zijn zowel met zijn eigen uitgangspunt dat 'niet-sociale' identiteiten niet bestaan, als met belangrijke inzichten die vrouwenstudies hebben opgeleverd.²³

Een tweede centrale begrip bij Elias is dat van het 'civilisatieproces'. De onderlinge bindingen van mensen zijn voortdurend aan veranderingen onderhevig. Het object van sociologische studie moet volgens hem dan ook liggen in de gestructureerde veranderingen in de machts- en afhankelijkheidsverhoudingen tussen mensen. Omdat deze laatste steeds complexer worden, worden mensen steeds meer gedwongen met elkaar rekening te houden en opwallingen en emoties van zichzelf te reguleren. Elias omschrijft dit in golfbewegingen verlopende civilisatieproces als een ontwikkeling van 'Fremdzwang' naar 'Selbstzwang'. Dit proces vertoont een eigen regelmaat, die door betrokkenen zelf niet altijd valt te overzien, te voorzien of te plannen.

Aan het bijsturen of versnellen van dit ontwikkelingsproces door kollektief of individueel ingrijpen (verzet, strategieën en dergelijke) geeft Elias dus geen autonome plaats. Daarin ligt voor ons de beperking van zijn theorie. Het maatschappelijk (politiek) perspectief lijkt slechts te bestaan uit afwachten tot zich een volgende periode of generatie aandient,

21. 'Voorwoord' bij B. van Stolk en C. Wouters, *Vrouwen in tweestrijd*, a.w., p. 13.

22. Het is opvallend dat ook andere theoretici die zich met machtsverhoudingen bezighouden, eveneens de sekseverhoudingen, voor zover ze zich daarover uitlaten, tot een andere orde verklaren, waarvoor hun theorie niet opgaat. Zie S. Lukes *Power: A radical view*. Londen (Macmillan) 1974; A. Giddens *Central problems in social theory. Action, structure and contradiction in social analysis*. Londen 1979.

23. Zie bijv. N. Chodorow, *The reproduction of mothering. Psycho-analysis and the sociology of gender*. Berkeley/Los Angeles 1978; Ned. vert. *Waarom vrouwen moederen*. Amsterdam 1980; G. Rubin, 'De handel in vrouwen. Opmerkingen over de "politieke economie van de seksen"', in: *Socialisties-Feministische Teksten 4*. Amsterdam 1980, pp. 196-252; A. Komter, *De macht van de vanzelfsprekendheid*. 's-Gravenhage (Vuga) 1985.

waarin de machts- en afhankelijkheidsrelaties, ongepland, gelijkwaardiger en gevarieerder zullen zijn dan in de voorafgaande fasen en generaties. Voor tussentijdse intra- en intermenselijke problemen lijkt slechts de psychotherapie een oplossing te bieden (om het proces van 'Fremdzwang' naar 'Selbstzwang' te bevorderen). We zoeken daarom aansluiting bij theoretiese noties die specifiekere interpretaties mogelijk maken van de wijze waarop betrokkenen (minder machtigen) reageren op door hen niet (meer) wenselijk geachte situaties en verhoudingen, in casu ongewenste omgangsvormen tussen de seksen in arbeidssituaties.

Toepassing van het histories-sociologies perspectief in het onderzoek²⁴

Het onderzoek van de Projektgroep Vrouwenarbeid is geen histories onderzoek, maar een momentopname van een aantal arbeidssituaties in diverse bedrijven. Deze arbeidssituaties (i.e. afdelingen) verschillen wat betreft hun 'machtsbalans' tussen de seksen en hun 'cultuur van de werkplek'. De vraag in hoeverre vrouwen en mannen zich in voorgaande generaties anders gedroegen op deze werkplek, viel buiten het kader van de onderzoeksopdracht. In het voorgaande kwam reeds aan de orde dat de machtsbalans tussen de seksen en traditionele statusverschillen tussen mannen en vrouwen in het arbeidsproces als geheel momenteel aan het verschuiven zijn, maar dat dit niet in alle arbeidssituaties gelijktijdig plaatsvindt. Ook Elias geeft aan dat het ontwikkelingsproces niet in alle figuraties gelijktijdig verloopt.

De figuratiesocioloog Kapteyn onderscheidt in zijn toepassing van de door Elias geschetste ontwikkeling drie fasen: 'De eerste fase is die waarin de dreiging van de lagere of zwakkere groepering relatief gering is en waarin het de bovenlaag relatief weinig moeite kost het verschil in macht en aanzien te handhaven en voor beide groeperingen vanzelfsprekend te laten zijn. De tweede is dan die waarin het de bovenlaag nog mogelijk is door de gedragscode te verscherpen, zich te blijven distantiëren en hun behoefte aan status te bevredigen. Van de lagere groeperingen zijn het slechts enkelen die tot de bovenlaag weten op te klimmen en zich – vaak met moeite, pijn en onzekerheid – aan die levensstijl proberen te conformeren. De derde fase tenslotte is die waarin de opkomende groepering duidelijk aan de winnende hand is, minder behoefte gevoelt de stijl

24. Het hier besprokene vormt een beperkt deel van het onderzoek.

van de bovenlaag te imiteren en met groeiend zelfbewustzijn en gevoel van eigenwaarde een meer eigen levensstijl vormt. De eerdere bovenlaag heeft met de feitelijke macht nu ook de mogelijkheid verloren om het verschil in status op te houden en waar sommigen het desondanks nog zullen proberen, geven anderen de strijd op om zich aan de kant te scharen van hen die aan macht winnen en zich emanciperen'.²⁵

Dit ontwikkelingsperspektief in fasen lijkt ook van toepassing op de veranderende posities van vrouwen ten opzichte van mannen in het arbeidsproces. Daarom zouden de door ons onderzochte arbeidssituaties in dit opzicht beschouwd kunnen worden als figuraties in verschillende stadia van ontwikkeling. In dit licht zijn de door ons onderzochte arbeidssituaties getypeerd en vervolgens in rangorde gezet naar *machtsbalans* en *dominante omgangskode*. De machtsbalans-ordening geeft de mate van asymmetrie in arbeidsposities tussen mannen en vrouwen aan (aangeduid als 'strukturele' kontekst van de arbeidssituatie), welke varieert van groot tot relatief klein. De ordening naar 'dominante omgangskode' ('kultuur van de werkplek') varieert van een relatief traditionele omgangskode tussen de seksen tot een meer gelijkwaardige omgangspraktijk (emancipatoriese omgangskode).²⁶

Bij een rangordening van arbeidssituaties naar 'machtsbalans' en 'dominante omgangskode' blijken deze twee niet altijd parallel te lopen. Bijvoorbeeld een sterk asymmetrische machtsbalans gaat niet altijd gepaard met een traditionele omgangskode. Per rangordening zijn de arbeidssituaties in drie categorieën onderverdeeld:

Op basis van de machtsbalans

- arbeidssituaties met een grote asymmetrie tussen de seksen (vrouwen alleen in de laagste funktienivo's): M1
- arbeidssituaties waar de asymmetrie enigszins ten gunste van vrouwen is gewijzigd (een enkele vrouw in een hogere funktie): M2
- arbeidssituaties waar de machtsbalans tussen de seksen relatief weinig asymmetrie vertoont (grotere spreiding van vrouwen over alle funktienivo's): M3

Op basis van de dominante-omgangskode

- arbeidssituaties waar een traditionele omgangskode dominant is: C1

25. P. Kapteyn, a.w., pp. 35-36.

26. Aan zowel vrouwen als mannen is hun zienswijze over de onderlinge omgang in hun arbeidssituatie gevraagd, waarbij het criterium voor traditioneel dan wel emancipatories was een respectievelijk minder of meer gelijkwaardige omgangspraktijk tussen mannen en vrouwen. Voor operationalisatie verwijzen we naar het binnenkort te verschijnen onderzoeksrapport bij het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

- arbeidssituaties waar de traditionele omgangskode ter discussie staat: C2
- arbeidssituaties met een relatief emancipatoriese omgangskode: C3.

Zoals in het begin is aangegeven, zijn ongewenste omgangsvormen geïnventariseerd op basis van wat vrouwen zelf als niet gewenste of hinderlijke omgang ervaren. Een kontekst-analyse maakt het nu mogelijk om te onderzoeken of de mate van voorkomen van ongewenste omgangsvormen verschilt per type arbeidssituatie. Met andere woorden, is er een verband tussen de mate waarin ongewenste omgangsvormen voorkomen in een bepaalde arbeidssituatie en het type arbeidssituatie (getypeerd naar 'machtsbalans' en 'dominante omgangskode')?

Voorlopige uitkomsten geven op dit punt enkele interessante resultaten te zien. Ten eerste blijken ongewenste omgangsvormen het minst voor te komen op die afdelingen waar de machtsbalans tussen de seksen het minst asymmetries is (M3), of waar een relatief emancipatoriese omgangskode dominant is (C3). Zowel mannen als vrouwen zijn het er over eens dat bij hen op de afdeling een gelijkwaardige omgangspraktijk bestaat. Daarentegen blijken de meeste ongewenste omgangsvormen niet voor te komen in arbeidssituaties met de grootste asymmetrie, maar juist daar waar de machtsbalans enigszins ten gunste van vrouwen is gewijzigd (M2).

Bij een indeling naar omgangskode blijken ongewenste omgangsvormen het meest voor te komen op afdelingen waar traditionele omgangskodes dominant zijn en op afdelingen waar geen dominante omgangskode bestaat (C1 en C2). Er is echter wel een ander opmerkelijk verschil tussen deze beide typen afdelingen. Op afdelingen met een traditionele omgangskode (C1) spreken vrouwen van 'hinderlijk gedrag van mannen' als ze het over als ongewenst ervaren omgangsvormen hebben, terwijl op afdelingen zonder dominante omgangskode (C2) vrouwen eerder spreken van 'ongewenste intimiteiten'. Dat hier de omgangsvormen ter discussie staan, blijkt dus ook uit het feit dat er in andere termen over gesproken wordt. Dit laatste kan beschouwd worden als een voorwaarde voor het doorbreken van de eerdere consensus op dit punt.

Aangezien de rangordening van arbeidssituaties naar machtsbalans niet altijd parallel loopt met die naar dominante omgangskode, kan per arbeidssituatie van zowel een versterkende als verzwakkende werking sprake zijn wat betreft de mate waarin ongewenste omgangsvormen voorkomen. Bijvoorbeeld op afdelingen waar een geringe mate van asymmetrie in de machtsbalans (M3) gepaard gaat met een emancipatoriese omgangskode (C3) komen minder ongewenste omgangsvormen voor, dan wanneer

dit type afdeling (M3) samenvalt met afdelingen waar geen overeenstemming is over omgangskodes (C2).

Deze kontekst-analyse laat dus het verband zien tussen het verschijnen van ongewenste omgangsvormen, c.q. intimiteiten en het bestaan van ongelijke machtsverhoudingen tussen de seksen op het figuratienivo van de arbeidssituatie. Met de nodige voorzichtigheid zouden we op basis van deze analyse kunnen konkluderen dat wanneer in een arbeidssituatie de machtsbalans zich enigszins ten gunste van vrouwen wijzigt, of wanneer de traditionele omgangskode tussen de seksen haar dominantie verliest, ongewenste omgangsvormen, c.q. intimiteiten méér gaan voorkomen (M2 en C2). Echter wanneer de machtsbalans tussen de seksen meer in evenwicht komt (M3) of wanneer een meer emancipatoriese omgangskode dominant wordt (C3), dan doen ongewenste omgangsvormen c.q. intimiteiten zich sterk minder voor. Wanneer beide tegelijk in een bepaalde arbeidssituatie voorkomen, versterken ze elkaars effect in deze richting.

Beschouwen we deze samenhang tussen het vóórkomen van ongewenste omgangsvormen, c.q. ongewenste intimiteiten en veranderende machtsverhoudingen en omgangskode als een ontwikkelingsproces, dan blijkt dus dat dit 'proces' in de diverse arbeidssituaties in verschillende stadia van ontwikkeling verkeert. In het tweede stadium neemt de problematiek van ongewenste omgangsvormen, c.q. intimiteiten toe ten opzichte van het eerste stadium, waarna in het derde stadium de problematiek sterk verminderd zowel ten opzichte van het eerste als ten opzichte van het tweede stadium.

Reakties op ongewenste omgangsvormen (‘verzet van vrouwen’)

In bovenstaande ging het erom in hoeverre de structurele en kulturele kontekst van de arbeidssituatie van invloed is, danwel samenhang vertoont met de mate waarin ongewenste omgangsvormen, c.q. intimiteiten op een betreffende afdeling voorkomen. Het lag in de bedoeling om een soortgelijke samenhang te onderzoeken tussen de structurele en kulturele kontekst en de mate waarin vrouwen al dan niet in ‘verzet’ komen tegen door hen als ongewenst ervaren omgangsvormen. Mede vanuit beleidsoogpunt is het belangrijk te weten of de kontekst van de arbeidssituatie het vrouwen meer of minder mogelijk maakt om zich te verweren tegen ongewenste omgangsvormen.

Uit buitenlands onderzoek is reeds bekend dat vrouwen meestal niet

in verzet komen of conflicten aangaan wanneer ze lastig gevallen worden op hun werk. Veelal reageren vrouwen niet openlijk of anticiperen sterk op de bedoelingen en positie van de lastigvaller of op mogelijke konsekventies voor hem, voor zichzelf of de werksfeer wanneer zij het gedrag openlijk zouden afkeuren of aanklaarten. Dit beeld wordt in ons onderzoek in grote lijnen bevestigd. Het niet openlijk of het anticiperend reageren (bijvoorbeeld negeren of meedoen) is vrij algemeen in alle onderzochte arbeidssituaties. Slechts een gering aantal vrouwen zegt zich openlijk verzet te hebben of hun ervaringen bij hoger hand te hebben aangekaart. Om deze reden viel er geen kontekst-analyse te verrichten waaruit zou kunnen blijken of op sommige typen afdelingen het openlijk reageren nu meer voorkomt dan op andere typen afdelingen.

Dit deel van het onderzoek heeft daarom alleen betrekking op vrouwen die ervaringen hebben met ongewenste omgangsvormen.²⁷ Uit hun verhalen over hun reacties op ongewenste omgangsvormen blijkt dat het ontwikkelen van strategieën om 'er mee om te gaan', het openlijk afkeuren van het in verzet komen een veel complexer probleem vormt dan het signaleren van het verschijnsel op zich. Voor een beter inzicht in de mechanismen en belemmeringen waardoor zoveel vrouwen niet openlijk reageren wanneer ze last hebben van ongewenste omgangsvormen, is daarom een specifiekere analyse noodzakelijk. In het theoreties kader van Elias is – zoals gezegd – geen autonome en specifieke plaats voor het analyseren van de kondities waaronder mensen al dan niet in verzet komen tegen voor hen ongunstige (machts)verhoudingen of ongewenste situaties. Daarom hebben we aansluiting gezocht bij analyse-koncepten die door Lukes en Gramsci op dit punt zijn ontwikkeld.²⁸ Het gaat hierbij niet om een verklarend theoreties kader, maar meer om methodologische concepten die inzichtelijker kunnen maken hoe macht en ideologische hegemonie op dit terrein werkzaam zijn.

Lukes ontwikkelt in zijn poging om de werking van macht zichtbaar te maken een drie-dimensionele opvatting van macht, waarbij hij de notie van (potentieel) konflikt als essentieel beschouwt. Hij onderscheidt manifeste, bedekte en latente belangenkonflikten (respektievelijk 1e, 2e en 3e dimensie van machtsuitoefening). Bij de eerste soort is sprake van een

27. Vrouwen die geen ervaringen hadden met ongewenste omgangsvormen zijn in het tweede deel van het onderzoek (diepte-interviews) niet betrokken.

28. S. Lukes, *Power: a radical view*, a.w.; A. Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*. Londen (Lawrence & Wishart) 1971. We baseren ons op de door Komter (1985) ontwikkelde toepassing van Gramsci's koncept van ideologische hegemonie op de verhouding tussen de seksen.

duidelijk waarneembaar konflikt over een 'erkende' problematiek waarbij besluiten worden genomen op basis van voor de partijen duidelijke belangentegenstellingen (een rechtzaak over ongewenste intimiteiten zou hiervan een voorbeeld zijn). In het tweede geval (van bedekte konflikten) kan het juist het effect van machtsuitoefening zijn dat een bepaald probleem niet door alle partijen 'erkend' wordt (dat wil zeggen door de machtigste partij buiten de 'politieke agenda' wordt geplaatst). Hierdoor blijven de belangentegenstellingen onzichtbaar, hetgeen kan leiden tot 'niet-beslissingen' of niet-handelen (bijvoorbeeld als een vrouw niet in verzet komt tegen mishandeling in het huwelijk²⁹ of als een vrouw bepaald gedrag van mannen hinderlijk vindt, maar deze mannen weigeren dit serieus te nemen). De derde dimensie van machtsuitoefening bestaat uit 'konsensus' tussen de wensen en behoeften van de meest en minst machtigen. Daarbij stemmen de minst machtigen in met handelingen of berusten in situaties die tegen hun belangen ingaan, omdat de situatie zich als vanzelfsprekend voordoet en alternatieven ondenkbaar zijn (geworden). Lukes noemt dit de meest sublieme vorm van machtsuitoefening. Deze is empiries te onderzoeken door de minst machtigen te vragen naar hun subjektieve belangen (voorkeuren) in geval er voor hen sprake zou zijn van een zekere autonomie in handelen (bijvoorbeeld wat betrokkene zou doen in een denkbeeldige situatie waarin alternatieven in handelen denkbaar worden gemaakt). Op deze wijze worden potentiële konflikten zichtbaar.

In kritiek op Lukes zou volgens Komter aan deze derde dimensie van macht nog een vraag toegevoegd moeten worden, namelijk of er sprake is van een 'werkelijke' of 'schijnbare' konsensus tussen de minst en meest machtigen. Zij zoekt daarbij aansluiting bij Gramsci's concept van 'ideologische hegemonie'. Anders dan Lukes, die zoekt naar potentiële konflikten, stelt Gramsci juist de notie van konsensus centraal. Hij onderzocht de aard en kenmerken van de konsensus zelf, om zo specifiek inzicht te kunnen krijgen in waarom individuen of groepen (minder machtigen) niet in verzet komen tegen bestaande machtsverhoudingen en machtsuitoefening. Volgens Komter moet ook bij de werking van macht tussen de seksen werkelijke en schijnbare konsensus van elkaar worden onderscheiden.

Toegepast in het onderzoek naar ongewenste intimiteiten zou dit inzicht kunnen verschaffen in waarom vrouwen veelal niet openlijk reageren wanneer ze worden lastig gevallen of bijvoorbeeld 'maar meedoen'

29. R. Römkens, 'Verzet van mishandelde vrouwen', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, jrg. 1, nr. 3, 1980.

aan omgangsvormen die hen eigenlijk niet bevallen. Het contrast tussen het feit dat vrouwen enerzijds op ruime schaal omgangsvormen ongewenst vinden, maar anderzijds hierop niet openlijk afwijzend reageren duidt er wellicht op dat er sprake is van schijnkonsensus. Deze kan zichtbaar gemaakt worden door kenmerken van de hegemoniale ideologie te onderzoeken. Zo wordt bijvoorbeeld de alledaagse werkelijkheid gelegitimeerd door sekse-verschillen als 'natuurlijk' te poneren (natuurargument): 'zo zijn mannen nu eenmaal'. Toenaderingspogingen van mannen worden dan wel als ongewenst ervaren, maar tegelijkertijd als zo vanzelfsprekend beschouwd dat afwijzend reageren niet denkbaar is. Een andere legitimering ligt erin dat de tegenstrijdige werkelijkheid als eenheid wordt voorgesteld: behoeften van mannen en vrouwen aan onderling contact, erotiek, seksualiteit enzovoort zouden uiteindelijk overeenstemmen: 'Als een vrouw nee zegt bedoelt ze ja'. Vrouwen vinden het dan zinloos of niet afdoende om afwijzend te reageren; mannen vinden het immers juist leuk, het heeft geen effect.

Ook kunnen bijzondere belangen van machtigen als algemeen belang worden voorgesteld. Dit blijkt onder meer uit het feit dat vrouwen zich inleven in en tegemoet komen aan de belangen van de lastigvaller: men wil zijn positie of gezin niet in diskrediet brengen, de man niet teleurstellen, doen afgaan enzovoort. Dergelijke overwegingen spelen eveneens een belangrijke rol als vrouwen niet reageren op ongewenste intimiteiten, deze negeren of er 'maar aan meedoen'.

Nadere uitwerking van de onderzoeksresultaten wat betreft de mogelijkheden tot 'verzet van vrouwen' in het licht van de werking van macht is nog niet voorhanden.

Opvallend is dat juist in de discussie over oplossingen voor de problematiek van ongewenste intimiteiten men er sterk op uit lijkt te zijn consensus te bewerkstelligen. Men benadrukt het gemeenschappelijk belang van mannen en vrouwen met verwijzing naar het *vermeende* gevaar van het uitbannen van alle erotiek of van alle gewenste toenaderingen tussen de seksen. Dit is natuurlijk niet de bedoeling van het ter discussie stellen van óngewenste omgangsvormen, c.q. intimiteiten. Een voorbeeld hiervan vormt Wouters in zijn kritiek op de *Nota Sexueel Geweld*. Hij stelt onder meer: 'Wie dergelijke, in principe plezierige krachtmetingen afwijst op grond van de gevaren die in de bestaande ongelijke machtsverhoudingen schuilen, wijst daarmee tevens een verdere persoonlijke ontwikkeling van kennis en kracht in de omgang tussen de seksen af'.³⁰

30. C. Wouters, 'Seksueel geweld in ontwikkelingsperspektief: notities bij een ministeriële nota', in: *Maandblad Geestelijke Gezondheid*, 1985, nr. 12, p. 1340.

Ook degenen (onder wie Wouters) die onderkennen dat het bij ongewenste omgangsvormen om belangentegenstellingen gaat en die deze in een histories-maatschappelijk kader plaatsen, lijken dit ineens weer vergeten te zijn wanneer het erom gaat oplossingen te bedenken. Dan beschouwt men belangentegenstellingen als 'vermeend' en brengt men de zaak terug tot een interactieprobleem met in principe gemeenschappelijke belangen voor beide partijen. De onzichtbare machtsmechanismen moeten ons inziens juist bij de mogelijkheden tot verzet tegen ongewenste intimiteiten preciezer worden geanalyseerd.

Judith Vega

Dwang en instemming.

Klassiek-liberale concepten in teksten over
seksueel geweld*

‘To ask how you may be guarded from harm or injury on that side where the strongest hand is to do it, is presently the voice of faction and rebellion.’

‘Whenever violence is used and injury done, though by hands appointed to administer justice, it is still violence and injury, however coloured with the name, pretences or forms of law.’¹

John Locke gebruikte deze woorden tegen de absolutistische regimes van zijn tijd, maar welke feminist zou ze 300 jaar later niet met overtuiging nazeggen, ze associërend met seksueel geweld tegen vrouwen? Het wat zwaarwichtige karakter van de citaten past bij de status die seksueel geweld in het feministies denken nogal eens verleend lijkt te worden: een moderne metafoor voor repressie in vrouwenlevens.

Tussen de feministiese aanklacht tegen mannelijk geweld en Locke’s aanklacht tegen het absolutistische geweld bestaat meer dan een oppervlakkig retories verband. De zeventiende-eeuwse liberale politieke theorie, waar Locke prominent vertegenwoordiger van is, belichaamt het verzet tegen de patriarchale politieke theorie die het absolutisme fundeerde. In de patriarchale theorie heeft alle autoriteit, zowel die in het gezin, als de

* Dit artikel is een bewerking van een deel van mijn doktoraalskriptie, die de titel heeft *Seksueel geweld en de politieke theorie van dwang en instemming*. Met dank aan Tjitske Akkerman, Sylvia Lammers en Monique Volman voor hun opmerkingen bij eerdere versies van dit artikel.

1. John Locke, *The Second Treatise of Government. An Essay Concerning the True Original, Extent and End of Civil Government*. (1690), Oxford 1966, §93 en §20: ‘Alleen al het stellen van de vraag hoe men zich zo effectief mogelijk kan beschermen tegen geweld of het toebrengen van fysiek letsel betekent in het huidige tijdsgewricht dat men zich schuldig maakt aan samenspanning en rebellie.’ ‘Wanneer geweld wordt gebruikt of letsel wordt toegebracht, is en blijft dit, ook al ondergaat men het door toedoen van hen wier taak het is recht te spreken, gebruik van geweld en toebrengen van letsel, hoezeer ook opgesmukt als wet of het gevolg van aanspraken of vormen van de wet.’ (Met dank aan Paul Syrier.)

ekonomiese en politieke, één oorsprong, te weten de macht van de Vader/vader – waarmee de goddelijke origine van de absolute macht is verklaard. De feministiese formuleringen van seksueel geweld richten zich tegen een patriarchaat dat begrepen wordt, niet zozeer als de almacht van vaders, maar als de almacht van mannen. Was voor Locke de omvattende patriarchale fundering van het absolutistische geweld object van aanval, het feminisme lijkt in het mannelijke geweld een niet minder monolitische tegenstander te hebben gevonden.

De analogie betreft behalve de aard van het *object* van aanval, ook de *strategie*. Locke konfronteerde de absolute macht van de koning met een principiële, natuurrechtelijke vrijheid van de onderdaan. Het feminisme konfronteert op parallelle wijze het verzwegen, dan wel gelegitimeerde geweld van mannen tegen vrouwen met het recht van vrouwen op lichamelijke integriteit en autonome wilsbeschikking. In het navolgende laat ik zien dat de algemene structuur van de feministiese conceptualisering van seksueel geweld in belangrijke mate verwant is aan die van de liberale polemiek tegen het absolutisme. Dat dit geen onbelast erfgoed is, zal worden toegelicht aan de hand van enkele representatieve feministiese teksten over seksueel geweld.

Een 'brede' benadering

De feministiese benadering van seksueel geweld kenmerkt zich door tegenover de juridiese en psychiatrische opvattingen, waarin verkrachting een gewelddadig seksueel incident is en kwestie van individuele deviantie, het structurele sociale karakter van seksueel geweld te benadrukken en seksueel geweld op te vatten als uiting van een seksuele machtsverhouding.² Door seksueel geweld te plaatsen binnen de algemene machtsverhouding tussen de seksen wordt de problematiek als een veelomvattende gedacht. Uit de omschrijving van de organisatie 'Tegen Haar Wil' bijvoorbeeld blijkt adequaat het globale karakter van de feministiese notie van seksueel geweld: 'De term "seksueel" slaat niet alleen op primaire en secundaire

2. De bedoelde traditionele benaderingen worden ondermeer besproken in: Ed Leuw, 'De traditionele en de feministische visie op (fysieke) seksuele victimisering', in: *Tijdschrift voor Criminologie*, 5/6, 1982; Wini Breines en Linda Gordon, 'The new scholarship on family violence', in: *Signs*, vol. 8, nr. 3, lente 1983; Bert van Herk, *Waarom mannen verkrachten*. Meppel 1985. Zie voor een kritiek op de als 'links' gepresenteerde benadering van verkrachting door Foucault en anderen voorts: Monique Plaza, 'Seksualiteit en geweld: het niet willen weten van Michel Foucault', in: *Krisis, Tijdschrift voor Filosofie*, nr. 12, juni 1983.

geslachtskenmerken, maar verwijst ook naar sekse: een vrouw wordt misbruikt omdat zij vrouw is.' De dwangsituatie is aldus op de voorgrond gesteld. 'Geweld is niet altijd fysiek geweld of de dreiging daarmee. Gewelddadig is ook de gynaecoloog die zijn macht misbruikt, en zijn ook de hulpverleners, ambtenaren, werkgevers, vaders, broers en echtgenoten die hun macht over vrouwen misbruiken.'³ Geweld is niet alleen fysiek geweld en kan vele handelingen betreffen. In de formulering van Nel Drayer: 'Dwang kan in deze benadering bestaan uit lichamelijk geweld maar ook uit het dreigen met ontslag, het zich beroepen op "echtelijke rechten", of uit het dreigen met het inhouden van huishoudgeld.'⁴ Deze begripsverruiming geeft een nogal algemene analyse weer van de machtsverhouding tussen de seksen en beschrijft minder een specifieke problematiek, als wel een vrij globale problematiek van vrouwenonderdrukking. Een dergelijke benadering is niet zonder problemen, zoals hieronder mag blijken.

Terwijl het begrip 'geweld' is uitgedijd van fysiek geweld tot een breed geïnterpreteerd concept van dwang verhindert dat niet dat een biologiese fundering van seksueel geweld om de hoek ligt. Juist de 'brede' definitie van dwang van de ene sekse tegen de andere leidt er gemakkelijk toe in geweld de essentie van mannelijkheid te zien. Ook wanneer het sociale karakter van mannelijkheid in enigerlei zin wel wordt erkend, betekent de notie van een dwang die niet gespecificeerd is, behalve als één die door mannen wordt uitgeoefend, noodzakelijk een biologiese verwijzing. Het 'mannelijke' geweld, dat 'nu eenmaal' empiries herkend kan worden, roept een natuurlijke mannelijkheid op, een gepostuleerde mannelijke agressie. Tegenover de associatie van geweld en agressie met mannelijkheid staat een geweldloze vrouwelijkheid. De rollen van dader en slachtoffer liggen vast, de machtsverhouding tussen man en vrouw is geïdentificeerd met geweld. Deze feministiese benadering van seksueel geweld impliceert uiteindelijk een essentialisties gedacht sekse-antagonisme, een in laatste instantie vastliggend sekse-verschil.⁵ Het probleem van zo'n visie is duidelijk: het patriarchaat krijgt een niet te ontsnappen omnipotentie toegewezen en vrouwen kunnen zich binnen het feministiese analyse-

3. Tegen Haar Wil, *Jaarboek 1983-1984*. Amsterdam, p. 12.

4. Nel Drayer, *Seksueel geweld en heteroseksualiteit. Ontwikkelingen in onderzoek vanaf 1968*. Den Haag, juni 1984, p. 84.

5. Zie voor een dergelijke analyse ook: Delia Dumaesq, 'Rape – Sexuality in the Law', in: *m/f*, nr. 5/6, 1981.

model slechts als slachtoffer identificeren. De benadering krijgt zo een intimiderend effect op vrouwen zelf.⁶

Zelfbeschikking versus dwang

Een algemene, ongedifferentieerd gedachte zelfbeschikking vergezelde de structureel gedachte dwang. In de juridiese en psychiatrische visies werd instemming van vrouwen met seksualiteit simpelweg verondersteld. Deze veronderstelling van een stilzwijgende instemming is bestreden met de feministische notie van zelfbeschikking, waarvan de actie-radius onbeperkt is en die zich tot in het huwelijksbed, na het afspraakje en in kantoor en praktijkkamer dient uit te strekken. Hetzelfde doel van niet af te dingen vrouwelijke autonomie diende de bestrijding van de dominante seksuele ideologie waarin 'een beetje geweld nu eenmaal bij het versieren hoort'. Geweld hoort er in feministische visie in het geheel niet bij. De 'brede' definitie van seksueel geweld impliceert de onverzoenlijkheid van dwang en een echte instemming, kortom.

Het is precies dit denken in opposities, de neiging een statiese problematiek van geweld *kontra* vrijheid te formuleren die het feministische denken over seksueel geweld kenmerkt en verlamt. De feministische benadering van seksueel geweld onderhoudt behalve een globaal beeld van dwang, dat naar een gegeven groep mannen verwijst, tevens de illusie van de vrouwelijke autonomie, die naar weinig anders kan verwijzen dan een rationeel, natuurlijk vrouwelijk subjekt.

De 'brede' opvatting beoogt een *strukturele* analyse, maar leidt eerder tot *universele*, dat wil zeggen niet-historiese en niet-sociale categorieën van denken. Het onvermijdelijk essentialistische karakter en de natuurlijke verwijzingen van deze categorieën ondergraven de analyse van die struk-

6. Dat een dergelijke analyse het vrouwelijk universum dreigt te verstikken, is in eigen kring ook niet onopgemerkt gebleven. In verschillende artikelen is onderkend dat de globale theorie gemakkelijk een te monolitische theorie van de repressie wordt en zich tegen het feminisme en vrouwen zelf kan keren. Behalve op het effect van zelf-intimidatie is erop gewezen hoe gemakkelijk feministische agitatie tegen seksueel geweld in te passen is in een algemene morele en zedelijke bezorgdheid en zich onbedoeld laat associëren met kwesties van openbare orde en voorts op voor de hand liggende koalities met puriteinse ijveraars. Ellen Carol Dubois en Linda Gordon, 'Seeking ecstasy on the battlefield: danger and pleasure in nineteenth-century feminist sexual thought', in: *Feminist Studies*, nr. 9, lente 1983; Gerdien Jansen, 'Aanrander op vrije voeten. Overwegingen bij een aktie', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, nr. 20, 1984; Annemiek Meinen, 'Van Slachtoffers naar Boze Vrouwen', in: *Katijf. Feministische tijdschrift*, nr. 28, augustus 1985.

turaliteit zelf. Tegenover de algemene verwijzingen naar het natuurlijke sekse-verschil van de gekritiseerde opvattingen staat opnieuw een algemeen gekonstrueerd, natuurlijk sekse-verschil.

Twee wereldbeelden

De notie van het structurele en machtspolitieke karakter verleent aldus een zekere homogeniteit aan het feministiese denken over seksueel geweld en in de aanval op bepaalde juridiese en psychiatrische wijzen van denken is 'een' feministiese common-sense te ontdekken. Hiermee zij echter geen eensgezindheid gesuggereerd. Op basis van die notie blijken diametraal verschillende wereldbeelden mogelijk te zijn. In feite geeft de brede definitie aanleiding tot (minstens) twee concurrerende visies op het vrouwenleven. Ofwel vrouwenlevens worden geregeerd door de dwang en alle seksuele verhoudingen zijn varianten op een dwangmodel, ofwel naast het gebied van de dwang wordt een gebied van de seksualiteit onderkend waarin de vrije keuze regeert.

Het verschil is nog anders te formuleren, in termen die de aansluiting bij de dilemma's van de politieke theorie oliën. Is instemming uitsluitend een ideologische farce en slechts konstitutief voor een dwangsituatie, of is de instemming te isoleren als apart moment ten opzichte van de dwang?

Representanten van deze twee posities zijn Susan Brownmiller en Catharine MacKinnon. Brownmiller publiceerde haar *Against Our Will* in 1975; het boek kan beschouwd worden als een eerste en veelgelezen 'statement' van seksueel geweld. MacKinnon gaf haar visie op het geweld van mannen tegen vrouwen in twee artikelen in het tijdschrift *Signs* in 1983.⁷ Beide auteurs baseren zich op een zekere structurele en machtspolitieke opvatting van seksueel geweld. Hun teksten laten zich plaatsen in een specifieke traditie van politieke theorie: de liberale, rationalistische theorie van het natuurrecht. Hieronder worden de belangrijkste principes van deze traditie uiteengezet. Daarna worden de verborgen conceptuele schema's van de teksten van Brownmiller en MacKinnon opgespoord en vergeleken met die van de zeventiende-eeuwse politieke theorie, waarin de centrale conceptuele opposities die van geweld en vrijheid en van dwang

7. Susan Brownmiller, *Against Our Will. Man, women and rape*. New York 1975; Catharine A. MacKinnon, 'Feminism, Marxism, and the State: An Agenda for Theory', in: *Signs*, vol. 7, nr. 3, lente 1983, (tevens in: Elizabeth Abel en Emily K. Abel (red.), *The Signs Reader. Women, Gender and Scholarship*. Chicago 1983); en 'Feminism, Marxism, Method, and the State: Towards Feminist Jurisprudence', in: *Signs*, vol. 8, nr. 4, zomer 1983.

en instemming zijn, en het van nature vrije, abstrakt begrepen individu axioma is.

Het zeventiende-eeuwse model

De inzet van deze, zich in de zeventiende eeuw profilerende, politieke theorie is de konstruktie van een logies-theoreties alternatief voor de patriarchale theorie die het absolutisme fundeerde. De rationalistische theorie van natuurlijke rechten fundeert de legitieme uitvoering van de staatsmacht in de instemming van de individuen. Thomas Hobbes en John Locke mogen als grondleggers van deze traditie worden beschouwd.⁸

Deze fundering van de macht en de abstrakte, natuurlijke subjectopvatting karakteriseren de liberale positie in het konflikt met de patriarchale theorie. De abstrakte mensheid heeft als eenheid van analyse plaatsgemaakt voor het abstrakte individu, dat zelf begrepen wordt als som van passies en ratio. De individuen bezitten een oorspronkelijke, natuurlijke vrijheid en gelijkheid die aannemelijk wordt gemaakt met behulp van het axioma van de natuurstaat (die hypotheties dan wel histories gedacht kan worden). In deze voor-politieke situatie geniet het individu een onbeperkte uitoefening van zijn natuurlijke rechten. Die situatie maakt zelf de nood-

8. De weergave van hun theorieën is gebaseerd op: Thomas Hobbes, *Leviathan* (1651) en John Locke, *The Second Treatise of Government* (1690). Hobbes kan om verschillende redenen wellicht beter als overgangstheoretikus worden gekarakteriseerd, terwijl met Locke de liberale traditie van politieke theorie definitief is ingezet; niettemin beargumenteren beiden de principiële fundering van de macht in de instemming in plaats van in een goddelijk recht. Hobbes' positie ten opzichte van de patriarchale theorie komt vanuit verschillende invalshoeken aan de orde in onder meer: Gordon J. Schochet, *Patriarchalism in political thought*. Oxford 1975; R.W.K. Hinton, 'Husbands, Fathers and Conquerors. II. Patriarchalism in Hobbes and Locke', in: *Political Studies*, vol. 16, nr. 1, 1968; Richard Allen Chapman, 'Leviathan Writ Small: Thomas Hobbes on the Family', in: *The American Political Science Review*, vol. 69, nr. 1, maart 1975; C.B. Macpherson, *Democratic Theory: Essays in Retrieval*. Oxford 1973, 'Essay xiii'; Teresa Brennan en Carole Pateman, "'Mere Auxiliaries to the Commonwealth': Women and the Origins of Liberalism", in: *Political Studies*, vol. 27, nr. 2, 1979. Hoewel deze auteurs onderling van mening verschillen over de juiste interpretatie van die positie, lijkt me, na afweging van de verschillende argumenten, mijn beoordeling van Hobbes als anti-patriarchaal theoretikus houdbaar. Zie voor beoordelingen van Locke's positie tegenover de patriarchale theorie vanuit feministische invalshoeken: Melissa Butler, 'Early Liberal Roots of Feminism: John Locke and the Attack on Patriarchy', in: *The American Political Science Review*, vol. 72, 1978, pp. 135-150; Mary Lyndon Shanley, 'Marriage Contract in Seventeenth Century English Political Thought', in: J.B. Elshtain (red.), *The Family in Political Thought*, 1982.

zaak van een centraal politiek gezag duidelijk: de natuurstaat bewijst weliswaar het principe van ieders gelijke natuurlijke rechten, maar garandeert niet het wederzijds respekteren daarvan.

Wat betreft Hobbes is de natuurstaat feitelijk een permanente staat van oorlog van ieder tegen ieder en is een overheid noodzakelijk om enige vrede te bewaren. De staat vertegenwoordigt hier het geweldsmonopolie, zoals hij bij Locke de neutrale arbiter vertegenwoordigt. Locke is vooral bezorgd om de onzekere status van de individuele eigendom en ziet de bescherming daarvan als voornaamste taak van de overheid. Bij Hobbes stuurt de passie het individu naar zijn eigen onderwerping aan de staatsmacht, Locke schetst vooral een rationeel proces. In beider visie maakt het subjeet de overgang van natuurstaat naar burgerlijke maatschappij door in te stemmen met de instelling van een centraal rechtsprekend gezag. Met andere woorden: door in te stemmen met de overdracht van zijn soevereiniteit aan de burgerlijke machthebber, op voorwaarde dat alle andere individuen hetzelfde doen. Aan de staatsmacht ligt aldus een hypothetisch kontract ten grondslag.

De overgang is niets minder dan een overgang van noodzaak naar vrijheid, niettegenstaande, ja juist dank zij de kontraktuele overdracht van de individuele soevereiniteit.

Deze logies-theoretische konstruktie maakt het mogelijk *instemming* te veronderstellen als grondslag van de macht. Ook op het niet in de natuurstaat begonnen, maar gewoon al in een burgerlijke maatschappij geboren subjeet is in abstracto dezelfde redenering van toepassing. In het probleem dat mensen onderdaan zijn en deelnemen aan de maatschappij zonder daar als boreling willens en wetens voor te hebben gekozen, wordt voorzien met het concept van de 'stilzwijgende instemming'. Voor Hobbes is de stilzwijgende instemming altijd van kracht; die instemming is een gegeven feit van het bestaan van een centrale politieke macht. Hij ligt ten grondslag aan alle onderwerping, of die nu vrijwillig of op gewelddadige wijze afgedwongen is. Het gegeven van de instemming heeft geen praktische consequentie: het nuanceert de onnipotentie van Hobbes' staat niet. De staatsmacht is per definitie gelegitimeerd, omdat er geen andere wijze is dan het geweldsmonopolie van de staat om de werkelijke vrijheid van de individuen, dat is: hun vrijwaring van de voortdurende onderlinge strijd, te bewerkstelligen.

Bij Locke heeft het concept van de stilzwijgende instemming twee functies. Behalve legitimerend voor de zittende regering te zijn, heeft het tevens de functie juist de *grenzen* van de macht aan te geven. De stilzwijgende instemming legitimeert zolang de overheid van haar kant het kon-

trakt niet verbreekt, dat wil zeggen de wet niet overtreedt. Als dit wel gebeurt, heeft het individu het recht zich te verzetten. Doordat Locke de meest reguliere vorm van instemming – de stilzwijgende – als eindig beschrijft, heeft dit begrip bij hem wèl praktische consequenties: hij onderbouwt daarmee de blijvende individuele vrijheid.

Nadat het individu 'ja' heeft gezegd tegen de staatsmacht is dus zijn feitelijke vrijheid gerealiseerd. De instemming is daarmee een uiterst ambivalent concept: het moet gelijktijdig de autonomie en de onderwerping van het subjezt beschrijven. De vrijheid sluit onderwerping in, en de onderwerping vrijheid. Binnen de liberale theorie wordt dit echter nergens beschouwd als een serieus dilemma voor het autonome subjezt; het overleeft het zonder aarzeling. Dwang en vrijheid hebben hun plaats, het subjezt is vrij onder de bescherming van de wet. De relatie tussen individu en macht is een externe: de staat staat tegenover het individu als kontrakt-partner.

Brownmiller: Locke in de tekst

Bij Brownmiller is het de opsomming, het indringend verhalen van de zich herhalende geschiedenis van geweldsfeiten, die het beeld moet leveren van het 'strukturele' karakter van seksueel geweld. Ze beschrijft verkrachting als universeel, huiveringwekkend, algemeen aanwezig machtsmiddel van mannen, in te zetten tegen alle vrouwen om deze in een voortdurende staat van angst en intimidatie te houden. In haar boek worden voorbeelden gegeven van verkrachting tijdens oorlogen, slavernij, pogroms, race-riots en koloniale akties. In het laatste deel van het boek komt het meer geïnstitutionaliseerde seksuele geweld in moderne sociale instellingen als politie en gezin en in therapeutische konteksten aan de orde. Pas in het laatste hoofdstuk gaat ze over tot een bespreking van de rol van de staat en zijn handhavingsapparaat bij het in stand houden van verkrachting en zijn rol in een mogelijke uitweg.

Met deze aanpak schetst ze in principe een dekor van de sekse-strijd dat zich laat gadeslaan als de natuurstaat van Hobbes: het geweld van allen tegen allen maakt bij haar echter plaats voor het geweld van mannen tegen vrouwen. Waren bij Hobbes de strijdende individuen in principe vrij en gelijk, Brownmiller voert in haar beeld van de natuurstaat een sekse-verschil in dat door de fysiologie en de mannelijke passie wordt bepaald. Kent Hobbes de capaciteit tot geweldpleging aan alle individuen zonder onderscheid toe, Brownmiller kent mannen exclusief de capaciteit

tot verkrachting toe. Haar ongegeneerde biologisme mag dan wat geda-teerd overkomen, die toewijzing is dat zeker niet. Mannen bezitten een strukturele capaciteit tot verkrachten en vrouwen een strukturele kwets-baarheid daarvoor: 'De strukturele capaciteit van mannen om te verkrach-ten en de korresponderende strukturele kwetsbaarheid van vrouwen zijn even fundamenteel voor de fysiologie van onze beide seksen als de oor-spronkelijke seksuele daad zelf.'⁹

Er is sprake van een kontinue fysieke dreiging van geweld, die het sociale kontrolemechanisme ten opzichte van vrouwen vormt. Dit werkt zowel via daadwerkelijke verkrachting als via het waarschuwend beeld daarvan dat vrouwen hebben geïnternaliseerd: de man als 'le flic dans la tête': 'Maar tegenwoordig moet het bestaan van daadwerkelijke verkrach-ting gekombineerd met de voor het geestesoog opdoemende schim van de verkrachter, (...) begrepen worden als een kontrolemechanisme tegen de vrijheid, mobiliteit en aspiraties van alle vrouwen, wit en zwart.'¹⁰

Dat niet álle mannen verkrachten is in deze theorie een oninteressant gegeven; zij zijn het juist die de regel bevestigen: 'Dat *sommige* mannen verkrachten zorgt voor een voldoende dreiging om alle vrouwen in een kontinue staat van intimidatie te houden, voor immer bewust van de wetenschap dat het biologiese gereedschap ontzag vereist, omdat het met onverwachte gezwindheid, voortkomend uit kwade bedoelingen, in een wapen kan veranderen.'¹¹ Terwijl verkrachting op deze wijze een zeldzaam effectief dwangmiddel vertegenwoordigt (direkt of indirekt, het werkt altijd), heeft Brownmiller opmerkelijk weinig moeite het terrein van de dwang alsnog af te grenzen. En terwijl 'het biologiese gereedschap met onverwachte gezwindheid in een wapen kan veranderen' heeft ze al even weinig moeite te bepalen wanneer dit 'biologiese gereedschap' niettemin slechts voor het plezier wordt aangewend. De instemming van de vrouw markeert het onderscheid tussen 'seksualiteit' en 'dwang'.

Brownmiller hekelt de juridiese praktijk die zich feitelijk op een Lockeans konsept van 'stilzwijgende instemming' baseert. Vrouwen wor-den geacht te hebben ingestemd met seksuele activiteiten, tenzij er blijken zijn van overduidelijk verzet of sprake was van onoverkomelijk fysiek geweld van de kant van de dader. Allerlei vormen van inschikkelijkheid kunnen in de juridiese praktijk als een stilzwijgende instemming gelden, ongeacht de omstandigheden. Ze situeert een belangrijk moment van de

9. S. Brownmiller, *Against our will*, a.w., p. 13. (Vert. van dit en volgende citaten van mij, J.V.).

10. Idem, p. 255.

11. Idem, p. 209.

schuld van de staat aan verkrachting, in wet en justitieel apparaat, die traditiegetrouw van dit concept uitgaan.

Brownmiller nu wil van dit concept afstand nemen en stelt voor uit te gaan van een *expliciete* instemming met elke seksuele handeling opnieuw. 'Instemming moet liever elke keer opnieuw door man en vrouw gerealiseerd worden, want als vrouwen zijn wat we geloven dat we zijn – gelijke partners – dan moet gemeenschap worden uitgelegd als daad van wederzijds verlangen en niet als vrouwelijke plicht.'¹² Zij lijkt Locke's staatsburgerlijke model in geamendeerde zin te willen toepassen op de man-vrouwverhouding. Seksualiteit is bij haar wat bij Locke de burgerlijke maatschappij is: de plaats van de instemming, dat wil zeggen van de vrijheid. De ratio breidelt hier de tot rechteloosheid leidende passie. Het amendement bestaat uit de vervanging van het concept van stilzwijgende instemming door dat van expliciete instemming.

Hoewel haar expliciete instemming een sympathieke verbetering lijkt, aksepteert ze daarmee automatisch de natuurlijkheid en vanzelfsprekendheid van de man-vrouw-relatie, anders gezegd: van het machtsvrije karakter van heteroseksualiteit als zodanig. Een expliciete instemming maakt het wat haar betreft overbodig nog bij dwang stil te staan. Levert ze vrouwen niet juist met haar expliciete instemming uit aan de illusie van hun eigen autonomie en aan de vanzelfsprekende konventie; kortweg, aan dwang in plaats van aan vrijheid? Brownmiller heeft de kwestie van de instemming een simpel perspectief gegeven, waarin elke ambivalentie is ontweken. De ervaring van vrouwen van seksualiteit versus die van seksueel geweld spreekt voor zich en is niet aan ambivalenties onderhevig: 'Voor een vrouw is de definitie van verkrachting nogal eenvoudig.'¹³

Niet de ervaring van de 'feiten', maar de wét vormt voor haar het probleem. Brownmiller laat de reële mogelijkheid van een vrije seksuele keuze rechttoerechtop en ziet daar slechts formele belemmeringen voor. De staat is momenteel weliswaar verre van neutraal, want hij houdt het sociale controlemechanisme dat verkrachting is, in stand. Maar in *potentie* is de staat bij haar, zoals bij Locke, neutrale scheidsrechter. Op deze potentiële arbiterfunctie van wet en handhavingsapparaat (politie en justitie) concentreert zij haar oplossing en strategie. Ze noemt de gelijke aanwezigheid van mannen en vrouwen in dit apparaat 'de uiteindelijke toetssteen voor het winnen of verliezen van volledige gelijkheid voor vrouwen'.¹⁴ Ze weet

12. Idem, p. 381.

13. Idem, p. 376.

14. Idem, p. 388.

een definitief biologies determinisme slechts te vermijden door te vertrouwen op een sekse-geïntegreerde staat als beschermer. Het natuurrecht van de vrouw behoeft slechts respektering.

Brownmiller ontleent haar reputatie als radikaal-feminist wellicht aan haar opvatting van het biologiese sekseverschil, maar deze staatsopvatting is reden om haar eerder als liberaal-feminist te kenschetsen. Brownmillers individu is, konform de liberale theorie, een abstrakt en autonoom individu. In het keuzemoment ligt de bevrijding van de dwang, in casu van seksueel geweld.

MacKinnon: Hobbes in de tekst

Was het bij Brownmiller de opsomming der feiten, bij MacKinnon moet de kwantiteit der definities het structurele karakter van seksueel geweld in beeld brengen. Haar betoogtrant wordt door een bezwerende stelligheid gekenmerkt. MacKinnon geeft de analyse van seksueel geweld niet alleen een globaal karakter, ze maakt deze paradigmatisches voor de hedendaagse feministiese machtstheorie. Ze stelt dat de feministiese theorie van de macht de dominantie- en onderdrukingsdynamiek van seksualiteit centraal heeft staan, oftewel de erotisering van dominantie en onderwerping. Ze stelt zich ten doel deze machtstheorie te verbinden met een specifiek feministiese en radikale theorie van de staat – voorwaar geen pretentieuze doelstelling.

Voor MacKinnon is 'seksualiteit' de vorm en de inhoud van de macht. Seksualiteit is de vorm van sekse-ongelijkheid zelf en ze noemt seksuele objektifikatie 'het primaire proces van vrouwenonderdrukking'.¹⁵ 'Het essentiële heersende principe dat de ware politiek van het persoonlijke leven van vrouwen beheerst is een epidemiese machteloosheid ten opzichte van mannen, die elke dag weer *als* seksualiteit betekenis en vorm krijgt.'¹⁶ Ze laat 'seksualiteit' de plaats innemen van het biologies geslacht als determinant van vrouwelijkheid. Ze definieert vervolgens seksualiteit zelf als geweld en deze gewelddadige seksualiteit als konstituerend voor 'de' sociale betekenis van sekse. 'Onze seksualiteit, dat wil zeggen geslachts-identiteit, is niet slechts te schenden, het *is* (en daarom zijn we) onze

15. C. MacKinnon, 'An Agenda for Theory', a.w., p. 253.

16. Idem, p. 247.

schending'.¹⁷ 'Gedwongen seks als seksualiteit maakt de sociale betekenis van sekse uit.'¹⁸

Door seksualiteit als de grondslag voor de definitie van sekse te zien en geweld als het wezen van seksualiteit, is de analyse van seksueel geweld plotseling dé feministiese theorie van de macht zelf geworden. 'Ik denk dat het feminisme seksualiteit gelijkstelt aan de primaire sociale sfeer van de macht van mannen.'¹⁹ 'Mij lijkt dat een principiële feministiese visie, één die zich baseert op de ervaringen van slachtoffers, seksualiteit ziet als een sociale sfeer van mannelijke macht, waarvoor gedwongen seks paradigmatis is.'²⁰ De politieke konstatering van het structurele karakter van seksueel geweld leidt hier tot de theoretiese konstatering dat gedwongen seks 'de' sociale betekenis van sekse uitmaakt.

Patriarchale macht is voor MacKinnon gelijk aan seksualiteit, is gelijk aan dwang. De mannelijke hegemonie wordt door haar als vrijwel onontkoombaar gedefinieerd. 'Het perspectief vanuit het mannelijke standpunt legt de definitie van vrouw-zijn dwingend op, het omsluit haar lichaam, regisseert haar spreken en beschrijft haar leven. Het mannelijke perspectief is systematies en hegemoniaal.' 'Dit bepaalt onze taak, niet alleen omdat mannelijke dominantie waarschijnlijk het meest indringende en hardnekkigste machtssysteem in de geschiedenis vormt, maar omdat het metafysies bijkans volmaakt is.'²¹

MacKinnon kritiseert Brownmiller omdat zij verkrachting als geweld ziet in plaats van als seksualiteit en dus als te onderscheiden van situaties van werkelijke instemming. MacKinnon doet op diverse plaatsen moeite dit onderscheid tussen verkrachting en seksualiteit weg te definiëren. 'Hier weet een perspectief vanuit het slachtoffer te bevatten wat liberalisme, betrokken op vrouwen, ontkent: dat gedwongen seks niet uitzonderlijk is in relaties tussen de seksen maar de sociale betekenis van sekse konstitueert.'²²

Haar kritiek op Brownmillers oplossing van de instemming getuigt van een zekere ontwikkeling in het feministiese denken over seksueel geweld: ze problematiseert de seksuele zelfbeschikking van vrouwen in plaats van deze als simpel alternatief te zien. Maar daarmee geeft haar analyse nog geen wezenlijker greep op het probleem. De oplossing wordt,

17. C. MacKinnon, 'Towards Feminist Jurisprudence', a.w., p. 656.

18. Idem, p. 650.

19. C. MacKinnon, 'An Agenda for Theory', a.w., p. 241.

20. C. MacKinnon, 'Towards Feminist Jurisprudence', a.w., p. 646.

21. Idem, pp. 636 en 638.

22. Idem, p. 650.

integendeel, steeds problematiser. MacKinnon geeft zich geen rekenschap van het reële bestaan van instemming van de vrouw. Zij lost het probleem van de instemming 'op' door het bestaan ervan te ontkennen. Blijkens de citaten doet ze dit door vrouwen slechts in hun rol als slachtoffer op te voeren. Het vrouwelijk perspectief is dat van het slachtoffer en blijkbaar zijn en blijven alle vrouwen dat te allen tijde.

In tegenstelling tot Brownmiller verwerpt MacKinnon elke gedachte van een neutraal werkende staat of juridies systeem, of de idee van interventie ten bate van abstracte personen met abstracte rechten. Zij stelt dat de liberale juridiese norm van objectiviteit zelf het mechanisme van vrouwenonderdrukking is. 'Wanneer objectiviteit de epistemologische regel is waarvan de seksuele objectifikatie van vrouwen de maatschappelijke procedure is – de tenuitvoerlegging ervan het paradigma van de macht in de mannelijke vorm – dan zal de staat het meest meedogenloos het mannelijke gezichtspunt opleggen wanneer hij zijn eigen hoogste formele criterium van afstandelijke perspectiefloosheid het dichtst heeft benaderd. Als hij nietsontziend neutraal is, is hij het meest mannelijk.'²³ Ook bij MacKinnon echter blijkt de relatie (vrouwelijk) individu en (patriarchale) politiek uiteindelijk simpel en eenduidig. Ook hier treffen we weer het idee aan dat geweld en de internalisering daarvan – 'le flic dans la tête' – het mechanisme van de macht is. De patriarchale dwang is verpakt als instemming, de autoriteit als participatie, zo stelt ze letterlijk.²⁴

MacKinnon analyseert het politiek en juridies systeem in Hobbesiaanse termen,²⁵ waar Brownmiller dat in Lockeaanse termen deed. Seksualiteit, lees passie, is de konstituerende basis van haar subjeet en van de situatie van geweld. De vergelijking met Hobbes' passie die de dwingende reden tot de permanente staat van oorlog vormde, dringt zich wederom op. Mannen beheersen de seksualiteit – vrouwen lijken in feite geen subjeet te zijn in haar schets van patriarchale geweldsverhoudingen. MacKinnon creëert hiermee een Hobbesiaanse maatschappij: een onnipotente staat waar de passie (mannelijke) norm is en de instemming geen feitelijke betekenis heeft.

Hoe nu vermijdt MacKinnon op haar beurt een uitzichtloos determinisme? De mannelijke epistemologie en geobjectiverde seksualiteit leve-

23. Idem, p. 658.

24. Idem, p. 639.

25. MacKinnons werk wordt hier vergeleken met Hobbes' conceptuele schema. Haar analyse zou ongetwijfeld ook als een bepaalde, wat vulgair-marxistische visie op de staat beschreven kunnen worden. Dit is geen tegenspraak; de te konstrueren verwantschap van dergelijke visies op de staat met Hobbes' staatsopvatting is hier evenwel geen onderwerp van bespreking.

ren een dwang op waaraan slechts te ontsnappen is door te vertrouwen op de vrouwelijke ervaring en bewustwording. Ze moet uitzien naar een vluchtroute nu ze passie en ratio mannelijk heeft gedefinieerd en wijst 'consciousness-raising' en het praten over eigen ervaringen aan als dé feministiese kennismethode. Een vrouwelijke authenticiteit verschijnt die zich op mirakuleuze wijze weet te onttrekken aan zowel passie als ratio, zowel dwang als instemming, zowel dominantie als onderwerping. En hoewel MacKinnon zonder meer heeft vastgesteld dat de principes van het liberale politieke en juridiese stelsel intrinsiek vrouwenonderdrukkend zijn, besluit ze haar analyse niettemin met een oproep te komen tot een nieuwe feministiese jurisprudentie. Het is inmiddels een raadsel waar die nog zou kunnen ontstaan. Hoe dan ook, haar vrouwen/slachtoffers lijken per definitie het juridies systeem slechts te kunnen bestrijden door tegen de seksualiteit te zijn.

Haar aanval op het liberale beeld van de neutrale staat blijkt haar aanvaarding van het liberale subjektbegrip niet in de weg te staan. De wijze waarop ze mannelijkheid en vrouwelijkheid als elkaar uitsluitende categorieën beschrijft heeft een universeel slachtofferschap van vrouwen tot gevolg. Door de vrouwelijke ervaring als 'waarheid' te redden door het poneren van haar onafhankelijkheid van sociale konstituerende mechanismen, is haar subjektbegrip tenslotte even essentialisties en natuurlijk als dat van Brownmiller en van de natuurrechttheorie.

Een ambivalente keuze

Brownmillers opsomming van ettelijke geweldsfeiten suggereert dat dwang een sociaal en politiek feit is, waarvan als zodanig betekenis en kontekst niet veranderlijk zijn. Evenzo bevestigt MacKinnon met haar a-historiese en a-specifieke logiese konstruktie een globaal en staties beeld van dwang. Voor MacKinnon vertegenwoordigt het patriarchaat de *misleiding* ('metafysies bijkans volmaakt'), voor Brownmiller het *verbod* van een vrije seksualiteit. Voor beiden neemt de macht primair de vorm van terreur aan ('het bestaan van daadwerkelijke verkrachting gekombineerd met de voor het geestesoo opdoemende schim van de verkrachter').

MacKinnon ontkent in haar Hobbesiaanse rekonstruktie van het patriarchale geweld het bestaán van de instemming, Brownmiller ontnemt het begrip zijn ambivalenties. Geen van beide auteurs is daarmee in staat de instemming van vrouwen serieus te nemen, wat pas mogelijk is als men deze zelf problematiseert als sociale konstruktie. Het conceptuele schema

van hun teksten volgt dat van de liberale politieke theorie, waarin geweld en vrijheid uiteindelijk een tegenstelling vormen en het natuurlijke subject hetzij als gedwongen, hetzij als vrij gezien wordt. Dwang en instemming functioneren als algemeen-logiese axioma's in plaats van als te verklaren sociale verschijnselen.

De teksten van Brownmiller en MacKinnon illustreren een impasse in de brede benadering van dwang. Een algemene, ongedifferentieerde visie op geweld die nochtans biologiese verwijzingen wil uitsluiten, zou tot het kurieuze resultaat leiden dat elke gewelddadige handeling, zowel die van de mishandelde vrouw als die van haar mishandelaar, als 'geweld' beoordeeld dient te worden, hetgeen het concept van seksueel geweld zelf overbodig zou maken. Wil dit concept daarentegen zinvol zijn, dan zal het zijn betekenis moeten ontleen aan specifieke konteksten. Een analyse van het structurele karakter van seksueel geweld die het feminisme zelf niet voor voldongen feiten stelt, zal de veranderlijkheid van de sociale definitie van geweld, en dus ook van de ervaring van seksueel geweld, moeten onderkennen.

Het feminisme introduceerde de zelfbeschikking als alternatief voor het begrip van instemming. Toch opent het theoreties axioma van vrije keuze niet automaties feministiese perspectieven. Hoe moeten alleen al de vele malen dat het 'ja' van vrouwen betwist is in de politieke praktijk van het feminisme zelf, ermee verantwoord worden? Denk ter illustratie maar aan de altijd-tevreden-huisvrouw, aan het ja tegen de superieur op het werk, aan de immer uit liefde terugkerende mishandelde vrouw.

Uiteraard kan verschil gemaakt worden tussen zelfbeschikking als wereldbeeld of zelfbeschikking als specifieke eis in een bepaalde kontekst. Aan de hand van een aktuele diskussie rond juridiese strategieën tegen seksueel geweld is dit toe te lichten. Het nastreven van vrouwelijke autonomie kán vorm krijgen door middel van het bepleiten van civielrechtelijke voorzieningen, waarmee de vrouw niet langer een uitsluitend passieve rol vervult zoals in een strafrechtzaak, maar handelend kan optreden als eiseres.

De status van de vrouw in het civielrecht schijnt het duidelijkst aan te sluiten bij de feministiese eis van zelfbeschikking. Toch wordt eveneens vanuit het feminisme telkens weer benadrukt dat seksueel geweld geen klachtdelikten, maar geweldsmisdrijven betreft, waarvan de vervolging de verantwoordelijkheid van de staat dient te zijn en níet van de vrouw zelf.²⁶

26. Voor een ampele bespreking van mogelijke strategieën met betrekking tot verkrachting, vrouwenmishandeling, ongewenste intimiteiten en van de soort dilemma's die zich daarbij

Dit geeft aan dat ter discussie kan staan of vrouwen altijd zelf moeten beslissen of dat die verantwoordelijkheid beter van haar kan worden afgenomen, bijvoorbeeld voor haar eigen veiligheid of omdat de machtsverhouding van het moment vrije keuze evident een onzinnig begrip doet zijn.

Ik wil voorstellen het verlangen naar een adequaat begrip van de instemming te richten op een combinatie van verzet tegen en verleiding van de klassieke theorie van de instemming. Hoewel in de conceptualisering van dwang en instemming door Brownmiller en MacKinnon de erfenis te lezen is van de rationalistische natuurrechttheorie, is in Brownmillers stap 'vooruit' ten opzichte van Locke en in MacKinnons ontkenning van het bestaan van de instemming, tegelijk een wezenlijk kenmerk van de klassiek-liberale politieke theorie juist verloren gegaan. Ik heb in het voorgaande gewezen op het dubbelzinnige karakter van het klassieke instemmingsbegrip. Is het concept van de instemming potentieel niet eigenlijk geschikter dan dat van de zelfbeschikking om het complexe karakter van heteroseksuele machtssituaties voor vrouwen te beschrijven? Juist dit concept geeft immers die complexiteit treffend weer, terwijl de zelfbeschikking als ongedifferentieerde claim van rationele vrije keuze de verwarring tussen dwang en instemming ontkent die vrouwen zelf kunnen ervaren.²⁷ Misschien moet worden getracht die ambivalentie van het instemmingsconcept te bewaren zonder dit evenwel te begrijpen als verwijzend naar een natuurlijk subjekt, zoals in de klassiek-liberale theorie.

Dat vrouwen instemmen met seksualiteit met mannen is bij Brownmiller een natuurlijke kwestie. Als we echter heteroseksualiteit niet als natuurlijke drift willen begrijpen maar als sociaal gegeven, en mannelijke en vrouwelijke subjecten niet als natuurlijke maar als sociaal gekonstrueerde subjecten, wordt instemming een buitengewoon gekompliceerde

voordoen, wil ik verwijzen naar: Judith Vega, *Beleid in het buitenland ter bestrijding van seksueel geweld tegen vrouwen. Verkrachting en aanranding, vrouwenmishandeling, ongewenste intimiteiten*. Den Haag, 1985.

27. De voortdurende verwarring rond de begrippen vrije keuze en instemming is zeker ook inherent aan de liberale theorie zelf. Deze is mijns inziens echter niet op te lossen door de instemming dan voortaan maar de vervangen door de vrije keuze. Terwijl dit volgens Pateman idealiter een wenselijk alternatief zou zijn, lijkt me deze wensgedachte zelf uitvloeisel van de liberale positie, die hoe dan ook het vrij geboren individu wil redden (Carole Pateman, 'Women and consent', in: *Political Theory*, vol. 8, nr. 2, mei 1980. In ieder geval lijkt het me van wezenlijk belang in de conceptualisering van seksueel geweld te vermijden wat Gallop zo treffend formuleert als 'de neiging van het feminisme een traditioneel, ongedeeld, rationeel, puriteins zelf te aksepteren – een zelf dat verondersteld wordt vrij te zijn van het geweld van verlangen.' (Jane Gallop, *The Daughter's Seduction. Feminism and Psychoanalysis*. New York 1982, p. xii.)

aangelegenheid. Instemming is dan noch onafhankelijk van de dwang te denken, zoals bij Brownmiller, noch identiek daaraan, zoals bij MacKinnon. Instemming is het moment van de sociale konstruktie van een vrouwelijk subjezt; niet de bel die de natuurlijke vrijheid inluidt, zoals bij Locke en bij Brownmiller.

Instemming is aldus zelf een sociaal gegeven en kan afhankelijk van de kontekst als zodanig zeer véle betekenissen krijgen: plezier, vermijding van geweld, manipulatie, verveling, wraak, zonde, vervoering en zo meer. En wie zou durven zeggen welke betekenis de voorrang verdient op een weg naar bevrijding? En wat meer is, of 'bevrijding' in dit doolhof eigenlijk wel een zinnige uitweg is of eerder de misleiding zelf: een dwaalweg?

Recensies

Evelien Tonkens

Waarom mannen verkrachten

Bert van Herk, Meppel (Boom) 1985,
168 blz., f 26,-.

Verkrachting, sinds ruim een decennium een strijdpunt van de vrouwenbeweging, is sinds kort ook in de mannenbeweging onder de aandacht gekomen. Niet alleen in onderwerpkeuze, maar ook in benadering heeft de mannenbeweging zich tot nu toe hoofdzakelijk betoond als een gewetensvolle en schuldbekennende echo van de vrouwenbeweging. Ook wat betreft verkrachting bleef het bij het schrijven van pamfletten en weinig diepgaande of vernieuwende artikelen.

De eerste poging hier verandering in te brengen is onlangs gedaan door Bert van Herk, een van de initiatiefnemers van de actiegroep 'Mannen Tegen Seksueel Geweld'. Deze poging mondde uit in de publikatie van zijn doktoraalskriptie onder de titel *Waarom mannen verkrachten*.

Het eerste deel van dit boek is een helder en overzichtelijk geschreven literatuuroverzicht van wat er vanuit verschillende invalshoeken over verkrachting is bedacht. Psychiatrische 'vooronderstellingen' hebben volgens Van Herk de functie verkrachting 'los te maken van (...) de gangbare interacties tussen mannen en vrouwen' (p. 32) door verkrachters als psychies gestoord te beschouwen. Kriminologen strooien wat sociologie door diezelfde vooronderstellingen en de meeste psychologen

onderzoeken slechts individuele motieven, los van hun maatschappelijke kontekst. Kortom, de gangbare feministiese kritiek in een notedop.

Toch is zijn verhouding met het feminisme problematies. Op vrijwel elke bladzijde blijkt dat hij er in sterke mate door is beïnvloed, maar hij wil zich er ook duidelijk van distantiëren: 'Feministen hebben al met al niet zozeer een theorie alswel een ideologie over verkrachting ontwikkeld. Tegenover ideologieën die verkrachting bagatelliseren en die het gezichtspunt van verkrachters legitimeren hebben feministen een ideologie geplaatst waarin het perspectief van vrouwen op de voorgrond staat.' (p. 56) De suggestie wordt gewekt dat een theorie iets is wat niet vanuit een bepaald standpunt wordt ontwikkeld en dat Van Herk dat in het tweede deel van zijn boek gaat doen.

Bij lezing van het tweede deel wordt het mij echter niet duidelijk waarin zijn ideeën verschillen van die welke pakweg tien jaar geleden revolutionair waren. Hij doet zijn verhaal in vier hoofdstukken: in het eerste konkludeert hij dat 'de machtspositie die mannen ten opzichte van vrouwen innemen van grote invloed (is) op de mannelijke identiteit' (p. 89). Het volgende hoofdstuk mondt uit in de hypothese dat 'seksueel geweld tegen vrouwen voor een belangrijk deel voortvloeit uit de manier waarop mannen in onze maatschappij gesocialiseerd worden, d.w.z. de mate waarin mannen zich ideologieën over mannelijkheid en seksualiteit leren eigenmaken' (p. 113). In het derde hoofdstuk werpt hij dan een blik op die ideologieën en konstateert dat 'mannen die seksueel geweld legitiem vinden en die van mening zijn dat vrouwen seksueel geweld zelf uitlokken, seksueel gewelddadiger (blijken) te zijn dan mannen die deze opvattingen minder of niet huldigen' (p. 126). Het laatste hoofdstuk besluit hij met de konklusie dat 'verkrachting een manier (is) waarop mannen elkaar bestrijden en vernederen' (p. 138).

Merkwaardig genoeg is Van Herks tweede bezwaar tegen feministiese theorievorming 'dat er veelal wordt volstaan met het doen van generaliserende uitspraken. Verschillen tussen de diverse vormen van seksueel geweld en verschillen in gewelddadig gedrag van mannen blijven daardoor buiten beeld' (p. 55). Inderdaad heeft het onder de aandacht brengen van verkrachting als een overal en veel voorkomend verschijnsel geleid tot generalisering. De begrippen 'slachtoffer' en 'dader' werden verbreed tot synoniemen voor de categorieën vrouw en man, en verkrachting werd gezien als de essentie van de sekseverhoudingen. Van Herk lijkt te willen aansluiten bij de recente tendens binnen vrouwenstudies om deze algemeenheid te doorbreken. Zijn idee over hoe die generalisaties opgebroken moeten worden, lijkt zo'n bijdrage echter niet te bevorderen. Hij is van mening dat je seksueel geweld moet onderscheiden van seksuele dwang, maar dit onderscheid speelt in zijn analyse van verkrachting nauwelijke een rol.

Zo komt hij dan ook tot een verhaal dat in algemeenheid eigenlijk niet onderdoet voor de feministiese theorieën waar hij op doelt. Kernbegrippen van zijn theorie zijn machtsongelijkheid, ideologie, socialisatie en mannelijke identiteit. Van Herk tracht deze verhouding kausaal te denken, waarbij de determinanten machtsongelijkheid en ideologie zijn. De uiteindelijke determinant is 'de dominante ideologie'. Het feministiese strijdpunt voor economische onafhankelijkheid in verband met seksueel geweld vindt hij bijvoorbeeld een sekundaire zaak: nog belangrijker dan materiële voorwaarden zijn volgens hem 'denkbeelden' oftewel ideologie. (Denkbeelden zijn bij hem geïnternaliseerde ideologie.)

Machtsongelijkheid en ideologie op maatschappelijk nivo brengen op subjeet-nivo mannelijke identiteit voort via het mechanisme van socialisatie. De verschillen die op subjeet-nivo mogelijk zijn, worden alleen kwantitatief ge-

dacht: mannen kunnen meer of minder volgens de dominante ideologie denken. In de dominante ideologie is verkrachting volgens bekende feministiese argumenten die Van Herk overzichtelijk met elkaar in verband brengt, een essentieel aspect van mannelijkheid.

Daarmee zijn we aangeland bij de vraag waarom mannen verkrachten: mannen verkrachten omdat ze via socialisatie zich de idee eigen maken dat een echte man iemand is die zichzelf weliswaar niet als verkrachter ziet, maar het volgens feministiese definitie wel is, in die zin dat hij zijn identiteit ontleent aan het 'veroveren' van veel vrouwen, zich niet kan verplaatsen in de gevoelens van anderen, seks niet in verband ziet met tederheid, enzovoort. En waarom verkrachten dan niet alle mannen? Omdat ze niet allemaal een volledig geslaagde afdruk van de dominante ideologie zijn.

Hiermee is een gat in zijn betoog zichtbaar geworden: Van Herk heeft een positieve definitie van verkrachters, maar slechts een negatieve van niet-verkrachters: niet-verkrachters zijn niet-gewone mannen. Vervolgens tuimelt hij zelf wel in dit zwarte gat: hij kan in zijn theorie namelijk niet verklaren waarom hij in plaats van te verkrachten dit boek heeft geschreven. Hij is zelf een sprekend voorbeeld van een soort mannelijke identiteit dat buiten zijn theorie valt.

Naast een zwart gat bevat zijn theorie nog meer zwarts: socialisatie is in dit model de black box. Je neemt een jongetje, je stopt er ideologie in – via films, verhalen, enzovoorts – en er komt even later mannelijke identiteit uit. Wat er in de tussentijd gebeurt, lijkt voor Van Herk geen vraag te zijn, terwijl zijn analyse hierop wel gegrond is.

De hypothese dat mannen naarmate ze traditionelere denkbeelden hebben over vrouwen, seksualiteit en seksueel geweld, eerder verkrachten, is de uitkomst van zijn onder-

zoek. Erg verrassend is dit niet, want het lag al helemaal in zijn model besloten. Verschillen tussen mannen konden alleen in 'denkbeelden' liggen, omdat ideologie (gebruikt als maatschappelijke denkbeelden) de enige variabele is, die samen met de konstanten machtsongelijkheid en socialisatie het produkt 'mannelijke identiteit' aflevert. Hoe interessant het onderzoeksmateriaal dat Van Herk aandraagt, ook is, niets daarin wijst in de richting van deze konklusie. Evenals het eerste deel van het boek is ook dit tweede deel zeer goed leesbaar, zodat *Waarom mannen verkrachten* in elk geval een handzame en tot nu toe de meest recente samenvatting is van feministies denken over seksueel geweld.

Anne Marie Bos

Nemesis, Tijdschrift over Vrouwen en Recht, jrg. 1, nr. 8, november/december 1985: themanummer over vrouwen, strafrecht en seksueel geweld.

Nijmegen (Ars Aequi), f 7,50.

Met dit themanummer herdenkt *Nemesis* Clara Meijer-Wichmann (1885-1922), feministe en strafrechtjuriste, vanaf 1919 voorstandster van het afschaffen van straffen. Zij is niet alleen via foto en verspreide tekstfragmenten in dit nummer aanwezig, maar ook in de keuze van de invalshoek voor het thema: een konfrontatie tussen opvattingen over het strafrecht in de vrouwenbeweging enerzijds en zogenaamde abolitionistische argumenten tegen (gevangenis)straf anderzijds. Door de 'International Conference on Prison Abolition', in juni 1985 aan de Vrije Universiteit te Amsterdam gehouden, kreeg het strafrechtelijk abolitionisme in Nederland onlangs weer eens wat meer aandacht. Als stilzwijgende vraagstelling voor het *Nemesis*-thema rekonstrueer

ik: kunnen de argumenten van deze gespecialiseerde anti-strafrechtbeweging een zinvolle bijdrage leveren aan het feministies debat over de waarde van het strafrecht in de strijd tegen seksueel geweld?

Jet Isarin ('Misdad als straf, straf als misdaad', pp. 349-359) is een van de auteurs die de konferentie hebben bijgewoond. Ze schetst de kritiek van abolitionisten op de gevangenis en het strafrecht. Alras blijkt uit haar verhaal dat abolitionisten niet zonder meer als natuurlijke bondgenoten van feministiese tegenstanders van het strafrecht beschouwd kunnen worden. De nederlandse abolitionistenaanvoerder Bianchi presteert het bijvoorbeeld om te spreken over 'verkrachting zonder al te veel geweld' (p. 351). Isarin inventariseert tevens de argumenten van voor- en tegenstanders van het strafrecht binnen de vrouwenbeweging, en spreekt het vermoeden uit dat deze strijd voorlopig onbeslist zal blijven. 'Hebben niet beide partijen volstrekt gelijk?' (p. 352). Blijft de vraag, wat er met de daders van seksueel geweld moet gebeuren. Isarin beschrijft indringend het 'of-of'-denken waarin goed en kwaad elkaar wederzijds uitsluiten: 'Wij zijn goed bij de gratie van de slechtheid van de ander' (p. 353). Misdadigers stellen onbedoeld de norm van het goede ter discussie. Die discussie wordt niet aangegaan, de norm blijft recht overeind. De afwijking van de norm wordt geneutraliseerd, de misdadiger uitgestoten en opgesloten. In de psychiatrisering van de dader wordt vervolgens het kwaad tot zijn persoonlijke eigenschap gemaakt. Het maatschappelijk karakter van zowel misdaad als de uitstoting die erop volgt, is bij 'geestesziekte' en 'behandeling' geheel verhuuld. Nog een stap verder en ook het slachtoffer wordt gepsychiatriseerd (zie de bewijsvoering in rechtszaken rond seksueel geweld). Na deze overwegingen zal het niemand verbazen, dat Isarin tenslotte toch partij kiest tegen het strafrecht als bondgenoot in een maatschappelijke strijd. Maar

zij bekeert zich niet tot het abolitionisme, want dat dreigt volgens haar op eigen wijze de tegenstelling tussen de misdadiger en de nu liefdadige, wereldvreemde, (ge)goede burger te bevestigen. Stokpaardjes als die van Isarin – haar eigen kwalifikatie – zijn wat mij betreft onmisbaar in een serieus debat over de aanpak van seksueel geweld.

Het artikel van Jacqueliën Soetenhorst ('Méér dan een belangenstrijd', pp. 347-363) is geschreven in wat me voorkomt als tekstverwerkersstijl: deze boeiende mededelingen kunnen hier nog wel tussen; daar passen nog wel wat opmerkingen over Meijer-Wichmann; wat was ook alweer de lijn van het betoog? In start en konklusie van haar artikel zoekt Soetenhorst het gemeenschappelijke in vrouwenbeweging en strafrechthervormingsbeweging. Beide zijn gericht op vermenselijking van sociale relaties en raken daarbij aan de sociale stabiliteit. 'Aldus bezien staan strafrechthervormers en feministes volledig op één lijn' (p. 362). Logies valt hier niets op af te dingen, maar bij gebrek aan invulling van de overeenkomsten, blijft de bewering tamelijk loos. Interessanter vond ik, hoe zij met een vraag- en aanbodmodel de invloed van de vrouwenbeweging in verband brengt met een strafrechtelijk stelsel dat zowel permanente expansiedrang als ingebouwde remmingen vertoont. De gebruikte onderscheidingen rafelen het vraagstuk uiteen en kunnen zo uitnodigen tot gerichter onderzoek.

Jack Jan Wirken ('Denken over sexueel geweld – een enclave in het abolitionisme?' pp. 363-366) legt de nadruk op de symboliese waarde van wetswijzigingen waarin kriminaliserende definities van emancipatoriese bewegingen overgenomen worden. Het dilemma dat zo voor abolitionisten ontstaat, vergelijkt hij met de strijd binnen het pacifisme over de waardering van bevrijdingsoorlogen. Een ongeklausuleerd afwijzen van misdaaddefinities als gerechtvaardigd strijdmiddel zou naar zijn

mening de strijd tegen seksueel geweld van een belangrijke steun in de flank beroven.

Verrassend is het om in verband met verkrachting een nogal wetenschapstheoreties getint verhaal tegen te komen. Tamar Pitch ('Kritische criminologie, verkrachting en de rol van de vrouwenbeweging', pp. 367-374) laat met een bespreking van italiaanse ontwikkelingen zien, hoe verkrachting tot een sociaal en politiek probleem is geworden door de activiteiten van de vrouwenbeweging en hoe daarbij impliciet de uitgangspunten van het strafrechtelijk systeem werden aanvaard. In verband hiermee stelt Pitch de vraag, wat verkrachting als probleem eigenlijk is. Kan men uit de definities en angsten van mensen afleiden dat het probleem 'werkelijk' is en vaststellen wat het inhoudt? Of moet men zich juist losmaken van de percepties van betrokkenen? Wat houdt die 'werkelijkheid' in? Hoe zijn de oorzaken van verkrachting te bepalen? Welke maatregelen moet men nemen? Dat kritiese kriminologen met zulke vragen wetenschappelijk gezien maar moeizaam omgaan, wijt Pitch aan hun beperkte paradigma, hun exklusive aandacht voor de sociale controle. Mij dunkt dat dergelijke vragen fundamentele dilemma's oproepen voor iedere sociale wetenschapper, niet alleen voor de kritiese kriminoloog. De laatste voegt er nog eens eigen politieke blinde vlekken aan toe, dat wel.

Howard Davidson ('Gemeenschapscontrole zonder staatscontrole', pp. 375-381) levert de slotbijdrage aan het themagedeelte van dit *Nemesis*-nummer, rijkelijk van (verkorte) literatuurverwijzingen voorzien (waarom geen volledige bibliografiese gegevens na afloop?). Ook hij verwijt het gangbare abolitionisme gebrek aan aandacht voor geweldskriminaliteit en ondeugdelijke sociaal-ekonomische inzichten. Tevens wijst hij op de onvolkomenheden die vooralsnog verbonden zijn aan het abolitionistische alternatief, de gemeenschapscontrole. Maar voor hem staat vast, dat het strafrechte-

lijk systeem ook bij bestraffing van seksueel geweld slechts gericht zal zijn op handhaving van de status quo. Vandaar dat hij blijft volhouden dat feministen en abolitionisten moeten samenwerken om tot alternatieven voor de huidige staatskontrole te komen.

Nemesis' uitstapje naar het abolitionisme is mijns inziens geslaagd te noemen. Het noodzaak te in ieder geval tot aanscherping van feministische argumenten. Voor mij persoonlijk was de slotkonklusie vooral een negatieve: van het strafrecht hebben vrouwen weinig goeds te verwachten, maar het abolitionisme bevat geen bruikbaar alternatief. Blijft ook nu weer die onbeantwoorde vraag: wat dan wel?!

Jeanne Doomen

Beleidsstudies over seksueel geweld en hun betekenis voor het beleid

Seksueel geweld en heteroseksualiteit (juni 1984), *Seksueel geweld tegen vrouwelijke vluchtelingen* (juli 1984), *Vrouwenhandel* (april 1985), *'De omgekeerde wereld', seksueel misbruik van kinderen in het gezin* (april 1985) en *Beleid in het buitenland ter bestrijding van seksueel geweld tegen vrouwen* (augustus 1985).

Sinds een aantal jaren rekent de overheid het tot haar taken iets te doen aan de bestrijding van seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes. Algemeen wordt de studiekonferentie in Kijkduin (juni 1982) als beginpunt genoemd, maar waarschijnlijk is het juist de instelling van de Werkgroep Aangifte Sexuele Geweldsmisdrijven in 1979 als zodanig te beschouwen. Was Kijkduin nog een initiatief van staatssecretaris van emancipatiezaken D'Ancona, haar opvolgster Kappayne van de Coppello zette met de zogenaamde *Paarse Nota*¹ de lijn

niet minder voortvarend voort. Haast revolutionaire teksten kenmerkten deze nota. Zo werd de vrouw een 'aanspraak op betaalde arbeid, op een zelfstandig inkomen en op onafhankelijkheid in relaties en gedrag' toegezegd.

Voor een recht op betaalde arbeid en een zelfstandig inkomen voor vrouwen spant het kabinet-Lubbers zich niet bijzonder in. Wat men wel doet, is signaleren waar op het ruime gebied van seksueel geweld lakunes in kennis zijn, en waar iets zou kunnen worden verbeterd bij hulpverlening, politie en justitie. Hulpverlenings- en voorlichtingsprojecten worden gesubsidieerd, de instanties die belast zijn met de opsporing en vervolging van strafbare feiten krijgen (voorzichtige) hints.

Het Ministerie van Sociale Zaken subsidieert ook onderzoek. Een deel daarvan – voornamelijk literatuurstudies die als vooronderzoeken kunnen worden getypeerd – verschijnt in de eigen reeks van het ministerie als beleidsstudie.

Beleidsstudies en vrouwenbeweging

Een beleidsstudie die pretendeert dat zij van waarde is voor de vrouwenbeweging, zal aan een aantal criteria moeten voldoen. De studie zal een akkuraat beeld moeten geven van de huidige stand van kennis, aan de orde moeten stellen welke kennis nog (in grotere mate) noodzakelijk is ter preventie en/of bestrijding van seksueel geweld en/of een betere opvang van de slachtoffers. Een goede studie combineert op vernieuwende wijze al bestaand onderzoek en/of vult leemten in dat onderzoek op. Een dergelijk rapport biedt informatie die direct bruikbaar is of geeft aan hoe gebruikmakend van de studie in de toekomst zal moeten worden gehandeld. Minimaal doet een goede studie zinvolle suggesties voor verder onderzoek.

Ik ga hierbij nadrukkelijk uit van het gegeven dat ik spreek over *beleidsstudies*. In dergelijke studies zal het aksent niet kunnen liggen op een totaal nieuwe theoretiese benadering. Prakties nut zal steeds voorop moeten staan.

Seksueel geweld en heteroseksualiteit is een literatuurstudie verricht door N. Draijer. Zij stelde zich ten doel een overzicht te maken van onderzoek dat tussen 1968 en 1983 in Nederland op deze terreinen is verricht. Verder wilde zij de verschuivingen binnen onderzoek inzichtelijk maken en handvaten bieden om de bruikbaarheid van onderzoeksresultaten op dit gebied te kunnen beoordelen. Draijer bekeek onderzoek naar heteroseksualiteit, naar verkrachting, naar vrouwenmishandeling, naar seksuele kontakten tussen kinderen en volwassenen en naar ongewenste intimiteiten.

Zeer waardevol zijn haar opmerkingen over het tot nu toe met name door het Wetenschappelijk Onderzoeks- en Documentatiecentrum (WODC) gedane beleidsonderzoek dat door zijn beperkte opzet de maatschappelijke werkelijkheid van verkrachting buiten beeld houdt. Voor zover WODC-onderzoekers op vrouwenmishandeling stuiten, gooien zij die gevallen op één hoop met geweldpleging door familieleden of kennissen en spreken dan van 'relatiedelikten'.

Bij veel feministies onderzoek signaleert Draijer een ander probleem. Men hanteert zo'n ruime definitie van seksueel geweld, dat op basis van de resultaten in feite niet of nauwelijks beleid is te voeren. Bij vrouwenmishandeling neigen feministiese onderzoeksters ertoe elk objectief element buiten beschouwing te laten en het aksent volledig te leggen bij de subjektieve beleving door de vrouw. Terecht werpt Draijer de vraag op of geweld wel de eerste ingang moet zijn waarop onderzoek moet worden ontwikkeld 'of dat de machtsverhouding tussen de seksen, de rol die geweld daarbinnen speelt en de veranderingen hierin

in de loop van de (eigentijdse) geschiedenis niet een zinniger invalshoek betekent'.

Draijers onderzoek is zeer gedegen en veelomvattend. Ik krijg de indruk dat haar inventarisatie met name op het terrein van de sociale wetenschappen vrijwel volledig is geweest. Alleen op het deelgebied van het recht zijn er lakunes.

Seksueel geweld tegen vrouwelijke vluchtelingen is een onderzoek naar vrouwen die tussen 1978 en 1982 in Nederland asiel hebben gevraagd. C.E.J. de Neef en S.J. de Ruiter gingen na hoeveel vrouwen asiel vroegen, uit welke landen zij afkomstig waren, of zij melding maakten van seksueel geweld en wat de reactie van de overheid was op die meldingen.

Voor hun informatie waren De Neef en De Ruiter aangewezen op dossieronderzoek. Dat leverde aanzienlijke beperkingen op, nu het vermoeden bestaat dat veel vrouwen tegen hen gepleegd seksueel geweld om verschillende redenen mogelijk zullen verzwijgen. Waar de dossiers weinig opleverden hebben de onderzoeksters dan ook geput uit rapporten als die van Amnesty International over het gebruik van seksueel geweld tegen vrouwen in de besproken gebieden. Ook gingen zij na wat seksueel geweld binnen hun cultuur betekent.

Tenslotte bekeken De Neef en De Ruiter in hoeverre nationale en internationale regelingen de erkenning als vluchteling mogelijk maken van een vrouw die seksueel geweld heeft ondergaan en hoe de kansen liggen dat die regelingen binnen korte tijd in het voordeel van deze groep vrouwen worden gewijzigd.

Vrouwenhandel is een inventarisatie van gegevens bedoeld om zicht te krijgen op de aard en de globale omvang van het verschijnsel en op de kanalen waarlangs vrouwen naar Nederland worden gehaald. H.W.J. Buijs en A.M. Verbraken gingen daarbij 'journalistiek' te werk: 'getracht is door vele bronnen te raad-

plegen tot een goede indruk te komen van de diverse aspecten van de problematiek, eerder dan dat een enkele methode systematisch en diepgaand gehanteerd is'.

De onderzoeksters presenteren een aantal 'gevallen', ontleend aan processen-verbaal en strafdossiers en trachten te traceren uit welke landen vrouwen worden gerekruteerd voor de nederlandse seksindustrie, met welke beloftes zij ertoe worden gebracht hun land te verlaten, hoe zij hier worden 'verhandeld' en in welk type prostitutie zij terecht komen.

In *'De omgekeerde wereld', seksueel misbruik van kinderen in het gezin* doet N. Draijer aan de hand van eerdere nederlandse en Amerikaanse studies voorstellen hoe nederlands onderzoek naar seksueel misbruik van kinderen in het gezin eruit zou moeten zien. Draijer stelt vast dat er geen representatieve gegevens bestaan over seksuele contacten tussen kinderen en volwassenen en dat er van theorievorming ook nauwelijks sprake is.

Dit rapport biedt een zeer grondig overzicht van nederlandse en buitenlandse studies. Voor wie ze zelf nooit eerder combineerde, of er eenvoudig maar een deel van las, springen opeens verbanden in het oog. Nog meer dan in haar eerste studie toont Draijer zich hier een onderzoekster die steeds haar conclusies inzichtelijk maakt.

Beleid in het buitenland ter bestrijding van seksueel geweld tegen vrouwen is een literatuurstudie van J. Vega van met name Amerikaans en Engels materiaal over verkrachting, vrouwen-mishandeling en ongewenste intimiteiten. Onderzoek in het buitenland heeft alleen zin vanuit een goede kennis van wat voor Nederland knelpunten zijn. Memorieren van voorstellen in Canada en Denemarken (nergens blijkt overigens uit of die voorstellen ook wet zijn geworden) om verkrachting in het huwelijk strafbaar te stellen, is voor ons minder

relevant nu de regering al in de *Paarse Nota* aankondigde dit ook van plan te zijn.

Hetzelfde geldt voor de uitbreiding van het begrip verkrachting met de 'ernstiger' vormen van wat we nu nog aanranding noemen, en het uitbreiden van het begrip 'dwang' van geweld of bedreiging daarmee tot 'andere feitelikheden'. En bij de bespreking van het probleem in hoeverre de rechter een slachtoffer mag uitvragen over een mogelijke 'eigen schuld', mis ik node de vermelding van de *Richtlijnen* van de Werkgroep Aangifte Sexuele Geweldsmisdrijven waarin diezelfde kwestie ten aanzien van de politie wordt behandeld.

Uitgebreid en op zichzelf informatief beschouwt Vega de 'injunction', een soort verbodsactie tussen burgers. Zij legt echter geen verband met de nederlandse straat- en kontaktverboden die in bepaalde gevallen veel verder gaan dan de Engelse en Amerikaanse maatregelen.

Opvallend is, dat veel van Vega's materiaal gedateerd is, waar het verkrijgen van actuele informatie niet per definitie onmogelijk lijkt. In 1981 zou het bijvoorbeeld met de vluchthuizen in de Verenigde Staten door financiële problemen slecht gaan, maar hoe gaat het nu? En als zij adviseert nieuw onderzoek te laten doen naar het functioneren van de 'rape crisis centers' in Amerika, bekruipt mij de gedachte, dat het juist haar taak was daarover via recentere literatuur dan die uit 1980 verslag te doen.

Van alle door Vega onderzochte deelgebieden biedt haar materiaal over ongewenste intimiteiten nog de meeste aanknopingspunten voor verder onderzoek. De Amerikaanse gegevens tonen aan, hoe men in de VS zowel via de anti-diskriminatie als via de 'gewone' wetgeving als via interne klachtenprocedures tracht deze vorm van seksueel geweld te bestrijden. Het zou zinvol zijn om waar de juridische regelingen enigszins vergelijkbaar zijn na te gaan in hoeverre bestaande of toekomstige nederlandse wetgeving tegen ongewenste intimiteiten kan worden ingezet.

Beleidsstudies en beleid

De beleidsstudies zijn niet in de laatste plaats bedoeld om de overheid te voorzien van informatie waarop beleid kan worden gemaakt. Tenslotte zal ik dan ook nagaan, of de staatssekretaris in de nota's die verschenen na (een deel van) de beleidsstudies haar beleid naar aanleiding van die studies lijkt te wijzigen. Hierbij zal ik een thematische aanpak volgen.

Verkrachting

In de *Paarse Nota* stond, dat preventie van seksueel geweld onder andere mogelijk was door vrouwen aanspraak te geven op betaalde arbeid, op een zelfstandig inkomen en op onafhankelijkheid in relaties en gedrag. Verder zocht de staatssekretaris het toen in mentaliteitsverandering bij mannen en pleitte zij ervoor, dat de diverse instanties signalen tijdig moesten onderkennen.

Kappeyne van de Coppelio wilde seksueel geweld bestrijden via politie en justitie, maar zag ook mogelijkheden in bepaalde civiele procedures (straatverboden). Zij kondigde aan dat de 'buiten echt'-bepaling zou worden geschrapt, noemde de te verwachten invoering van de richtlijnen van de Werkgroep Aangifte Seksuele Geweldsmisdrijven (Werkgroep De Beaufort) van groot belang en zag veel in de samenwerkingsverbanden van Groningen, Amsterdam en Utrecht.

In *Seksueel geweld en heteroseksualiteit* bepleit Draijer onderzoek naar de interactie dader-slachtoffer, de gradaties tussen 'gewone' heteroseksualiteit en verkrachting en naar de reacties op seksueel geweld van politie, justitie en hulpverlening. Hoewel de staatssekretaris in de *Definitieve Nota* het verschijnen van Draijers beleidsstudie wel vermeldt, gaat zij niet in op de inhoud. Aandacht vraagt zij opnieuw voor de Richtlijnen van de Werkgroep De Beaufort en naar aanleiding van een notitie van de Emancipatieraad verklaart Kappeyne

van de Coppelio zich tegen inspraak van slachtoffers in vervolgingsbeslissingen van het OM.

In augustus 1985, vlak voor de Voortgangsrapportage, verschijnt *Beleid in het buitenland* etc. Vega bepleit onderzoek in het buitenland naar de vervolging van verkrachting in het huwelijk, de wijze van functioneren van de 'rape crisis centers' en de samenwerkingsverbanden tussen politie, crisis centers en mediese instanties. Noch op de studie van Draijer noch op die van Vega komt de staatssekretaris in haar *Voortgangsrapportage* terug. Zij kondigt nogmaals de spoedige invoering aan van de Richtlijnen De Beaufort, zoals ze inmiddels heten, benadrukt weer het belang van de samenwerkingsverbanden en belooft een notitie over veiligheid van vrouwen en de gebouwde omgeving.

Vrouwenmishandeling

Interessant is vooral hoe de rol van politie en justitie met betrekking tot vrouwenmishandeling zich door de nota's heen ontwikkelt. 'In de sfeer van het politiebeleid treedt de politie actief op waarbij mishandeling niet slechts tot verbalisering leidt wanneer de mishandelde daar uitdrukkelijk op aandringt', is het in de *Paarse Nota*. Draijer verwijst in haar studie naar het bekende Amerikaanse onderzoek van Sherman, die ontdekte dat arrestatie van de mishandelaar het meest effectief is in het voorkomen van verder geweld en dat het de man vermanend toespreken – zoals in Nederland meestal gebeurt – in ieder geval niet helpt.

Op dit interessante onderzoek gaat de staatssekretaris in de *Definitieve Nota* niet in. Toch is het dan tot haar doorgedrongen dat er bij de politie wel eens iets mis zou kunnen zijn. 'Klachten van vrouwen doen het vermoeden rijzen dat de politie niet steeds in staat is adequaat op een melding van mishandeling in te gaan', lezen we nu. Maar waar de bewinds-vrouwe een jaar tevoren nog keihard aankon-

digde dat de politie actief ging optreden, gaat zij dat nu 'bevorderen'. Hetzelfde geldt ten aanzien van het OM dat in 1983 nog een aktieve rol 'zal' spelen door bijvoorbeeld gebruik te maken van het voorwaardelijk sepot en dat in 1984 nog slechts 'kan' doen. Verder ligt in de *Definitieve Nota* een zwaar aksent op de hulpverlening en de taak van de artsen.

Beleid in het buitenland etc. maakt melding van een aantal met name Amerikaanse projecten die voor Nederland interessant zouden kunnen zijn, ook al legt de onderzoekster de link naar onze eigen situatie meestal niet. Ik denk nu aan de 'injunctions', de 'Family Violence Programs' waarbij de vervolging onafhankelijk wordt gemaakt van de klacht van het slachtoffer en de 'class actions' om politiepraktijken te verbeteren. In de *Voortgangsrapportage* wordt hierop niet ingegaan. Het aksent ligt opnieuw op de artsen. Herhaald wordt het beleidsvoornemen te 'bevorderen' dat de politie aktiever zal optreden.

Ongewenste intimiteiten

In de *Paarse Nota* werd het probleem gesignaleerd en onderzoek beloofd, evenals vertrouwenspersonen, voorlichting en een studie over de regelgeving. Draijer acht eveneens onderzoek gewenst onder meer naar de effectiviteit van wettelijke maatregelen en vraagt voorrang voor de ongewenste intimiteiten in hulpverleningssituaties.

In de *Definitieve Nota* valt de staatssekretaris voor onderzoeksmateriaal terug op een rapport waarin de SER de *Paarse Nota* becommentarieerde. Zij neemt daaruit de stelling over dat 'op de werkplek ook mannen worden belaagd'. In navolging van de SER en (in mindere mate) Draijer stelt zij dat op verschillende uitingen van seksueel geweld ook verschillend moet worden gereageerd. Een apart hoofdstuk is nu gewijd aan ongewenste intimiteiten in hulpverleningsrelaties. De staatssekretaris stelt vast, dat het nieuwe wetsvoorstel over

seksuele geweldsmisdrijven meer mogelijkheden zal bieden deze vorm van misbruik aan te pakken, maar zij zal nagaan of de nu reeds geplande verruiming voldoende is.

Uit de *Voortgangsrapportage* blijkt, dat het wetsvoorstel inderdaad is uitgebreid met een aparte strafbepaling voor hulpverleningssituaties. Het verdere beleid is van praktische aard en betreft brochures, subsidies en dergelijke. Op Vega's onderzoek dat laat zien bij welke vergelijkbare regelingen (anti-diskriminatie, CAO's) men in Amerika aanknoopt, wordt niet ingegaan.

Seksueel misbruik van kinderen

In de *Paarse Nota* werd seksueel misbruik van kinderen nog 'het grootste taboe' genoemd; Draijer wees er in *Seksueel geweld* op, dat zowel representatieve gegevens als theorievorming ontbreken. De *Definitieve Nota* legt de hoogste prioriteit bij het zichtbaar maken van de problematiek en bij hulpverlening. Verder merkt de staatssekretaris op, dat zowel bij strafrechtelijk ingrijpen als bij hulpverlening het belang van het slachtoffer voorop dient te staan.

In '*De omgekeerde wereld*' stelt Draijer onder andere voor om naar aanleiding van Amerikaans onderzoek dat aantoonde dat onder prostituees en druggebruikers een significant hoger percentage incestslachtoffers wordt aangetroffen, dat onderzoek hier te herhalen. Ook bepleit zij een landelijke registratie van gevallen van seksueel misbruik in het gezin. Tenslotte geeft zij een wenselijke onderzoeksopzet om het probleem in Nederland boven tafel te krijgen.

De *Voortgangsrapportage* maakt melding van het 'nieuwe aspekt' van de heroïneprostituées die in hun verleden incest hebben meegemaakt. Een hoofdonderzoek naar seksueel misbruik van kinderen in het gezin is dan al gestart evenals een onderzoek naar knelpunten in de hulpverlening.

Vrouwenhandel

Enkele van de aanbevelingen uit *Vrouwenhandel* zijn: informatie verspreiden opdat wordt onderkend dat het hier een serieus probleem betreft (zodat bijvoorbeeld prostituanten aan wie de vrouwen vertellen dat zij tegen hun wil worden vastgehouden dit bij de politie zullen melden), gerichte voorlichtingscampagnes in de betrokken landen om de vrouwen daar te waarschuwen tegen buitenlanders met slechte bedoelingen, handelaren opsporen en vervolgen en de vrouwen goed opvangen. De *Voortgangsrapportage* vermeldt, dat het rapport aan de Kamer is gezonden en dat de beleidsaanbevelingen 'voorwerp van overleg met de betrokken bewindslieden' vormen.

Vrouwelijke vluchtelingen

'De onderzoeksters zijn zelf verantwoordelijk voor de inhoud van het rapport'. Alleen in de beleidsstudie naar vrouwelijke vluchtelingen wordt dit met zoveel nadruk in het voorwoord vermeld. Omdat het het eerste rapport in de reeks was? Of omdat staatssecretaris van justitie Korte-van Hemel medeondertekende? Vreemd genoeg is dit rapport tevens het enige waarbij al in het voorwoord wordt onthuld, dat aan een aanbeveling uitvoering is gegeven: bij de directie Vreemdelingenzaken is een vrouw aangewezen als kontaktambtenaar.

De *Definitieve Nota*, die na deze studie verschijnt, biedt een preciese opsomming van de mogelijke redenen waarom vrouwelijke vluchtelingen bij hun asielaanvraag geen melding zouden maken van tegen hen gepleegd seksueel geweld. Inmiddels blijkt ook een emancipatiewerkster bij de Vereniging Vluchtelingenwerk Nederland te worden gefinancierd. De *Voortgangsrapportage* tenslotte vermeldt, dat de beleidsstudie in het engels is vertaald en is verspreid tijdens de VN-konferentie in Nairobi. Of nu ook soepeler wordt opgetreden ten aanzien van asielaanvragen, daarover zwijgt de staatssecretaris.

Konklusie

Elke beleidsstudie, de één meer dan de ander, heeft waarde voor de vrouwenbeweging. Vrijwel geen enkele lijkt iets te betekenen voor het beleid. Dat ligt niet per se aan de studies. Aan het beleid van de staatssecretaris, zoals dat uit haar nota's naar voren komt, valt op, dat zij zich vooral bezighoudt met het stimuleren van (nog meer) onderzoek, het (doen) uitgeven van voorlichtingsmateriaal en het subsidiëren van hulpverleningsprojecten. Waarschijnlijk wreekt zich hier de taakverdeling tussen de departementen waardoor een staatssecretaris van één departement bitter weinig te zeggen heeft over zaken die traditiegetrouw onder andere ministeries vallen. Ik denk bijvoorbeeld aan het optreden van politie en justitie bij verkrachting en vrouwenmishandeling en aan de versoepeling van de normen bij asielaanvragen door vrouwelijke vluchtelingen.

Die taakverdeling leidt wel vaker tot problemen. Dat wringt alleen des te meer bij een onderwerp als vrouwenonderdrukking dat niet in één vakje valt in te delen, maar alle terreinen gelijkelijk betreft.

Met dank aan Roelof Kotting

Noot

1. Relevante beleidsnota's zijn: *Voorlopige Nota met betrekking tot het beleid ter bestrijding van seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes*, oktober 1983 (naar de kleur: *Paarse Nota*). *Bestrijding van seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes*, september 1984 (ter onderscheiding: *Definitieve Nota*). *Voortgangsrapportage beleid ter bestrijding van seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes*, september 1985.

Marjo Buitelaar

Ruimteverdeling en grensoverschrijdingen

De bewegingsvrijheid en sociale kontakten van vrouwen in Marokko*

In Marokko speelt sekse-segregatie een belangrijke rol. Uitgebreide gedragskodes schrijven voor in welke ruimten mannen en vrouwen zich behoren op te houden en hoe beide seksen zich dienen te gedragen als ontmoetingen onvermijdelijk zijn. Dit artikel gaat over de vraag welke consequenties deze voorschriften voor beide seksen hebben en wat die voorschriften vertellen over de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen in Marokko. Tevens komt aan de orde waarom de bewegingsvrijheid van de ene groep vrouwen, ondanks deze voorschriften, verschilt van die van anderen.

Ruimten gereserveerd voor mannen zijn openbare ruimten zoals de straat, de markt, kafees en dergelijke. Ruimten voor vrouwen betreffen het huis, en in steden het vrouwencentrum en op bepaalde tijden de *ḥammām*, het badhuis. Alhoewel ruimten voornamelijk toegankelijk voor òf vrouwen òf mannen zijn, zijn er maar weinig plaatsen waar nooit vrouwen, respectievelijk mannen komen. In Sidi Slimane hebben vrouwen geen toegang tot het mannengedeelte van de moskee en is de *ḥammām* tijdens de mannenuren verboden gebied voor vrouwen. Verder is het hoogst uitzonderlijk een vrouw aan te treffen in een kafee of bioscoop. Ruimten waar nooit mannen komen zijn het vrouwengedeelte van de moskee en tijdens de vrouwenuren het badhuis.

Mensen bewegen zich idealiter binnen de ruimte die is afgebakend voor de eigen sekse. Er kan echter niet voorkomen worden dat de grenzen tussen de categorieën van mannen- en vrouwenruimten van tijd tot tijd worden overschreden. Bij dergelijke grensoverschrijdingen ritualiseren mensen hun gedrag. Als een vrouw zich op straat begeeft, trekt ze een *jallāba* aan, een lange wijde jas, en velen binden een sluier voor het gezicht.

* Dit artikel is een bewerking van een hoofdstuk uit mijn doktoraalskriptie over de betekenis van het badhuis voor marokkaanse vrouwen. Met dank aan Liesbeth Bervoets voor haar suggesties daarbij. De gegevens zijn verzameld gedurende een periode van 6 maanden in 1983-1984 in de stad Sidi Slimane in Noord-West Marokko.

Een vrouw loopt doelgericht op haar bestemming af, zonder op of om te kijken. Daarmee probeert ze te voorkomen de indruk te wekken dat ze loopt te slenteren. Straten met veel kafees vermijdt ze zoveel mogelijk. Een vrouw wordt geprezen als ze *katimši nīšān*, 'recht' loopt, niet van het rechte pad wijkt. Van een vrouw die anderen in het gezicht kijkt en uitgebreid etalages inspekteert, wordt gezegd *rijlihā Kafāfu bizzāf*, 'haar voeten zijn erg licht'.

Omgekeerd bevinden zich uiteraard ook regelmatig mannen in huis. Zelden of nooit echter nodigt een man zijn vrienden thuis uit. De beslotenheid van de familie ten opzichte van buitenstaanders is vooral voor mannen van groot belang. De huiselijke situatie gaat anderen niets aan. Een man probeert met name zijn vrouw en dochters verborgen te houden voor de buitenwereld. Hun gedrag is een belangrijke faktor die de familie-eer kan maken of breken. De enkele keer dat een man een vriend thuis ontvangt, trekken vrouwen zich meestal terug in een ruimte waar ze niet gezien worden.

In het dagelijks leven is het onder elkaar zijn van vrouwen voor hen van grote betekenis. Vrouwen nodigen – meestal alleen als daar een concrete aanleiding voor is – hun vrouwelijke gasten wel thuis uit, en bespreken daar zaken die mannen niets aangaan. Het samenzijn van vrouwen kan zelfs belangrijker zijn dan de beslotenheid van de familie; door de binnenkomst van een man kan een kamer in huis in de ogen van vrouwen van privé-ruimte veranderen in een publieke ruimte; zelfs in zijn eigen huis kan een man een indringer zijn. Als vrouwen bij elkaar op bezoek zijn en de echtgenoot van de gastvrouw komt binnen, dan stukt het gesprek. Indien hij de gasten niet of nauwelijks kent, maakt de man zich meestal weer snel uit de voeten. Wanneer de aanwezige vrouwen familieleden of oude bekenden zijn, kan de man zich zonder veel wederzijdse schaamte bij het gezelschap voegen. Meestal houdt hij zich wat afzijdig door bijvoorbeeld op een stoel in een hoek van de kamer te gaan zitten, terwijl de vrouwen vlak naast elkaar op de grond zitten. Op een geboortefeest waar ik was, pakte de nieuwe vader een kruk en nam plaats op de binnenplaats net achter de deuropening van de kamer vol vrouwen. Vanaf die plek nam hij deel aan het gesprek.

Zelfs als er geen bezoek is, voelen vrouwen zich niet helemaal op hun gemak als hun echtgenoot, broer of volwassen zoon aanwezig is. Ze brengen hun kleding in orde, kunnen over bepaalde onderwerpen, met name die gerelateerd aan seksualiteit, niet praten, en schamen zich om naar de w.c. te gaan. Ze voelen zich op de vingers gekeken. De man uit het gezin waarbij ik gedurende het onderzoek woonde, zat iedere avond

in de garage bij kaarslicht naar een radio te luisteren, terwijl de vrouwen in de huiskamer tv keken. De echtgenote van deze man leerde mij het volgende zeggen: 'Een man in huis, is als een puist op de rug'. Lastig, maar je kunt er niet bij.

Van mannen wordt minder aanpassing verwacht wanneer zij vrouwenruimten betreden dan andersom. Zij hoeven geen verhullende kledij aan te trekken zoals vrouwen dat doen wanneer ze mannenruimten betreden. Een getrouwde man behoeft niet de toestemming van zijn vrouw om het huis binnen te gaan. Andersom kan zijn vrouw alleen met zijn toestemming het huis verlaten. Wanneer een man het huis betreedt, past niet alleen hij zich aan, maar ook de aanwezige vrouwen veranderen hun gedrag. Omgekeerd passen mannen zich minder aan als een vrouw hun ruimte betreedt. Zij veranderen alleen hun gedrag in die zin dat ze door middel van blikken of opmerkingen de vrouw op 'haar plaats' wijzen.

Invloed van de woonsituatie op de sociale kontakten van vrouwen

In Sidi Slimane zijn verschillende wijken te onderscheiden. Gezinnen van hogere ambtenaren en andere welgestelden wonen in de wijk waar tijdens het franse protektoraat (1912-1956) fransen hun huizen bouwden. Mensen met een gemiddeld inkomen wonen in de traditionele arabiese wijken rond het oorspronkelijke gehucht. Laagbetaalden en werklozen wonen in de armste wijk.

De franse wijk is in europese stijl gebouwd. De vrijstaande huizen bestaan uit een woonkamer, meerdere slaapkamers, een keuken en een badkamer. De huizen liggen verscholen tussen bomen in grote, omheinde tuinen. Ieder gezin woont dus een eindje uit elkaar. Dientengevolge spreken zelfs naaste buurvrouwen elkaar soms dagen niet. De meeste daken zijn schuin en dus ontoegankelijk. Bij huizen waar men wel het dak op kan, wordt het uitzicht belemmerd door de muur tussen de tuin en de straat. Die straten zijn brede, geasfalteerde lanen waar zich weinig mensen bevinden. Kinderen spelen in de tuinen en er zijn maar weinig winkels in de wijk, zodat de bedrijvigheid welke de arabiese wijken kenmerkt, ontbreekt. Vanwege de afstanden die zelfs van huis tot huis relatief groot zijn, loopt een vrouw niet snel even de straat op voor een boodschap tussendoor of een praatje met een buurvrouw. Wanneer zij het huis verlaten, doen vrouwen dan ook altijd een *jallāba* aan. De bewoners van de franse wijk zijn over het algemeen welgesteld. Veel vrouwen hebben een

hulp in de huishouding, zodat zij zelf kunnen leven als *hajba*, dat wil zeggen een vrouw die zoveel mogelijk het ideaal van seklusie, het leven in afzondering van met name de mannenwereld, nastreeft.

Zhur is eenenveertig jaar oud en woont al vierentwintig jaar in de franse wijk. Ze is in Duwar Jadid, de armste wijk, geboren. Toen Zhur dertien was, verhuisde haar familie naar een dorp dertig kilometer van Sidi Slimane verwijderd. Ze ontving daar regelmatig stiekem liefdesbrieven – alhoewel ze niet lezen kan – van haar vroegere buurjongen uit Duwar Jadid. Een jaar later vroeg hij haar vader om haar hand. Na de bruiloft woonde Zhur en haar man twee maanden bij haar schoonfamilie, voordat ze een huis kregen in de franse wijk. Zhurs man werd overgeplaatst naar het platteland, maar na een jaar keerde het echtpaar terug naar de franse wijk. Zhurs achternichtje kwam als zevenjarig meisje bij hen wonen. Zij ontfermt zich over de meeste huishoudelijke taken, zodat Zhur alle tijd heeft om te naaien. Omdat inmiddels gebleken is dat Zhur onvruchtbaar is, stond haar moeder, toen ze nog op oudere leeftijd zwanger raakte, het kind af aan Zhur. Later werd het gezin nogmaals uitgebreid met een meisje wier biologiese moeder ongewenst zwanger was en het kind afstond. Zhur leeft als *hajba*. Slechts bij speciale gelegenheden zoals in geval van een geboorte of ziekte, bezoekt ze vriendinnen. Gemiddeld eens per maand bezoekt ze haar schoonfamilie, en om de maand gaat het gezin naar haar eigen familie. Toch heeft Zhur als naaister veel contact met andere vrouwen. Regelmatig komen er klanten bij haar. Dank zij deze kontakten blijft zij op de hoogte van wat er zich afspeelt in de stad en zelfs daarbuiten. Af en toe klimt Zhur op het sinaasappelkistje tegen de muur welke haar tuin van die van de burenscheidt. Ze kan dan net over de muur kijken om de buurvrouw te roepen. De buurvrouw klimt op het kistje dat aan haar kant van de muur staat en luistert gretig naar de nieuwtjes die Zhur haar vertelt. Zijzelf heeft nooit zoveel nieuws, want zij en haar twintigjarige dochter leven in strenge seklusie. Ze heeft geen familie in Sidi Slimane die haar af en toe zouden kunnen bezoeken. Andere vrouwen komen ook niet bij haar langs, want omdat ze slecht ter been is, kan ze geen tegenbezoeken afleggen, en niemand vindt het fijn om regelmatig bij een ander ontvangen te worden zonder haar eigen gastvrijheid daar tegenover te kunnen stellen. Op woensdagmiddag gaan Zhur, haar achternicht en de jongste dochter samen met de buurvrouw en haar dochter naar het badhuis. De achternicht en de dochter van de buurvrouw halen water en ontfermen zich over het kleine meisje. Zhur en haar buurvrouw hebben dus alle tijd voor zichzelf, elkaar en andere baadsters. Voor hen is de wekelijkse gang naar het badhuis een welkom uitstapje.

De huizen in de wijken gebouwd rond de oorspronkelijke nederzetting van Sidi Slimane zijn van arabiese architectuur. De huizen zijn naar binnen

gericht; in de buitenmuren zitten geen of slechts kleine, hoge raampjes. Het huis betredend komt men eerst op de binnenhof, de ruimte waar het grootste deel van het huiselijke leven zich afspeelt. Op de binnenhof bevindt zich meestal een kraan, en er is een afvoer in de grond. Via de binnenhof heeft men toegang tot de w.c. en een of meerdere kamers. De kamers dienen overdag als ontvangstkamer voor gasten, 's nachts als slaapkamer. Bijna alle huizen zijn twee verdiepingen hoog. De tweede verdieping is te bereiken via een trap vanaf de binnenhof. Een tweede trap leidt naar het platte dak. De woningen worden meestal door twee willekeurige families bewoond. Behalve dat zij de voordeur delen, gebruiken ze samen het dak. Wanneer het niet te heet is, zitten vrouwen graag op het dak. Je kunt er veel zien van wat er zich op straat afspeelt, zonder zelf gezien te worden. Buurvrouwen komen elkaar dus, of ze willen of niet, regelmatig tegen.

Veel vrouwen die ik in deze wijken ken staan op goede voet met hun buurvrouw, maar ze lopen niet vaak bij elkaar binnen. Ze roepen elkaar soms toe vanaf hun eigen verdieping of maken een praatje op de trap. Vaak wordt een van de kinderen naar de buurvrouw gestuurd om iets te lenen of juist terug te brengen, soms gewoon als voorwendsel om het kind te laten kijken waar de buurvrouw mee bezig is of wie ze op bezoek heeft. De meeste huizen zijn rijtjeshuizen, zodat ook vrouwen uit aangrenzende huizen elkaar op het dak treffen. De straten zijn smal en men vindt er veel kleine winkeltjes, zodat vrouwen niet ver hoeven te lopen voor hun dagelijkse boodschappen. Wanneer ze niet de eigen straat verlaten, nemen velen niet de moeite een *jallāba* aan te trekken, maar bedekken hun hoofd en lichaam met een laken.

Rahma is tweeëndertig jaar oud en woont al twintig jaar in een arabiese wijk. Ze is geboren in de armste wijk, maar toen ze twaalf jaar was, verhuisden haar ouders naar de wijk waar ze nu woont. Toen Rahma achttien jaar was, trouwde ze met een soldaat. Hij werd aan de rand van de Sahara gestationeerd en nam Rahma mee. Ze kon hier echter niet aarden en miste haar moeder enorm. Haar man liet haar terugkeren naar haar ouders, bij wie hij haar tijdens verlof bezocht. Toen hij door ziekte arbeidsongeschikt raakte, keerde ook hij terug naar Sidi Slimane. Het echtpaar betrok een woning twee straten verwijderd van het huis van Rahma's ouders. Inmiddels hebben ze vier kinderen en leven van een schamel pensioen. Rahma ziet haar moeder iedere dag. Zij doet de dagelijkse boodschappen voor haar en gaat naar de markt. De moeder komt alleen op straat om Rahma te bezoeken. Op haar beurt helpt zij haar dochter met kleren wassen en oppassen. Rahma gaat ook veel om met haar benedenburen. De vrouwen lenen veel

van elkaar en passen op elkaars kinderen. Alhoewel Rahma goed met haar buurvrouwen kan opschieten, gaan ze nooit gezamenlijk naar het badhuis. De buurvrouw gaat meestal op een doordeweekse dag met haar volwassen dochters. Rahma gaat zondagsochtend om vijf uur met haar kinderen. Het is dan nog erg rustig in de *hammām*, zodat ze op kan schieten. Voor haar is het badhuisbezoek geen gezellig uitstapje maar hard aanpakken. Ze heeft geen hulp en moet alle vier haar kinderen zelf wassen. Tijdens haar bezoeken aan de heiligenschrijn heeft Rahma meer tijd om met anderen te praten.

Duwar Jadid, de armste wijk, bevindt zich op een grote zandvlakte aan de rand van de stad. De mensen wonen er in kleine, zelfgebouwde lemen of golfplaten huisjes bestaande uit een binnenhof, één of twee kamers en een w.c. Bij sommige huisjes kan je het dak op via een ladder tegen de buitenmuur. De huizen in deze wijk zijn niet aangesloten op de waterleiding. Sommige mensen hebben een waterput op de binnenhof, waar vaak ook hun burens water halen. Anderen sturen hun kinderen naar een centraal gelegen publieke waterkraan. Veel huizen zijn niet aangesloten op het elektriciteitsnet. De wegen zijn onverhard. Er is één straat met kruideniers, een paar groentezaakjes en een slager. Het grootste deel van de wijk is een labyrint van nauwe steegjes. Bij vrijwel iedereen staat de deur van het huis open, en hangt er een gordijn in de deuropening om het zicht op de binnenhof te belemmeren. Buurvrouwen roepen elkaar vanuit hun eigen huis toe en lopen vaak bij elkaar in en uit. De huisjes zijn klein en donker, zodat vrouwen graag in de deuropening of in het steegje voor hun huis zitten. Vaak helpen ze elkaar met huishoudelijke taken zoals het sorteren van graan. Ze gaan meestal in groepjes naar een plek bij de publieke waterkraan om de was te doen. Wanneer een vrouw naar de winkelstraat in de wijk loopt, slaat ze een laken om. Alleen wanneer vrouwen de stad inlopen, trekken ze een *jallāba* aan.

Latifa heeft haar hele leven in Duwar Jadid gewoond. Ze is achttwintig jaar, getrouwd en heeft twee dochters en een zoontje. Toen zij acht jaar geleden met haar man in het huwelijk trad, was deze werkzaam in Spanje. Hij ontmoette Latifa tijdens een verlof. Latifa ging bij haar schoonouders wonen. Na een jaar werd haar man ontslagen en keerde terug naar Sidi Slimane. Sinds zijn terugkeer is hij vrijwel voortdurend werkloos. In plaats van het grote huis waarvan Latifa gedroomd had met haar man te gaan wonen, moet ze genoegen nemen met een kamer van vier bij twee meter en een met de burens gedeelde binnenhof en w.c. Dit is erg weinig ruimte voor een gezin van vijf personen, maar Latifa brengt de meeste tijd door bij haar moeder, die vlak achter haar woont. Latifa leeft in onmin met de

buurvrouw met wie ze de binnenhof deelt. Noodgedwongen komen de vrouwen elkaar dagelijks tegen, maar dan doen ze net of ze elkaar niet zien. Met enkele andere vrouwen uit de buurt gaat Latifa vrijdagmiddags vaak wandelen. Het liefste slenteren de vriendinnen door de nieuwste wijk, waar rijke migranten die in Europa werken mooie huizen laten bouwen. De vrouwen beelden zich in dat ze naar deze wijk verhuizen, en wijzen elkaar aan welk huis ze hebben uitgekozen. Latifa heeft haar droom van een ander bestaan nog niet losgelaten. Ze doet haar best er zo goed mogelijk uit te zien. Ze draagt het liefste haar witte *jallāba*. Zo'n besmettelijke kleur is onprakties in Duwar Jadid, waar het erg stoffig is en waar je een eind moet lopen om water te halen voor de was. De ijver waarmee Latifa probeert haar jas wit te houden is een van de manieren waarop ze zich stilletjes verzet tegen haar leven in Duwar Jadid. In dezelfde lijn zijn haar regelmatige bezoeken aan het badhuis te begrijpen. Alhoewel het gezin arm is, probeert Latifa steeds wat kleingeld opzij te leggen om tenminste eens per twee weken naar de *hammām* te gaan met een vriendin. Haar kinderen neemt ze slechts af en toe mee. Het zou te duur worden dat iedere keer te doen. In de beslotenheid van het badhuis kan ze de buitenwereld even van zich afzetten. Terwijl ze thuis zuinig met water moet omspringen, kan ze in het badhuis zoveel warm water gebruiken als ze wil, en ze kan er praten met haar vriendin zonder gestoord te worden door haar kinderen of man.

Uit het bovenstaande blijkt dat de huizenbouw in de verschillende wijken en de economiese positie van het gezin bepalend zijn voor de bewegingsruimte van vrouwen en de sociale kontakten die zij onderhouden. In de franse wijk is men in staat een hulp in de huishouding te nemen die het brooddeeg naar de bakker brengt, boodschappen doet, en dergelijke. Veel vrouwen in de franse wijk komen hierdoor zelf zelden op straat en zien elkaar weinig. Voor hen is met name het badhuis belangrijk als plaats om andere vrouwen dan direkte burens of familieleden te ontmoeten. Vrouwen in de arabiese wijken en de armste wijk doen meestal zelf boodschappen en hebben meer contact met hun burens. Vrouwen in de armste wijk voeren sommige huishoudelijke taken, zoals de was, gezamenlijk uit.

Ontmoetingsplaatsen voor vrouwen

Regelmatig doorbreken met name vrouwen uit de arabiese wijken en Duwar Jadid hun dagelijkse levenspatroon en komen bijeen op plaatsen buiten hun direkte woonomgeving. Een traditionele plaats waar vrouwen bijeenkomen is de *qubba*, de heilighenschijn. Heiligenverering speelt een

belangrijke rol in de marokkaanse islam. Over het hele land komt men heiligenschrijnen tegen. Vanwege de aanwezigheid van een heilige is de aarde in en rond een *qubba* doordrenkt met *baraka*, vitale kracht afkomstig van Allah. Zieken komen de schrijn bezoeken om door mediatie van de heilige *baraka* te ontvangen en te genezen. In het gebouw zijn meestal een paar kamers waar zij overnachten in de hoop 's nachts een droom te ontvangen waarin uiteengezet wordt wat de aanleiding voor de ziekte was en hoe de genezing bewerkstelligd kan worden.

Vooral vrouwen bezoeken de *qubba*. Ze vertrouwen de heilige hun problemen toe en vragen er een oplossing voor. Sommige heiligen staan bekend om het oplossen van bepaalde problemen, met name die rond vruchtbaarheid of kinderziektes. Aan het bezoek aan een heilige wordt wel eens een therapeutisch effect toegeschreven; vrouwen luchten hun hart en keren naar huis terug met het idee dat er wat aan hun problemen gedaan zal worden.¹ Het ontvangen van *baraka* kan natuurlijk nooit kwaad. Daarom bezoeken ook veel vrouwen die niet door grote problemen gekweld worden, regelmatig de heiligen. Met name op vrijdag is het druk op de binnenplaats van de graftombe van Sidi Slimane. Vrouwen luisteren er naar elkaars problemen, geven elkaar raad en wisselen nieuwtjes uit.

Een andere plaats waar vrouwen bijeenkomen is het kerkhof. In Marokko zijn kerkhoven niet met dezelfde taboesfeer omgeven als in Europa. Kinderen spelen er en veel vrouwen brengen regelmatig een bezoek aan het graf van een familielid. Wederom is vrijdag de meest geschikte dag voor zo'n bezoek. Ze wassen eerst het graf en betalen een op het kerkhof aanwezige *fqih*, Korangeleerde, om voor de overledene een gebed op te zeggen. Daarna gaan ze rond het graf zitten om te praten. Aanvankelijk over de overledene, maar vaak gaat het gesprek al gauw over andere onderwerpen, vooral als de vrouwen gezelschap krijgen van andere bezoekers.

Vrouwen ontmoeten elkaar ook op de *sūq*, de wekelijkse markt. Vroeger was het marktbezoek, evenals het dagelijkse boodschappen doen, een typische mannenaangelegenheid. Tegenwoordig gaan veel vrouwen uit de arabiese wijken en Duwar Jadid naar de *sūq*. De marktplaats ligt nogal afgelegen, en vrouwen moeten zich haasten om het middagmaal op tijd op tafel te zetten. Het is echter ook te wijten aan het feit dat er veel mannen in de buurt zijn, dat vrouwen wanneer ze bekenden tegenkomen op de markt slechts gehaast een praatje maken. Ze raffelen de uitgebreide begroetingen af, brengen elkaar alleen van de belangrijkste gebeurtenissen

1. F. Mernissi, 'Women, Saints and Sanctuaries', in: *Signs*, vol. 3, nr. 1, 1977, pp. 101-112.

op de hoogte, en gaan na het uitwisselen van informatie over welke produkten waar het goedkoopste zijn ieder hun weg.

De *nādi*, het vrouwencentrum, is een recent verschijnsel in Sidi Slimane. Er zijn er verschillende, waarvan de grootste twee gesitueerd zijn in de franse wijk. In de vrouwencentra kunnen vrouwen tegen betaling leren breien, borduren en naaien, alsmede gebruik maken van de daar aanwezige naai- en breimachines. Voornamelijk jonge vrouwen en ongehuwde meisjes die de middelbare school vroegtijdig hebben verlaten, bezoeken het vrouwencentrum. Via de *nādi* komen ze aan opdrachten om bij voorbeeld bruidslakens te borduren.

Het bijeenkomen van vrouwen op de hierboven beschreven plaatsen wordt door mannen argwanend bekeken. Ze hebben immers geen directe controle over wat vrouwen daar uitvoeren. Ze vrezen dat vrouwen een smet op de familienaam werpen door bijvoorbeeld ruzie te maken of door hun mond voorbij te praten over kwesties die beter binnenshuis kunnen worden gehouden. 'Zoals het is op hun markt, zo is het in hun badhuis en ieder samen zijn van hen'. Dit gezegde spreken mannen hoofdschuddend uit als ze te horen krijgen over een voorval waar vrouwen ruzie maakten of een valse roddel de wereld instuurden. Omgekeerd heb ik vrouwen nooit een schampere opmerking horen maken over wat mannen doen en onderling bespreken. Ze delen daarentegen het beeld dat er weinig goeds uit kan voortkomen wanneer vrouwen het huis verlaten en anderen ontmoeten, wat hen er echter niet van weerhoudt toch buitenshuis bijeen te komen.

De misstap van één vrouw, heeft konsekventies voor de bewegingsvrijheid van andere vrouwen. Over een ongetrouwd meisje dat zwanger raakte, werd gezegd dat ze haar moeder voorloog naar het vrouwencentrum te gaan. In plaats daarvan maakte ze uitstapjes bij haar vriend achterop de brommer. Terstond mochten veel meisjes niet meer naar het vrouwencentrum.

Een ander voorbeeld van 'wangedrag' van vrouwen buitenshuis trof ik aan in een kranteartikel over *wasēta*'s, koppelaarsters. Deze vrouwen verhuren kamers aan overspelige mannen en vrouwen. Volgens de schrijfster van het artikel spreekt een koppelaarster vrouwen aan in het badhuis, de kapsalon, op de markt en bij de heiligenschrijn. Ze spoort hen aan zich via haar bemiddeling te prostitueren. Onder voorwendsel naar een van de genoemde ontmoetingsplaatsen te gaan, voeren de 'schaamteloze' vrouwen hun activiteiten uit.²

2. Z. al-Bga Tabqia, 'al-wasēta fī al-ḥammām wa sālūn al-ḥalaqa wa al-aswāq wa adraḥa al-auliā', in: *Anwāl*, 18-7-1985, p. 10.

Wat er waar is van deze geruchten rond vrouwen die zich buitenshuis misdragen, is hier van minder belang. Waar het om gaat is dat het idee dat zulke dingen gebeuren, in de gedachten van de mensen sterk leeft. De boodschap die uit de voorbeelden spreekt, is dat het mis gaat zodra vrouwen de grenzen van het huis, vrouwenruimte bij uitstek, overschrijden. Andersom zijn mij geen voorbeelden bekend van gevaren die dreigen zodra mannen vrouwenruimten binnendringen. Zoals gezegd weerhoudt de angst van het rechte pad te geraken vrouwen er niet van elkaar toch regelmatig buitenshuis te ontmoeten. In de volgende paragraaf ga ik in op de bijzondere aard van het badhuis als zo'n ontmoetingsplaats.

De hammām als sociale ontmoetingsplaats

Het badhuis is de enige vrouwenruimte waar men niet het risico loopt gestoord te worden door de aanwezigheid van mannen. Baadsters zijn tijdelijk onbereikbaar voor de buitenwereld. De paradoxale situatie doet zich voor dat precies die plaats een grote beslotenheid waarborgt waar toch veel vrouwen samenzijn die vreemden zijn voor elkaar. Vrouwen schamen zich niet om zich in elkaars aanwezigheid uit te kleden en te baden. Voor velen is de *hammām* de enige plaats waar ze vrijwel naakt zijn. In Sidi Slimane houden vrouwen tijdens het baden de schaamstreek bedekt. Wanneer iemand dat niet doet, worden daar achter haar rug afkeurende opmerkingen over gemaakt en men probeert er niet naar te hoeven kijken. Naar de rest van het lichaam kijken vrouwen openlijk.

Het semi-publieke karakter van het badhuis, dat wil zeggen besloten ten opzichte van mannen, publiek ten opzichte van vrouwen,³ heeft konsekwenties voor de kommunikatie tussen de baadsters. Het feit dat iedereen zo goed als naakt is, schept een intimiteit die uitnodigt over het eigen lichaam te praten. Vanwege het lawaai kan niemand anders dan de buurvrouw met wie men praat het gesprek opvangen. Verschillende malen heb ik meegemaakt dat een baadster een litteken aan een andere vrouw liet zien, om haar vervolgens uitvoerig te vertellen hoe dat litteken daar was

3. Ook door M. Mossink, 'Privé-openbaar, een moeizame verhouding', in: *Socialisties-Feministische Teksten* 5, 1981, pp. 53-73, wordt de beslotenheid van plekken waar onder bepaalde voorwaarden mannen zijn buitengesloten benadrukt. Dergelijke 'vrijplaatsen' voor vrouwen 'zoals het vrouwenbadhuis, vrouwen-w.c.'s en vrouwenhuizen betreft zij volledig op de privé-sfeer. Een gelegenheid waar veel vrouwen bijeen zijn die vreemden van elkaar zijn, kan in principe even openbaar zijn als een plaats waar mannen bijeenkomen. Daarom is het verhelderend te specificeren ten opzichte van wie plaatsen privé of openbaar zijn.

gekomen. Via verhalen over operaties kan het gesprek op ziekte en geneeswijzen komen, en wisselen vrouwen informatie uit over geneeskrachtige kruiden of over het inschakelen van een Korangeleerde voor het verdrijven van een ziekte.

Het badhuis is bij uitstek de plek waar meisjes van hun moeder of een vriendin horen hoe ze zich moeten wassen volgens de regels van de grote reiniging. Deze moet onder andere worden uitgevoerd na de menstruatie en na geslachtsverkeer. De associatie met seksualiteit is hierdoor zó groot, dat vrouwen zich ervoor schamen openlijk over reinigen te praten. In het badhuis waar ze toch al bezig zijn zich te wassen en waar anderen niet goed kunnen horen waarover ze praten, spreekt het wat gemakkelijker.

Veel marokkaanse vrouwen zijn getatoeëerd op het voorhoofd, de neus, kin, handen, polsen of enkels. Een enkele vrouw heeft echter tatoeages op de rug of dijbenen. Sommigen menen dat tatoeëring van deze lichaamsdelen onvruchtbaarheid kan genezen. Meestal wordt de tatoeëring niet door zwangerschap gevolgd, zodat de behandelde vrouw voor het leven getekend is als iemand die geen kinderen kan krijgen. Wanneer baadsters een vrouw zien met dergelijke tatoeages, kan dat aanleiding zijn om over problemen rond vruchtbaarheid te praten en de methoden om al dan niet zwanger te raken te bespreken.

Praten over onvruchtbaarheid is vooral in de marokkaanse kontekst al gauw praten over huwelijksproblemen. Een vrouw die haar man geen kinderen schenkt, loopt het gevaar verstoten te worden of haar man te moeten delen met een tweede vrouw. Het kan een hele opluchting zijn om het hart eens uit te storten. Vaak met groot gevoel voor dramatiek vertellen vrouwen elkaar hun levensverhaal. Anderen luisteren gretig; bij het aanhoren van zoveel leed kun je je eigen problemen wat relativeren. Het verhalen van een treurig relaas dat men 'van horen zeggen' kent, voldoet eveneens.

In het badhuis komen vrouwen bijeen die geen familie of burens van elkaar zijn. Het *hammām*-bezoek biedt dus gelegenheid om nieuwe relaties te ontwikkelen. Vrouwen die borduren of naaien kunnen er klanten voor hun produkten werven. Na het baden trekt iedereen mooie, schone kleren aan. Een fraai geklede naaister is dus haar eigen visitekaartje.

Vrouwen die niet een klant of, andersom, een naaister zoeken, praten ook met elkaar over geld. Ze wisselen bijvoorbeeld informatie uit over prijzen van produkten of vragen aan iemand van wie ze weten dat ze familie in een andere stad heeft, hoeveel een bepaalde stof die in de mode is daar kost. Vooral tijdens de voedselopstanden in 1984 was het

Vrouwen op weg naar het badhuis in de franse wijk

Wassende vrouwen bij de publieke waterkraan in Duwar Jadid

van politiek belang informatie over prijzen uit te wisselen. De opstanden waren gericht tegen het regeringsbesluit om de subsidie op elementaire voedselprodukten op te heffen. Sommige kruideniers maakten van de situatie gebruik door produkten onnodig duur te verkopen, iets waarvan de regering vele kruideniers beschuldigde. Dit alles werd druk besproken in het badhuis, waar vrouwen informatie uitwisselden over de prijzen van meel en suiker en elkaar doorgaven waar deze schaarser wordende produkten nog te koop waren. Via de officiële kanalen werd onvoldoende informatie verspreid over de feitelijke gebeurtenissen in het land, en een bezoek aan de *ḥammām* was een manier om enig zicht te krijgen.

In de *ḥammām* wordt veel gepraat over zowel aan- als afwezige vrouwen. De vrouwen die in het badhuis werken, krijgen allerlei nieuwtjes te horen en zijn in staat om reputaties te maken of te breken. Vrouwen zijn zich hiervan welbewust, en proberen om met de eigenares van het badhuis goede vrienden te blijven. In de vrouwelijke hiërarchie neemt zij een hoge plaats in en haar oordeel weegt zwaar.

Roddel wordt wel geassocieerd met kwaadaardigheid en bezoedeling, omdat het een machtsmiddel is van mensen die formeel geen macht hebben.⁴ Vrouwenroddel vormt een uitdaging van de mannelijke dominantie in de sociale hiërarchie, aangezien de beslotenheid van de familie erdoor wordt verbroken. Dit kan een bedreiging van de familie-eer betekenen. Het idee dat er slechte dingen gebeuren wanneer vrouwen bijeenkomen in plaatsen als het badhuis, heeft te maken met angst voor het besmetten van de familienaam. Niet alleen mannen vinden dit, maar ook vrouwen zelf. Eén van de verklaringen hiervoor is dat ondergeschikte groepen genoodzaakt zijn hun wereld te structureren volgens het model van de dominante groep(en) en zich slechts kunnen uitdrukken in termen van het dominante vertoog.⁵

Toch is de macht van mannen en vrouwen minder absoluut dan deze verklaring suggereert. In het dominante marokkaanse wereldbeeld hebben mannen weliswaar macht over vrouwen, maar dit sluit niet uit dat vrouwen, bijvoorbeeld via roddel, ook macht kunnen uitoefenen, zowel over elkaar als over mannen. Dit gedrag wordt zowel gevreesd en als verderfelijk beschouwd, als geridiculiseerd en geminacht. De invloed die vrouwen via roddel kunnen uitoefenen is echter beperkt; het is een vorm van sociale

4. S. Harding, 'Women and Words in a Spanish Village', in: R. Reiter (red.), *Toward an Anthropology of Women*. Londen (Monthly Review) 1975, pp. 283-308.

5. E. Ardener, 'Belief and the Problem of Women', in: S. Ardener (red.), *Perceiving women*. Londen (Dent & Sons) 1975.

kontrole die deel uitmaakt van de bestaande orde en de sociale hiërarchie tussen de seksen niet aantast.

Konklusie

Het leven van vrouwen speelt zich grotendeels af in en rond het huis. De sociaal-ekonomiese positie van de familie waaruit de vrouw afkomstig is, tot uitdrukking komend in de woonsituatie, heeft sterke invloed op de bewegingsvrijheid van vrouwen. Bepaalde vormen van vrouwelijke openbaarheid, zoals het bijeen zijn van vrouwen in het badhuis, hebben voor welgestelde vrouwen met de meest beperkte bewegingsvrijheid gedeeltelijk een andere betekenis dan voor vrouwen uit minder welgestelde en arme wijken. De laatsten treffen elkaar vaker op straat en ontmoeten hun burens regelmatig thuis. Andere plaatsen waar vrouwen buitenshuis onder elkaar kunnen zijn, zijn de heiligenschrijn, het kerkhof, de markt en het vrouwen-centrum.

Het bijeenkomen van vrouwen op deze plaatsen wordt met argwaan bekeken. In het dominante wereldbeeld van marokkanen behoren vrouwen de grenzen van het huis, vrouwenruimte bij uitstek, zo min mogelijk te overschrijden. Hun grensoverschrijdingen leveren meer gevaren op dan wanneer mannen ruimte opeisen die hen niet toebehoort. In de ogen van mannen levert met name het bezoek van vrouwen aan het badhuis gevaar op, omdat het de enige plaats is waarvan zij geheel zijn buitengesloten.

Als verschillen in bewegingsvrijheid een indicatie zijn voor de machtsverschillen tussen de seksen, betekent de ruimteverdeling een machtsoverwicht voor mannen. Het paradoxale is dat de ruimteverdeling in het nadeel van vrouwen uitwerkt en tegelijkertijd bron van hun beperkte macht is. Vormen van semipublieke of 'vrouwelijke' openbaarheid geven vrouwen de gelegenheid zich aan de controle van mannen te onttrekken.

Reactie

Yvonne Leeman, Sawitri Saharso
Verbindingen verbroken, hoezo?

Met verbazing lezen we welke merkwaardige standpunten Kamala Kempadoo en Troetje Loewenthal ons toedichten in hun reactie op ons artikel 'Om de kleur van vrouwenstudies'. Laat dat artikel van ons werkelijk zoveel ruimte voor dergelijke interpretaties of is hier sprake van kwaadwillend lezen? Het tweede zou wel verklaren waarom de dames ons artikel zo onduidelijk vinden: wie voortdurend iets anders leest dan er staat, die raakt allicht snel het spoor bijster. Een voorbeeld: Kempadoo en Loewenthal verwijten ons nergens duidelijk te maken wat wij onder racisme verstaan. Tegelijkertijd vinden ze ons kennelijk toch wel zo duidelijk dat wij te plaatsen zijn in de hoek van de 'kulturalistische benadering' en weten zij te melden dat niet racisme maar etniciteit ons theoretische kader vormt. Zijn we nu verdacht omdat we geen standpunt innemen of juist vanwege het standpunt dat we innemen? Het is van tweeën één.

We willen niet verder ingaan op hun andere insinuaties aan ons adres. We hopen dat de lezeressen de moeite willen nemen de twee teksten naast elkaar te leggen en zelf te oordelen. We gaan liever door met de discussie. De reactie van Kempadoo en Loewenthal maakt duidelijk dat er hoe dan ook over een aantal zaken in ons artikel verwarring bestaat. Die dient de wereld uit geholpen te worden. We maken daarom van deze gelegenheid gebruik

om datgene te verduidelijken waar we achteraf gezien explicieter over hadden willen zijn.

Uitlokking

Kempadoo en Loewenthal suggereren dat wij stellen dat mensen uit etnische groepen racisme zelf hebben uitgelokt. Schrijven wij dat? Welnee. In ons artikel merken we op dat we het onjuist vinden om mensen uit etnische groepen alleen in de slachtofferrol te plaatsen, omdat hen daarmee alle verantwoordelijkheid voor hun handelen ontnomen wordt. Met andere woorden: een dergelijke voorstelling reduceert hen tot passieve objecten. Voor Kempadoo en Loewenthal doen we hiermee iets ontoelaatbaars: 'Het relativiseren van het begrip "slachtoffer" laat nog maar één weg open, namelijk die van uitlokking'. Waarop zij vervolgens de hoop uitspreken dat we 'dat niet hebben willen beweren', maar ze niettemin toch 'het ergste' vrezen. Waar ging het ons om? Die gewraakte opmerking van ons vormde een onderdeel van onze argumentatie dat het slachtoffer/dader onderscheid dat geïmpliceerd wordt door de zwart/wit-tegenstelling te simplisties is en politiek remmend werkt. Het slachtoffer/dader onderscheid verwijst naar een machtsopvatting, waarbij de ene partij alle macht heeft en de andere geen enkele. Zo is het natuurlijk nooit, en gelukkig maar, want voor wie verstoken is van alle macht valt er weinig te veranderen.

Een dergelijke machtsopvatting ontnemt het zicht op de relatieve beïnvloedingsmogelijkheden waarover benadeelden eventueel kunnen beschikken. Daarom zijn we zelf meer geneigd macht op te vatten als onderdeel van een relatie en daarmee als een relatief begrip. We willen dit illustreren aan de hand van het voorbeeld van door hun man mishandelde vrouwen. Hoe zij zich in die situatie opstellen, blijkt wel degelijk van belang te zijn voor de wijze waarop hun man zich verder gedraagt. Door haar uitsluitend als slachtoffer zonder

verantwoordelijkheid voor te stellen, ontnemen je de vrouw haar handelingsperspektieven. Dat laat natuurlijk onverlet dat zij de benadeelde partij is, maar dat hoeft geen betoog. Datzelfde geldt voor de zogenaamde slachtoffers van racisme.

Waarom is het zo belangrijk om aan dat slachtoffer-begrip vast te houden? Om aan te geven dat zij er niets aan kunnen doen, hen geen schuld treft? We vinden het een zwaktebod als je meent dat nog te moeten bewijzen.

Openheid

Wij zouden volgens Kempadoo en Loewenthal vijandig staan tegenover 'het zwarte-vrouwenperspektief' en een autonome zwarte-vrouwenbeweging afwijzen. Daarbij is ons niet duidelijk of we hierdoor binnen hun manier van denken automaties geplaatst zijn in het kamp van 'de dominante witte vrouwelijke wetenschappelijke theorie en praktijk', wat één van ons als vrouw van indonesiese afkomst in een wat vreemde positie zou plaatsen (vals bewustzijn?), maar dat terzijde.

Wijzen we een aparte organisatie af? Nee. We vinden het van belang om ons af te vragen wat precies de basis dient te zijn van anti-racistiese strijd en in welke organisatievormen die strijd het beste gevoerd kan worden. We hebben daarbij de 'arrogantie' om te menen dat over deze kwestie het laatste woord nog helemaal niet gesproken is.

Hiermee zijn we aangekomen bij wat eigenlijk de inzet van ons artikel was: meer openheid creëren in de discussie, ingegeven door praktische politieke ervaringen en bezorgdheid over de levensvatbaarheid van bepaalde politieke strategieën: niet uit akademisme, 'louter om de schoonheid of juistheid van de ideeën', zoals Kempadoo en Loewenthal ten onrechte menen.

De zwarte-vrouwenbeweging organiseert zich op basis van de combinatie van zwart-zijn en vrouw-zijn. Waarom? Betekent dit nu dat

er specifieke belangen van zwarte vrouwen zijn, die noch binnen de westerse vrouwenbeweging, noch binnen de anti-racismebeweging voldoende ruimte krijgen? Zijn er gemeenschappelijke belangen, verbonden met een specifieke positie en met specifieke ervaringen, die zwarte vrouwen wel met elkaar maar niet met anderen delen?

De zwarte-vrouwenbeweging is gewoon een feit. Los daarvan willen we, in alle openheid, bepaalde vragen kunnen stellen: Wat houdt zwart feminisme in? Wat houdt anti-racisties feminisme in? Wat houdt feministies anti-racisme in? Waar gaan deze drie in elkaar op en waar maken deze vragen verschillende bewegingen noodzakelijk? Dit vanuit de vraag hoe in een politieke beweging tegen racisme groepen die een onderscheiden positie innemen, zich tot elkaar zouden kunnen verhouden. Wat zijn vanuit welke politieke analyse en welk politiek perspectief doorslaggevend overeenkomsten en wat zijn doorslaggevend verschillen? Wij gaan ervan uit dat het innemen van verschillende posities binnen racistiese machtsverhoudingen verschillen in strategie mogelijk en misschien zelfs noodzakelijk maken. Wij denken dat je in een politieke strijd voortdurend een afweging dient te maken over de relatieve effectiviteit van verschillende doelen en organisatievormen. Een autonome zwarte-vrouwenbeweging is dan één van de mogelijkheden. Los daarvan hopen wij op een zo breed mogelijke anti-racisme beweging. Juist deze kwestie wordt door Kempadoo en Loewenthal genegeerd.

Een tweede punt is dat we ons afvragen of anti-racisme onlosmakelijk verbonden is met anti-seksismestrijd. Wij zijn geneigd racisme en seksisme als zelfstandige grootheden op te vatten. Wat ons betreft heeft de vrouwenbeweging in haar centrale vraagstellingen, in haar objektkeuze, geen antwoord te zoeken op het bestaan van racisme. Dat laat onverlet dat vrouwenstudies uiteraard geen racistiese

kennis dient te produceren en bereid moet zijn haar centrale noties ter discussie te stellen. Een voorbeeld van een centrale notie die ter discussie is gesteld is de scheiding privé/openbaar. Dit onderscheid wordt binnen de westerse vrouwenbeweging in het algemeen gezien als notie die een inadekwaat beeld geeft van de macht van vrouwen. Het leidt tot de idee dat de vrouw opgesloten in het gezin verstoeken is van maatschappelijke macht. Internationaal vergelijkende studies maken echter duidelijk dat dit voor vrouwen in andere delen van de wereld niet het geval hoeft te zijn. Stacey en Price wijzen er bijvoorbeeld op, dat in islamitische samenlevingen vrouwen op grond van hun positie als echtgenotes en moeders niet alleen over macht beschikken in het gezin of de verwantschapsgroep, maar ook in de openbare sfeer.

Zwart/wit revisited

We zien bepaalde problematische kanten aan de dichotomie zwart/wit. Ter illustratie van een van onze bezwaren haalden we de verhalen aan van een groep blanke vrouwen die vertelden ook racisme te hebben ervaren. Daaruit hebben Kempadoo en Loewenthal afgeleid dat wij alle vrouwen als slachtoffer van racisme beschouwen. Doen wij dat? Nee. We schrijven ook: 'Dat bedoelen we dus uitdrukkelijk niet' (pp. 288-289). Misschien moeten we wat duidelijker vertellen wat we wel bedoelen.

1. De term zwart suggereert een eenheid, een gemeenschappelijke ervaring: wij zwarte vrouwen zijn allemaal slachtoffer van racisme. Kempadoo en Loewenthal stellen dat de term zwart niet differentieert, 'chokolakleurig of honingblank', het zou er allemaal niet toe doen. Het punt is dat de term wel degelijk differentieert; dat bewijst de wijze waarop de racisme-ervaringen van blanke vrouwen door hen behandeld worden. Deze vrouwen kunnen

volgens hen geen ervaringen met racisme hebben, omdat ze blank zijn. Kennelijk worden dus de ervaringen die mensen met racisme kunnen hebben, afgeleid uit hun zogenaamde objectieve positie ten opzichte van racisme. Er zijn onderdrukkers en onderdrukten, blank onderdrukt zwart en dus kunnen blanke vrouwen geen racisme ervaren. Zij staan vanwege hun huidskleur helaas aan de verkeerde kant van de scheidslijn. We hebben bezwaar tegen deze voorstelling van racisme als een strijd tussen twee groepen met noodzakelijkerwijs aan elkaar tegengestelde posities en belangen. Hierover later meer. Hier willen we alleen opmerken dat de blanke vrouwen uit het door ons gebruikte voorbeeld zelf direct belang hebben bij de strijd tegen racisme. Dat belang delen ze met vrouwen uit etnische groepen. Een basis voor politieke samenwerking zouden wij zeggen. Maar afgezien daarvan hadden we met dit voorbeeld nog iets willen doen, namelijk het ingewikkelde vraagstuk aan de orde stellen hoe het individuele en het maatschappelijke zich tot elkaar verhouden.

Racisme is structureel. Dat vinden wij, dat vinden Kempadoo en Loewenthal. Alleen: hun interpretatie van wat structureel is, is niet de onze. Kempadoo en Loewenthal leggen 'structureel' uit als: er is een maatschappelijke tegenstelling, zwart/wit, waarbij wit zwart onderdrukt. Deze tegenstelling lijkt zich rechtstreeks en eenduidig in interpersoonlijke verhoudingen uit te drukken: witte mensen onderdrukken zwarte mensen. Hiermee begaan ze in onze ogen de vergissing om veronderstellingen omtrent maatschappelijke verhoudingen zonder meer toe te passen op verhoudingen tussen personen. Een stellingname waarin alle witte mensen per definitie onderdrukkers zijn, zoals eens in feministische analyses de mannen dat waren. Een van de konsekwenties van deze stellingname is, dat je geen persoonlijke bindingen kunt aangaan met iemand die volgens de theorie je onderdrukker is. Binnen

het feminisme is dit bijvoorbeeld uitgedrukt in de slogan: 'Je gaat toch niet met je onderdrukker naar bed.' Maar de liefde bleek toch meestal sterker dan de leer.

2. In onze ijver de diversiteit aan ervaringen met racisme te beschrijven hebben we precies datgene gedaan wat we anderen verwijten: het hanteren van een beperkt en alledaags begrip 'ervaring'. Wat is daar tegen? 'Ervaring' suggereert objectiviteit en eenduidigheid: 'Het is echt waar, want ik heb het meegemaakt.' Echter, wat je 'meemaakt' wordt medebepaald door het perspectief vanwaaruit je kijkt, je bewustzijn. Dat is de bril waar Kempadoo en Loewenthal het ook al over hadden. Dat bewustzijn is niet natuurlijk of vanzelfsprekend: het is een cultureel produkt, waaromheen culturele strijd wordt gevoerd. Bewustzijn ligt niet vast. Daarom kan er 'bewustwording' plaatsvinden. In een maatschappij bestaan meer en minder dominante denkwijzen over hoe de werkelijkheid in elkaar zit. We denken dat wanneer groepen zich gaan realiseren dat de praktijk van hun leven helemaal niet overeenkomt met waar ze altijd in geloofd hadden, dat een belangrijk startpunt vormt voor welke sociale beweging dan ook.

Maar daarmee is de kous niet af. Dit besef dient vervolgens aanleiding te zijn voor krities onderzoek van die ervaringen. Echter, ervaringen worden in veel sociale bewegingen niet ondervraagd, maar geaksepteerd voor wat ze zijn en als zodanig gebruikt als basis voor politieke strijd.² Dat geldt voor de anti-racismebeweging, maar ook voor de westerse vrouwenbeweging. In praatgroepen 'ontdekten' vrouwen hun ervaringen. Daarbij werd niet beseft dat het om een heel speciaal soort eigen ervaringen ging. Zei een vrouw dat ze zich als getrouwde vrouw toch heel gelukkig voelde, dan was dat een ervaring die niet in het schema paste. Hetzelfde geldt voor 'zwarte' mensen die zich niet per se door alle witte mensen

onderdrukt voelen. Lijden zij aan een vals bewustzijn? Bestaan er dan 'echte' ervaringen en 'verkeerde' opvattingen? En wie bepaalt wat echt is?

We vinden dat de ervaringen van mensen uit etniese groepen niet genegeerd mogen worden en zeker niet als het om racisme gaat. Het is voor ons echter niet vanzelfsprekend dat de door 'zwarte' mensen gemaakte analyse de centrale, leidende analyse moet zijn van alle mensen die daadwerkelijk anti-racisties willen handelen.

Racisme

We schreven dat binnen vrouwenstudies het zoeken naar een algemene theorie van vrouwelijkheid vrij algemeen is losgelaten. Dat heeft te maken met een verandering in opvatting over hoe je je vrouwenonderdrukking of andere vormen van onderdrukking moet voorstellen. We hebben geprobeerd de implicaties van deze veranderde voorstelling van onderdrukking te doordenken voor racisme.

1. We denken niet dat je kunt spreken van racisme als één universele en determinerende grondstructuur die zich manifesteert in telkens weer verschillende verschijningsvormen. Zo opgevat is racisme een structuur die voorafgaat aan en bepalend is voor de maatschappijformatie waarin zij bestaat. Een dergelijke voorstelling van racisme (en wat dat aangaat van alle onderdrukkingsrelaties) wijzen we af als zijnde essentialistes. Wij zien meer perspectief in de voorstelling waarin racisme niet langer één eenduidig machtscentrum is, maar waarin racisme zich konstitueert in een veelheid van verhoudingen die niet terug te voeren zijn tot die éne achterliggende structuur.

Zeggen we daarmee dat racisme niet structureel is of dat er geen machtsverschillen bestaan? Nee. We onderkennen dat racisme, opgevat als onderscheid op basis van etniese verschillen, een zeer centrale faktor is binnen de

bestaande maatschappelijke verhoudingen en machtsrelaties, net zoals het klasse- en het sekse-onderscheid dat zijn. Waar we op hebben willen wijzen is dat het onderscheid zwart/wit, nederlands/etnies of hoe je het ook noemen wilt, een sociale konstruktie is. Wij vinden het belangrijk om de vraag te stellen hoe rond etniese verscheidenheid binnen verschillende maatschappelijke konteksten racistiese denkwijzen en praktijken georganiseerd zijn. Het lijkt ons wat prematuur om er vantevoren van uit te gaan dat dat altijd en overal hetzelfde is.

2. De voorstelling van racisme als één determinerende structuur gaat doorgaans samen met de veronderstelling van een tegenstelling tussen twee groepen: onderdrukten en onderdrukkers, zwart en wit. Wat de belangen zijn van deze groepen hoeft niet nader bepaald te worden. Deze volgen namelijk vanzelfsprekend uit de objectieve positie van die groepen binnen die structuur, waarbij de belangen van wit noodzakelijkerwijs altijd en overal tegengesteld zijn aan die van zwart. Hiertegen hebben we twee bezwaren.

Als de belangen van witte en zwarte mensen noodzakelijkerwijs aan elkaar tegengesteld zijn, laat dat geen ruimte voor politieke samenwerking, dus ook niet voor die politieke samenwerking waar Kempadoo en Loewenthal zich voor uitspreken. De veronderstelling van reeds gegeven belangen van groepen sluit onderzoek van die belangen uit. Het is helemaal niet altijd zo vanzelfsprekend wat die belangen zijn. Het bepalen ervan is, integendeel, een moeizaam, maar zeer noodzakelijk proces. Dat nagaan zou mogelijkheden voor een tegenstrategie kunnen opleveren, die zich anders niet laten denken. We zouden het jammer vinden als die weg nu al bij voorbaat afgesloten zou zijn.

Noten

1. Zie M. Stacey en M. Price, *Women, power and politics*. Londen (Tavistock) 1981.
2. Bijvoorbeeld wanneer wordt gesteld dat in de anti-racistiese strijd zwarte mensen de leiding horen te geven, net zoals in feministiese strijd vrouwen dat horen te doen en in anti-kapitalistiese strijd arbeiders. Zij zijn vanwege hun positie van 'benadeelden' de 'echte' dragers van de strijd: zij ervaren 'het', dus kunnen zij 'het' weten en dus moeten hun analyses (of meer 'sophisticated': op hun ervaringen gebaseerde analyses) de basis van de strijd zijn.

Verslagen van bijeenkomsten

Karin van Nieuwkerk
LOVA-dag 'Vrouwen en Ideologie'

Heel wat vrouwen hadden op 13 december 1985 de moeite genomen om in Utrecht de LOVA-dag (Landelijk Overleg Vrouwenstudies Antropologie), met de titel 'Vrouwen en Ideologie' bij te wonen. De bedoeling van deze dag was een discussie op gang te brengen over de wijze waarop vrouwen ideologieën gebruiken, met name die ideologieën waarin vrouwen een ondergeschikte positie lijken in te nemen. Deze discussie zou theoreties ingeleid worden door José van Santen. Wegens ziekte moest worden volstaan met een resumé van haar in de *LOVA-Nieuwsbrief* gepubliceerde artikel (jrg. 6, nr. 3, 1985) door Tine Davids.

In dit artikel, 'Ideologie, Feminisme en Antropologie' getiteld, geeft José van Santen een overzicht van het denken over het begrip ideologie binnen sociologie en antropologie en kritiseert zij de daarin gehanteerde definiëringen vanuit feministies oogpunt. Het meest interessant was wellicht het laatste deel, waarin zij poogt om aan de hand van het ideologiemodel van Pierre Bourdieu te komen tot een alternatief. Een centraal begrip bij hem is 'habitus', wat door Van Santen voor het gemak als 'gewoontevorming' wordt omschreven. De habitus – geproduceerd door structuren die bepalend zijn voor een omgeving (bijvoorbeeld de materiële bestaansvoorwaarden) – geeft vorm aan de handelingen van individuen. Individen internaliseren de werkelijkheid zoals die

zich van buiten af aan hen voordoet ('internaliseren van de externaliteit') en tegelijkertijd dragen individuen deze zich eigen gemaakte werkelijkheid op eigen wijze uit, de werkelijkheid in ('externaliseren van de internaliteit'). Alhoewel actoren veranderingsstrategieën tot hun beschikking hebben – zij het binnen een gestructureerd veld van mogelijkheden – teneert de habitus er naar praktijken en percepties voort te brengen die overeenstemmen met de bestaande verhoudingen. Deze 'consensus' tussen de verschillende participanten van een groep noemt Bourdieu 'doxa-ervaringen'.

Van Santen stelt, dat deze ervaringen het onbewuste deel van de ideologie vormen. In de op de inleiding volgende discussie werd dit 'onbewuste' vanwege zijn onveranderlijk aandoende karakter, gekritiseerd. Het lijkt veiliger deze doxa-ervaringen te omschrijven als het niet ter discussie gestelde, het onbetwiste, hierbij in het midden latend of dit onbewust, half bewust of bewust onbewust-houden is. Het bewuste veld van ideologie wordt door Bourdieu onderscheiden in orthodoxie en heterodoxie. Orthodoxie heeft betrekking op het bewust handhaven van de bestaande verhoudingen door dominante groepen ('vertekening'). Heterodoxie vindt plaats wanneer de doxa, het onbetwiste deel van de ideologie van de dominante groepen, wordt aangevallen ('betekening'). Zo kan een heterodox discours de dominante groepen dwingen hun doxa-ervaringen te verwoorden in een verdedigend orthodox discours.

Bourdieu gaat er van uit dat een samenleving uit dominante en subdominante groepen bestaat die allen hun eigen habitus, hun eigen perspectief op de werkelijkheid, hebben. Zo bestaat er ook een 'vrouwenperspectief'. Alhoewel vrouwen gebruik maken van hetzelfde tekensysteem, hebben zij andere interpretaties, een andere betekening. Dit leidt tot andere doxa-ervaringen. Kernvraag is dan hoe en wanneer de doxa-ervaringen van een groep

omgezet worden in heterodoxie (of orthodoxie). Het blijkt moeilijk te zijn hier een ander antwoord op te formuleren dan de bekende diskrepantie tussen materiële omstandigheden en de ideeën. Door deze diskrepantie kan een bewustwording ontstaan bij de subdominante groepen en is de mogelijkheid geschapen tot het formuleren van een nieuwe, bewuste en heterodoxe ideologie.

Ook werd de voor de hand liggende vraag gesteld wat ideologie nu eigenlijk is. Ideologie bleek een moeilijk te definiëren begrip te zijn. Wel was het voor de aanwezigen duidelijk dat ideologie te maken heeft met een proces van vertekening en betekening en dat het nauw verweven is met de materiële werkelijkheid. Naast het centrale begrip ideologie was ook 'vrouwenperspektief' een problematiekspunt. Er bleken verschillende opvattingen en kritieken te bestaan. Ten eerste werd het begrip opgevat als 'het' perspektief van 'de' vrouwen. Deze opvatting werd gekritiseerd, omdat deze gebaseerd is op de veronderstelling van een gemeenschappelijke biologiese grondslag van vrouwen. De bestaande verschillen tussen vrouwen (er zijn verschillende perspektieven van verschillende vrouwen) worden met zo'n begrip weggevaagd. Ten tweede wordt het begrip vooral opgevat als een feministies perspektief. Daar het onmiskenbaar is dat niet iedere vrouw bereid is tot heterodoxie, moet deze invulling van het begrip verlaten worden. Ten onrechte wordt de indruk gewekt dat er sprake is van een nieuwe alternatieve ideologie, terwijl elke tegenideologie sporen in zich draagt van de 'oude' ideologie. Daar de kernbegrippen ideologie en perspektief vaag bleven, is het niet verwonderlijk dat de precieze relatie tussen beide uitermate onduidelijk is.

De discussie over het nut en de afbakening van het vrouwenperspektief, alsook de roep ons meer te richten op macht en belangen en de strategiese aanwending van verschillende ideologische betekenissen door vrouwen, werd

na de lezing van Gerdien Steenbeek over het machismo-marianismo-komplex in Latijns-Amerika voortgezet. In tegenstelling tot de bestaande literatuur waarin machismo en marianismo worden opgevat als dichotomieën geassocieerd met mannelijkheid versus vrouwelijkheid, beschouwt zij het machismo en marianismo als twee typen van hetzelfde complex. Binnen dit complex zijn vrouwen inferieur en superieur, ze zijn hoer en maagd/moeder. Mannen zijn enerzijds agressief, viriel, autoritair en superieur, anderzijds zijn ze als kinderen, onverantwoordelijk en geestelijk inferieur. Het machismo-marianismo-komplex biedt de mogelijkheid tot het benadrukken van verschillende aspecten van het eigen en het andere geslacht. Deze interne tegenstelling geeft vrouwen (en mannen) de kans in concrete situaties gebruik te maken van de tot hun beschikking staande ruimten. Vrouwen zijn niet passief en machteloos, ze kunnen met gebruikmaking van het kontradiktore complex strategieën ontwikkelen en een zekere invloed uitoefenen. Dit moet men evenwel niet overtrekken en beschouwen als compenserende tegenmacht. De dominantie van mannen wordt niet in evenwicht gehouden door de 'macht' van vrouwen. Vrouwen kunnen slechts door middel van strategieën en manipulatie grenzen stellen aan de macht van mannen. Mannen worden in de waan gelaten dat zij de macht in handen hebben.

Dat de machtsmiddelen van vrouwen die van de minder machtigen zijn, werd in de discussie verder aangescherpt. Tevens werd bepleit termen als 'manipulatie', vanwege de negatieve konnotatie, en 'in de waan laten', omdat het de komplementariteitsgedachte in de kaart speelt, te laten varen. Beter is zuiver en alleen te onderzoeken wat de machtsmiddelen van vrouwen zijn en waarom. Gerdien Steenbeek beschouwde het strategies aanwenden van het machismo-marianismo-komplex niet als bewijs voor een onderliggend vrouwenper-

spektief, maar veeleer als een vorm van protest. Anderen waren van mening dat het wel als een vrouwenperspektief beschouwd kan worden. Dit hoeft niet per se heterodox te zijn en met protesten gepaard te gaan. Het is een latent en soms manifest aanwezige eigen kijk op de werkelijkheid. Bij gelijkblijvende omstandigheden kan dit perspektief het systeem verzachten, maar het impliceert wel een bevestiging. In tijden van verandering biedt het vrouwen een eigen identiteit en een positief zelfbeeld voor het vormen van een tegenwicht of protest. Je zou kunnen zeggen dat het vrouwenperspektief zich beweegt tussen orthodoxie en heterodoxie.

Hierna volgde een informatieve lezing van Trudie Knijn over het huidige zelfontplooiingsperspektief binnen de moederschapsideologie. De opvattingen over het moederschap zijn de laatste decennia sterk veranderd: van het opofferende via het opvoedende naar het zelfontplooiende moederschap. In het laatste staan de bewuste, vrije keuze van individuele vrouwen en de psychologische moeder-kind-relatie centraal. In haar lezing stelde Trudie Knijn de vraag of dit zelfontplooiingsperspektief op gramsciaanse wijze als ideologie funktioneert en of dit perspektief perspektief biedt voor vrouwen. Uit haar onderzoek onder nijmeegse moeders met jonge kinderen bleek het zelfontplooiingsperspektief voor een kleine groep op coherente en voor een grote groep op diffuse wijze als ideologie te functioneren. Volgens Knijn biedt het zelfontplooiingsperspektief slechts ten dele perspektief. Enerzijds breekt het met de traditionele opvattingen over het moederschap en het gezin, anderzijds heeft het een laakbaar liberaal trekje door de sterke nadruk op de 'vrije' keuze. Problemen met de organisatie van het moederschap, niet gerealiseerde ontplooiing in het moederschap en de machtsverhoudingen tussen de geslachten, worden versluierd onder de dekmantel van de vrije keuze. Deze facetten van het zelfont-

plooiingsperspektief moeten doorgeprikt worden door het feminisme.

De dag werd afgesloten met het enthousiaste en sprankelende optreden van de dichteres Diane Ozon. Dat er nog geen helder licht schijnt op het thema vrouwen en ideologie is wellicht ten dele inherent aan ideologie. Hier toe zal nog heel wat 'betekening' en discussie plaats moeten vinden. Al met al was het een geslaagde dag die misschien meer vragen heeft opgeworpen dan beantwoord, maar, zoals uit de zaal werd opgemerkt, het gaat er niet altijd om de waarheid te vinden, doch het is juist de kunst om goede vragen te stellen.

Joke Hermes, Mara Smith
Presentatiedag 'Onderzoekszwaartepunt vrouwenstudies, Universiteit van Amsterdam'

Op vrijdag 13 december 1985 was het dan zover: eindelijk een kans eens iets anders te vernemen over *Het Miljoen* dan de stand na de meest recent gevoerde veldslag. Het gaat hier om de door minister Deetman aan de Universiteit van Amsterdam toegekende acht keer één miljoen om een onderzoekskoncentratiepunt vrouwenstudies te ontwikkelen. Op die dag zouden de vijftien 'miljoen-onderzoeken' gepresenteerd worden, voorafgegaan door een praatje en besloten met een openbare discussie over actuele en slepende zaken.

Benieuwd togen we naar de eerste openbare actie van de 'Wubse werkgroep' (officieel de Werkgroep Onderzoekszwaartepunt Vrouwenstudies aan de UvA 1984), het interdisciplinair samenwerkingsverband ex art. 18 van de Wet Universitaire Bestuurshervorming, dat met het 'centrale kader' voor de miljoenonderzoeken aan de slag moet. Dat centrale kader is volgens het eindrapport van de Werkgroep

‘vrouwelijkheid/vrouw zijn: ambivalenties en tegenstrijdigheden’. Aan het feit dat ’s middags tijdens het forum geen van de organiserende dames in staat was de doelstelling te verwoorden mag een ieder haar eigen konklusies verbinden...

’s Morgens dus de presentatie van de onderzoeksprojecten. Vier aan vier werden ze simultaan uit de doeken gedaan in verschillende ruimtes. Wie zich niet tot één zaal wilde beperken rende zich in de niet geplande en ook niet gehouden pauzes rot om tenminste nog de helft van het voor een onderzoek beschikbare halfuur aanwezig te kunnen zijn. Uiteindelijk hebben we drie presentaties, in ieder geval voor een deel, bijgewoond. We begonnen bij Irene Meijer die haar lezing ‘Echte vrouwen of supervrouwen’ had gedoopt. Behangen met buttons in de trant van ‘hetero niet betero’ – haar persoonlijk motto lag kennelijk niet in de sfeer van de ambivalenties en tegenstrijdigheden – gaf ze in het kort aan dat ze op zoek was naar verschuivingen in definities van vrouwelijkheid in lesbische en feministiese tijdschriften tussen 1972 en 1982; de relatie vrouw-vrouwelijkheid benaderd vanuit de verschillen tussen vrouwen.

Marjan van den Wijngaard zo bleek bij onze volgende stop, deed ook tekstonderzoek. Haar presentatie was getiteld: ‘Feministische analyse van biologisch onderzoek naar seksverschillen op het gebied van hormonen en hersenen’. Waar Irene Meijer vooral de verschillen benadrukte die tussen vrouwen gemaakt worden door vrouwen, stond hier heel duidelijk het verschil tussen de seksen centraal. Van den Wijngaard concentreerde zich, nogal voorspelbaar, op een model dat vooral afwijkt van de ‘mainstream’ biologie door de veel lossere band die er wordt verondersteld tussen een vrouwelijk lichaam en vrouwelijk gedrag.

Jennie Dankbaar en Saskia van Oenen ten slotte gebruikten weer tijdschriften als bron

om ‘Pedagogen over de persoonlijkheid van de opvoed(st)er’ te onderzoeken. Het aardige van hun onderzoeksmateriaal was vooral dat het niet zozeer ging om ‘het’ verschil tussen de seksen of om verschillen onder vrouwen maar om invullingen van ‘vrouwelijkheid’ en ‘mannelijkheid’ in twee pedagogiese tijdschriften tussen 1900 en 1915 uit respectievelijk een konfessionele en een niet-konfessionele zuil en hoe beide termen in de goede opvoeder (m/v) samenkomen.

’s Middags volgden de dialogen over actuele en slepende kwesties. Drie paar dames waren op een podium geplaatst om te discussiëren over respectievelijk literatuur, geboortetechnologie en positieve diskriminatie. Al snel werd duidelijk dat het zwaartepunt op het podium bij de discussieleidsters zou liggen. Bij wijze van instant commentaar hingen deze diva’s bevallig over hun stoelen, toonden enig exquise ondergoed of trokken streng afkeurende gezichten: geen geringe dobber voor de discussiërende dames.

De dialogen werden geopend door de twee literatuurwetenschappers. Zij sneden de vraag aan of bloemlezingen waarin uitsluitend letterkundige inspanningen van vrouwen zijn gebundeld, de goede zaak in de vorm van een eigen ‘Great Tradition’ zou kunnen dienen. Een antwoord op deze vraag hebben we niet gekregen. We weten nog steeds niet of we naar een eigen ‘Grote Traditie’ zouden moeten streven en waarin deze zich zou onderscheiden van de bestaande. De literatuurwetenschappers kwamen niet verder dan dat het om de andere visie ging. Helena van Troje mag eindelijk aan het woord. De vraag of de visie van het Paard van Troje dan ook in een dergelijke bundel mocht, leverde enig gegiechel op; de discussie viel echter niet meer te redden.

Het geboortetechnologiedebat riep enige verwarring op, omdat de ene spreekster de onbegrensde mogelijkheden der techniek vooral prachtig leek te vinden en de andere

spreekster deze vooral beangstigend vond. Terrecht werd vanuit de zaal aan de orde gesteld of vergroting van de druk op vrouwen om perfecte kinderen te baren met het voortschrijden van de geboortetechnologie niet onderwerp van gesprek zou moeten zijn.

In het debat over positieve diskriminatie ging het tenslotte om de meest efficiënte manier om zoveel mogelijk vrouwen in het arbeidsproces te betrekken met zo min mogelijk gezichtsverlies. Waarbij ons niet duidelijk werd hoe de twee meest gebruikte termen zich wat dat betreft van elkaar onderscheiden. Of je nu streeft naar 'affirmative action' – financiële sankties áchteraf – of naar quoterings – de verplichting vóóraf een bepaald percentage vrouwen aan te nemen – in beide gevallen is de boodschap dat vrouwen minder kwaliteiten hebben dan mannen en alleen bij het uitschakelen van mannelijke concurrentie aan een baan kunnen komen.

Alma Brevé, Joke van der Zwaard
Terugkijken op Scopophilia
 Verslag van een vrouwenstudies-
 kongres, Tilburg, 31 januari en
 1 februari 1986*

Voor twee skopofiele types als wij was het tilburgse vrouwenstudies-kongres Scopophilia echt genieten: bij de meeste lezingen bewegendende beelden, de Hartkamp-fototentoonstelling, de videoprodukties van Lydia Schouten. Pas achteraf bedenken we dat het eigenlijk vreemd is, dat er op een kongres dat zo duidelijk opgezet was rond specifieke vragen (in hoeverre bevestigt de akt van het kijken de bestaande machtsverhoudingen? zijn er nieuwe, vrouwelijke vormen van kijkgenot mogelijk?) geen ruimte was ingebouwd voor het

vergelijken van en discussie over de verschillende antwoorden.

We stellen de vragen opnieuw aan elkaar. We hebben allebei een 'dameslichaam', maar de beroepswerkzaamheden van A. heten artistiek, ze maakt 'stromannen' in haar atelier en J. verdient de kost met 'wetenschappelijk' werk. Hoe zit het nou met dat vrouwelijke kijkplezier? Kijken wij hetzelfde of kijken wij verschillend? Zit ik met mijn wetenschappelijke aspiraties nou aan deze zijde, het skopiesrationele, en jij met je stromannen aan gene zijde, bij de lijfelijke ritmiek van de Moeder; samen met onze buurman, de bas-saxofonist. Angela Grooten kwam daar in haar inleidende verhaal over het begrip skopophilie bij Freud min of meer op uit en adviseerde de kongresdeelnemers om het genot te gaan zoeken aan gene zijde van het skopiese, het onvertaaltbare gebied, verbonden met andere zintuiglijke waarnemingen, het onzichtbare, onmiddellijke en ritmiese.

Grenzen

Tijdens de andere (workshop)lezingen ging het vaak over het heen en weer reizen tussen die twee gebieden. Het verleggen en relativeren van de grens tussen man-mannelijk en vrouw-vrouwelijk kwam veelvuldig aan de orde in verband met kijken en bekeken worden, het kijken organiseren, het perspektief veranderen en het kijkgenot. Bijvoorbeeld in de lezing van Heidi de Mare, die een overzicht gaf van feministiese filmkritiek, van Laura Mulvey (1975) tot op heden. Door ook de filmfragmenten te laten zien waarnaar de diverse artikelen verwezen, probeerde ze ons te overtuigen van haar eigen stelling dat we onszelf veel kijkgenot en analyse-plezier ontfeggen als we overal een standaard-feministies raster

* De belangrijkste lezingen van dit kongres zullen in het volgende nummer van dit tijdschrift gepubliceerd worden. (*Noot van de redaktie*)

overheen leggen. Het is niet moeilijk om bij klassieke Hollywood-films steeds bevestigd te zien, dat de (mannelijke) toeschouwer geleid wordt via de mannelijke blik op het vrouwelijk lustobject. Wat door zo'n schema verborgen blijft, zijn de (betekenis)verschuivingen die er tussen man-mannelijk/vrouw-vrouwelijk in deze films ook te zien zijn. Bovendien kunnen de diverse filmiese technieken en strategieën alleen benoemd worden in hun vrouwonvriendelijke functie. Kortom, op de vraag hoe films precies in elkaar zitten en waarom ze zo werken en op wie, is binnen zo'n schema eigenlijk maar één antwoord mogelijk, dat hoogstens in verschillende bewoordingen herhaald kan worden, verfraaid met begrippen uit de psychoanalyse, maar dat op den duur nauwelijks meer iets zegt over de konkrete films.

De workshop-lezing van Eelke Leeman en Ineke Setz sloot hier op aan. Zij vergeleken de stereotypen in de klassieke Hollywood-films met die van de avantgardefilms. Om deze te onderscheiden werd gebruik gemaakt van het begrippenpaar utopies en atopies plezier van Roland Barthes. Utopies plezier verwijst naar 'plaisir', naar de bekendheid, vertrouwdeheid, herkenning die bijvoorbeeld wordt ervaren middels de stereotype representaties van de Hollywood-films. Atopies plezier wordt verbonden met 'jouissance', de uitdaging, het intellectuele genot van het meekonstrueren, dat beleefd kan worden aan avantgardefilms waarin de stereotypen anders of maar gedeeltelijk worden ingevuld. Leeman en Setz wilden aan dat onderscheid geen waardering verbinden. In hun verhaal vervaagde ook de grens ertussen. Ze lieten zien dat enerzijds de stereotypen in de klassiekers vaak niet geheel kloppen en dat anderzijds, bijvoorbeeld in 'Toute une nuit' van Chantal Akerman, gebruik wordt gemaakt van een met *Dynasty* vergelijkbaar stramien. De grens, het niemandsland tussen het bekende en het onbekende zou het centrale thema van avantgardefilms zijn. Het

spannende gebied waarin nieuw kijkgenot mogelijk is en dat gekreëerd kan worden door uit het (mannelijk) reservoir van mythen, woorden en beelden te 'stelen', maar het tegelijkertijd tussen haakjes te plaatsen, te ironiseren.

Zulke filmverhalen zijn een opluchting. Geen vermanende vingers meer dat je eigenlijk niet mag genieten wanneer je geniet; en spannende perspectieven in het verschiet. Je zou wel achterlijk zijn als je je zou verzetten tegen deze nieuwe trend. Een trend? De verhalen van de inleidsters waren misschien te gesloten, maar ze waren niet trendy; het waren serieuze, uitgebreid beargumenteerde betogen. Het gevoel dat het om een trend gaat, slaat terug op de organisatie van het kongres. Waarom was er geen discussie, commentaar of 'ja maar' georganiseerd? Zo schrijven Bernadette van Dijck en Anneke Smelik in de kongresbundel: 'Blijkbaar hebben wij ons de heersende filmische konventies zo goed eigen gemaakt, dat wij er moeilijk afstand van kunnen doen, ook al weten we dat ze onderdrukkend en bevestigend werken en dus een dubbelzinnig kijkgenot geven'. Zij lijken daarmee veel dichter bij Mulvey en de centrale vragen van het kongres te blijven dan De Mare, Leeman en Setz. Het na elkaar consumeren van de lezingen zonder konfrontatie of discussie werkt hetzelfde als het lezen van een trendrapport. Je bent weer op de hoogte van de vrouwenstudiesmode, de topics, benaderingen, theorieën, woorden, namen en landen die in zijn. Zo'n konstatering doet niets af aan de kwaliteit van de lezingen. Ik miste alleen het intellectuele vuurwerk, de verdediging van het politieke en theoretiese belang van het een en van het ander.

De dubbelganger

De organisatrices van het kongres konstateren in hun inleiding in de kongresbundel, dat veel onderwerpen op het kongres onder media en kunst vallen. Ook Margret Brügmann besprak

kunstproducties: de schilderijen van Frida Kahlo en de foto's van Diana Arbush. Pas achteraf bedachten we, dat de door haar van de psychoanalyse geleende begrippen 'dubbelganger' en 'Unheimliche' ook verhelderend zijn voor het begrijpen van bepaalde dagelijkse kijkfenomenen. Volgens Freud ontstaat er een gevoel van het 'Unheimliche' door een ontmoeting met iets bekends dat men echter verdrongen heeft of overwonnen acht te hebben. Het is hetzelfde en toch anders. Fascinerend als we het op afstand kunnen houden, afstotend als het te dichtbij komt.

Deze omschrijving herinnerde ons aan de hopeloze discussies over 'overlast' in wijkacties en bewonersvergaderingen. Overlastervaringen blijken vaak ongrijpbaar te zijn voor rationele argumenten, technische metingen en (feministies-)politieke analyses. Wat is bijvoorbeeld nou eigenlijk de overlast van de tipelaarster voor haar 'nette' zuster? Hoe maken vrouwen onderscheid tussen zichzelf en andere vrouwen? Waar kijken ze dan naar? Wanneer heeft het de veilige afstand van het exotiese, het avontuur en wanneer is het 'Unheimlich' en ontstaat de behoefte om het beeld uit te wissen, de mensen te verwijderen: naar afgelegen gedoogzones of naar 'hun eigen land'. Op het kongres zelf was er geen tijd voor het leggen van dit soort verbanden. Voor je het wist, zat je al weer naar de (half)blote mannen van Eric de Kuyper te kijken.

Samenvattend: veel 'plaisir' en weinig 'jouissance' op dit kongres. Het is natuurlijk verschrikkelijk moeilijk om dat vorm te geven, maar als je in staat bent om een technies-perfekt kongres te organiseren, dan moet er van de inhoudelijke voorbereiding toch ook meer te maken zijn.

Lea den Broeder, Mariet Peeters
Vrouwen, geschiedenis en seksualiteit
 Themadag van het Landelijk Overleg
 Vrouwengeschiedenis, Amsterdam,
 1 februari 1986

Het Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis, dat dit jaar tien jaar bestaat, organiseert met een zekere regelmaat themadagen. Op 1 februari 1986 stond het onderwerp *Vrouwen, Geschiedenis en Seksualiteit* centraal. De bedoeling was verschillende aspecten van dit brede terrein te belichten, waarbij ook gestreefd werd naar theoretische verscheidenheid. Dit werd tot uitdrukking gebracht in de keuze van de diverse thema's: erotika, geboortenregeling, zedelijkheid, vrouwenwerelden, moederschap, seksuele hervorming, vrouwenbeweging, religie en prostitutie. Binnen de vrouwenbeweging nam en neemt het thema seksualiteit een belangrijke plaats in; dit bleek uit de opkomst: zeker tweehonderd vrouwen waren aanwezig. De dag was zo georganiseerd dat zoveel mogelijk sprekers hun onderzoek konden presenteren; er waren ongeveer dertig lezingen. Om een impressie te geven van de themadag doen wij een greep uit de verschillende onderzoeken die aan de orde kwamen.

Hoewel het op deze dag ging om een historische kijk op seksualiteit waren er toch ook aanknopingspunten met actuele feministiese discussies. Prostitutie, erotika en zedelijkheid bijvoorbeeld vormen immers ook nu 'hot items' in de vrouwenbeweging. Zo stond in een bijdrage van Bregje de Wit de reglementering van de prostitutie rond 1900 in het middelpunt. Zij liet zien dat feministen in de strijd tegen deze reglementering opkwamen voor de prostituées en betere arbeidsvoorwaarden voor hen bepleitten. Het recente oprichten van een vakbond voor prostituées ligt in het verlengde hiervan. Overigens zou het beeld nog completer zijn en de vergelijking met de hui-

dige tijd frappanter, wanneer er ook aandacht was besteed aan de felle discussies die feministen onderling voerden over de plaats van de prostituee in de samenleving. Gelukkig werd dit goed gemaakt door andere sprekers, zoals Trees van Haar die juist deze meningsverschillen tot een van de centrale thema's van haar betoog maakte.

Een nadeel van de gekozen opzet was dat het veelal door tijdgebrek bij een presentatie van histories feitenmateriaal bleef; er was weinig sprake van diepgaande analyse. De beleving van seksualiteit door vrouwen kwam op deze dag helaas weinig aan bod. In het gastenboek werd dan ook geklaagd over een te afstandelijke benadering van vrouwengeschiedenis.

Dit ging niet voor alle bijdragen op. Interessant was bijvoorbeeld de lezing van Petra de Vries, die uitvoerig inging op de relatie tussen onderzoekster en haar object. Zij vertelde hoe zij tijdens haar onderzoek naar de eerste feministische golf aanvankelijk teleurgesteld was over de moraliserende houding van de feministen, daarna verrast was over de vele aspecten van seksualiteit die toen al aan de orde gesteld werden, en tenslotte opgelucht was: het ging toch om 'echte feministen'.

Niet over de ervaring van de onderzoekster, maar over die van de onderzochten handelde het relaas van Marianne Grunell. Zij heeft onderzoek gedaan naar vrouwen in de jaren vijftig en hun belevingen. Belangrijk daarbij was de wijze waarop deze vrouwen omgingen met hun maatschappelijke mogelijkheden en hun beperkingen.

De lezing van Henriëtte Horlings was de boeiendste. Het onderwerp betrof erotische fantasieën van meisjes en vrouwen in dagboeken, de beelden die zij daarbij hebben en wat de betekenis daarvan is. Volgens Horlings zijn erotische fantasieën belangrijk in processen van identiteitsvorming. Zij vertelde hoe naarmate de meisjes ouder werden, ook hun fantasieën

van aard veranderden. Ging het in eerste instantie vooral om gevoelens van intimiteit en geborgenheid, later werden de dagdromen veel fysieker en gedetailleerder. Dit geheel werd voorafgegaan door een beschouwing over wetenschapsopvattingen van Plato en Aristoteles. Horlings vergeleek de positie van de feministische wetenschap met die van de platonisten, namelijk een marginale. Hoewel feministies onderzoek niet noodzakelijkerwijze platonies, dat wil zeggen kwalitatief en empathies hoeft te zijn, zou het wel aanbeveling verdienen deze pool te versterken.

Opvallend was tenslotte, dat het moeilijk bleek seksualiteit te scheiden van moederschap. In vele bijdragen werden deze twee aan elkaar gekoppeld. Soms kwam dit door het onderwerp van het onderzoek en door het gebruikte materiaal, maar soms ook door een soort van vanzelfsprekendheid in het denken over deze zaken. Wellicht had een meer 'platoniese' benadering in enkele gevallen een heel andere kijk op de zaak geboden. Het is maar de vraag of voor vrouwen zelf ook een onlosmakelijk verband bestaat tussen seksualiteit en moederschap. De nieuwsgierigheid daarnaar werd door dit kongres in ieder geval gewekt.

Samenvattend kan gezegd worden dat de themadag in bepaalde opzichten zeker geslaagd is: men raakte geïnspireerd tot nieuw onderzoek, er werden kontakten gelegd en er werd een overzicht geboden van het vele onderzoek op het terrein van seksualiteit dat in Nederland plaatsvindt. Het diaklankbeeld van Karin Spaik vormde een waardige afsluiting van de bijeenkomst. Onder de fraaie titel 'De venus van Milo in de betonmolen' gaf zij op associatieve wijze een idee van wat men onder erotiek zou kunnen verstaan. Zij heeft geprobeerd een erotische 'derde weg' te zoeken tussen porno en vanille-seks. Over het resultaat van dit proces kan men van mening verschillen; zeker is dat de discussie over seksualiteit en erotiek nog lang niet afgesloten is.

Annie van Huisstede, Lorraine Nencel
*Konferentie 'Vrouwen en
 de informele sektor'*

Oisterwijk, 21-23 oktober 1985

Van 21 oktober tot en met 23 oktober 1985 werd in Oisterwijk een seminar gehouden over het onderwerp 'Vrouwen en de Informele Sektor'. Het seminar werd georganiseerd door 'The Industrial Restructuring Education Network Europe' (IRENE) en een afdeling van de 'European Association of Development Research and Training Institutes' (EADI). Het initiatief kwam tot stand vanwege de ontwikkelingen op de internationale arbeidsmarkt met betrekking tot de 'informalisering' van arbeid en vooral van vrouwenarbeid.

De motivatie om onderzoeksters en vertegenwoordigsters van (vrouwen)groepen, die zich met het onderwerp bezighouden, bij elkaar te brengen, was ten eerste om nieuwe banden tussen de verschillende groepen te smeden en bestaande te versterken. Ten tweede om de actuele omstandigheden rond de informalisering van vrouwenarbeid te inventariseren met betrekking tot nationale en internationale beleidsverandering, vakbonds-participatie en de opvattingen van arbeidsters zelf. Tenslotte om een theoretische discussie op gang te brengen over de begrippen, die gebruikt worden om deze problematiek te analyseren.

Afgevaardigden van vrouwenorganisaties als Flora Tristan (Peru), Gabriella (Filippijnen) en COS, IKVOS (Nederland); de International Labour Organisation (ILO); onderzoeksters van Europese en Derde-Werelduniversiteiten en vakbondsvertegenwoordigsters (Tanzania, Nederland) vormden samen een groep van vijfendertig deelnemers. Tijdens de drie dagen van het seminar waren alle sessies plenair en een skala van studies rond de meest uiteenlopende onderwerpen (van straat-verkoopsters in Nicaragua tot thuiswerk op

Komputerterminals) waren aan de orde.

Vele heftige discussies gingen over het nut van het gebruik van het concept 'informele sektor'. Daarom willen wij in dit verslag de volgende vraag centraal stellen: Waarom is het concept informele sektor niet toereikend om vrouwenarbeid te bestuderen? Alvorens op deze vraag in te gaan iets over de achtergrond van dit concept.

In de jaren zestig werd (mede door onderzoeken van de ILO) de informele sektor 'ontdekt'. Onder informele sektor worden activiteiten verstaan, die niet formeel zijn; deze betreffen onder andere, niet geregistreerde, weinig kapitaal vereisende arbeid zonder geregelde arbeidsvoorwaarden, welke vaak in familieverband wordt verricht. De 'ontdekking' van deze sektor werd als een vondst beschouwd door wetenschappers, overheden en internationale organisaties, omdat daardoor diegenen zichtbaar werden die tot dan toe onder de categorieën 'werkloos' of 'niet-ekonomies productief' werden gerekend. Op beleidsniveau wordt nog steeds van de dichotomie informele/formele sektor uitgegaan. Wel wordt de laatste jaren, in tegenstelling tot de jaren zestig, steeds meer onderkend dat het bij de informele sektor veelal om arbeid gaat die door vrouwen wordt verricht. Voor ons een reden te meer, om het begrip informele sektor krities te bekijken.

De organisatrices van het seminar sloten met hun omschrijving van het informele-sektor-koncept aan bij de bovengenoemde definitie, maar voegden daar de relatie van betaalde arbeid met huishoudelijke activiteiten aan toe. Daarmee erkenden zij weliswaar de dubbele belasting van vrouwen, maar door een dergelijke benaderingswijze wordt ook de stereotype beeldvorming over de rol van vrouwen versterkt. Verondersteld wordt namelijk dat vrouwen die huisvrouw en moeder zijn, betaalde arbeid verrichten voornamelijk voor de overleving van de familie. Aan deze motieven

valt niet te twijfelen (dit bleek wel uit de studies over thuiswerksters in Griekenland en Peru), maar tevens mogen motieven als zelfontplooiing en zelfwaardering niet worden genegeerd of als bijzaak worden beschouwd.

De informatie die in de case-studies gegeven werd, probeerden de organisatrices op een haast dwangmatige manier te bundelen. Steeds werden dezelfde vragen gesteld: vragen naar de aard en omvang van het werk; de werkrelaties op bedrijven, tussen bedrijven en hoe betaald werk met huishoudelijk werk wordt gekombineerd. Deze opzet had een inventariserend karakter en zou uitmonden in het beschrijven van feitelijkheden. Voor de meeste deelnemers was dit echter een te beperkend kader om de informatie van de case-studies in te passen. Voor velen was het evident dat economische activiteiten van vrouwen niet op zichzelf staan, maar te maken hebben met allerlei aspecten van 'gender relaties', welke verweven zijn met socialisatieprocessen, geloofssystemen, sociale klassen, etniciteit, enzovoort.

Een andere belangrijke kanttekening bij het concept 'informele sektor' is de veronderstelde dichotomie tussen formele en informele sektor, waar de informele sektor de zwakkere schakel is. Een van de onderzoeksters (van de School of Development studies, University of East Anglia) maakte in haar paper duidelijk dat wanneer men vrouwenarbeid vanuit een histories en internationaal perspectief bekijkt, structurele onderwaardering van vrouwenarbeid en slechte arbeidsomstandigheden, zoals lage beloning in beide sectoren aanwezig zijn. De kunstmatige scheiding tussen formeel en informeel leidt de aandacht van deze structurele kenmerken af. Ook zijn bepaalde vormen van arbeid niet te plaatsen in de ene of andere pool van de dichotomie. Een prachtig voorbeeld was de mobilisering van bewoonsters van een volksbuurt in Lima om mee te werken aan de konstruktie van wegen en buurthuizen in ruil voor levensmiddelen.

Tot dusver hebben we laten zien dat het gehanteerde informele-sektorkoncept niet toereikend is om vrouwenarbeid te analyseren. Het seminar, de 'informele' diskussies en de empirische gegevens bleken meer bij te dragen aan een feministische analyse van de complexiteit van vrouwenarbeid dan een opsomming of beschrijving van activiteiten van vrouwen binnen de 'informele sektor'.

Recensies

Eva Abraham-van der Mark
On Women, Sexuality and Love
 Georg Simmel. Vertaald en ingeleid
 door Guy Oakes, New Haven (Yale
 University Press) 1984, 194 blz., \$ 20.00

Rond de eeuwwisseling stond het 'probleem van de vrouw' in het centrum van de belangstelling. Haar seksualiteit en maatschappelijke positie waren brandende kwesties. Dat kwam tot uiting in de literatuur, beeldende kunst en de psychologie. Sigmund Freud, Havelock Ellis en Otto Weininger wijdden er beroemd geworden publikaties aan.

Sociologen die zich rond die tijd inspanden om de sociologie tot een zelfstandige wetenschap te maken, zoals Durkheim, Max Weber, Tönnies en anderen, gaven geen blijk van belangstelling voor dit alles. De uitzondering was Georg Simmel, die een groot aantal artikelen schreef over de vrouw, seksualiteit en liefde, waarvan Guy Oakes, socioloog aan de New School for Social Research, er vier heeft vertaald en voorzien van een inleiding, gepubliceerd. De talrijke andere stukken zijn goeddeels een respons op het konflikt tussen de proletariëse en de meer burgerlijke facties in de duitse vrouwenbeweging rond 1900 en handelen over zaken als de bruidsschat, het huwelijk en prostitutie.

Simmels ideeën sluiten aan bij die van de huidige differentie-feministen. Hij ging uit van het verschil tussen de seksen en beschouwde 'man' en 'vrouw' als twee los van elkaar

staande begrippen, onafhankelijk van elkaar en niet tot elkaar te herleiden. Hij schreef vanuit zijn onvrede met de 'moderne' cultuur. Het wordt, aldus Simmel, steeds moeilijker om een zinvol bestaan te leiden in een cultuur die in zo sterke mate wordt gekenmerkt door arbeidsdeling en specialisatie. Wat middel was is doel geworden en authentieke waarden zijn verloren gegaan. Bovendien, stelt hij, lijdt de moderne mens onder versnippering, segmentatie, omdat hij/zij deel uitmaakt van tal van groepen die elk slechts een deel van de persoonlijkheid raken. Hierin klinken de ideeën van Durkheim, Spencer en Maine door, terwijl Simmel in z'n kommer over de arbeidsdeling en specialisatie vooral door Marx was beïnvloed.

Het specifieke probleem van de vrouw is, dat zij moet functioneren in een door en door 'mannelijke' cultuur. Simmel is niet geïnteresseerd in machtsverhoudingen of de achterstand van vrouwen op de arbeidsmarkt en in de politieke arena. Hij vindt het vanzelfsprekend dat vrouwen architecten, ingenieurs of ministers kunnen worden, maar als vrouwen dezelfde beroepen uitoefenen als mannen, zal dat nog niets veranderen aan de bestaande cultuur.

In het essay 'Weibliche Kultur' haakt hij in op het in zijn tijd actuele debat over de vraag of er een kwalitatief andere, nieuwe of een alternatieve cultuur kon worden gevormd. Zijn vraagstelling is: Kunnen vrouwen de cultuur een ander karakter geven of mogelijk zelfs een exclusief vrouwelijke cultuur creëren? Hij pretendeerde niet daarop een antwoord te kunnen geven.

In de huidige debatten over gelijkheid en verschil wordt benadrukt, dat vrouwen niet tot één categorie behoren en dat de term vrouwelijk opnieuw moet worden ingevuld. Daarbij biedt Simmel geen hulp. Zijn psychologische dichotomie van het mannelijk en het vrouwelijk wezen is teleurstellend. Het laatste staat

voor schoonheid, harmonie en 'zijn', terwijl het mannelijk wezen wordt geassocieerd met rusteloosheid, tegenstrijdigheid en een altijd op weg zijn, het 'worden' en het eindeloos streven. Hieruit blijkt dat ook Simmel een kind van zijn tijd was en niet helemaal los van de stereotype fin-de-siècle-ideeën waarop hij zoveel kritiek had.

Het beste essay is ongetwijfeld 'Die Koketterie', vertaald als 'Flirtation'. Het is een fascinerende beschrijving van de flirt, het afwisselend aantrekken en afstoten, het spelen met 'misschien', 'wie weet'. De perfecte kokette wijst degene die naar haar gunsten dingt af, maar geeft hem tegelijkertijd het gevoel dat hij vooral de moed niet moet opgeven. De flirt is een spel en daarmee doel in zichzelf, uiteraard een spel dat alleen floreert in een milieu waar de omgang tussen de seksen aan strakke regels is onderworpen.

Maar Simmel geeft nog een ander voorbeeld van koketterie en wel op intellectueel gebied. Hij beschrijft de briljante intellectueel die schittert met zijn welsprekendheid, zijn publiek verblindt en zich verbergt achter zijn prachtige woorden.

Het essay 'Über die Liebe' ('On Love') maakt deel uit van Simmels exploraties op het terrein van een filosofie en sociologie van emoties. Hij filosofeert hier over de aard van de liefde, haar verschillende vormen, het konflikt tussen erotiek en huwelijk, passie en de maatschappelijke regels. Dat sluit aan bij een steeds terugkerend thema in zijn werk: de spanning tussen individu en maatschappij.

Simmels essays zijn beroemd om hun schitterende stijl. Soms lijkt het of deze voor hem belangrijker was dan de inhoud. In enkele pagina's roert hij sociologische, ethische, epistemologische en metafysische vraagstukken aan, zonder duidelijke overgang en zonder hun onderlinge relatie aan te duiden. Hij draagt originele en vaak briljante ideeën aan maar werkt ze niet uit, gaat al weer over op een ander onder-

werp. Hij is niet geïnteresseerd in een uitputtende analyse, maar prefereert een speelse aanpak waarin nieuwe visies worden gesuggereerd maar geen antwoorden of oplossingen gezocht.

Zijn hele leven is hij zich blijven verzetten tegen de toenemende specialisatie waaraan ook in de academische wereld van zijn tijd moeilijk viel te ontsnappen. Zijn vriend Max Weber zag specialisatie als onvermijdelijk en schreef dat de moderne wetenschap is 'geketend aan de vooruitgang'. Maar Simmel schreef over de meest uiteenlopende onderwerpen: sociologische studies over geld, vrijheid, de stad, individualisme, de vreemdeling, vergelijkende studies over Kant, Goethe, Nietzsche en Schopenhauer, een studie over Rembrandt, essays over liefde, dood, de vrouw, seksualiteit, Rodin, Bergson en over God. Daarnaast waren er de vele niet-wetenschappelijke publikaties over kunst, Venetië, de Alpen, herfst aan de Rijn, rozen, enzovoort. Ortega y Gasset heeft hem vergeleken met een eekhoorn, wiens grootste plezier het lijkt te zijn om op sierlijke wijze van tak tot tak te springen. Nauwelijks op een twijg aangeland bereidt hij zich voor op de volgende sprong, naar elders. Had Georg Simmel kenmerken van de intellectuele kokette?

Marjan Schwegman

De eerste feministische golf.

Zesde Jaarboek voor

Vrouwengeschiedenis.

Jeske Reijs e.a. (red.), Nijmegen (SUN)
1985, 208 blz., f 24,50

Het nieuwste *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* staat geheel in het teken van wat de redactie 'de eerste feministische golf' heeft genoemd. De keuze voor dit thema is mijns in-

ziens een gelukkige, onder meer omdat de geschiedschrijving van deze 'golf' feministen van vroeger en nu altijd na aan het hart heeft gelegen en er dus sprake is van een echte feministische, historische traditie. Met de uitgave van dit themanummer plaatst de redactie zich uitdrukkelijk binnen die traditie, onder andere door de 'Eerste proeve van een chronologisch overzicht van de geschiedenis der vrouwenbeweging in Nederland' van Johanna Naber op te nemen en te voorzien van een korte inleiding.

Maar de redactie wil meer dan verwijzen naar oude werken: zij wil de geschiedschrijving van de eerste golf 'vernieuwen'. Wat zij daarvoor verstaat wordt duidelijk gemaakt in een inleidingsartikel van Ulla Jansz en Tineke van Loosbroek. De bundel bevat verder een bijdrage van Tineke de Bie en Wantje Fritschy over de 'vrouwenwereld' binnen de protestantse Réveilbeweging; Marianne Braun beschrijft de feministische strijd tegen de maritale macht van de man en Carin Schnitger wijdt een artikel aan de relatie tussen het feminisme en de 'Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding'.

Individuele feministes vormen het hoofdonderwerp van drie artikelen: Inge de Wilde schrijft over Hélène Mercier, Myriam Everard over Annette Versluys-Poelman en Fia Dieteren over Wilhelmina Drucker. Voor deze laatste feministe werd in 1939 een monument onthuld. Aan dit monument wijdt Maria Henne-man een artikeltje.

Het stuk dat de meeste aandacht trekt is het inleidingsartikel. De andere bijdragen verrijken onze kennis met een groot aantal nieuwe gegevens en vormen als zodanig het bewijs dat ook feministische geschiedkundigen het histories handwerk goed beheersen (kampioenspeurster is wat mij betreft Myriam Everard, van origine psychologe), maar hebben, met uitzondering van het artikel van Marianne Braun, degenen die op zoek zijn naar verras-

sende nieuwe inzichten niet zoveel te bieden. Omdat de redactie juist het belang van deze nieuwe inzichten benadrukt, zal ik in deze recensie de meeste aandacht besteden aan het inleidingsartikel en de andere bijdragen alleen in relatie tot dat artikel behandelen.

Het bewuste artikel is een unicum in de geschiedenis van het *Jaarboek*, omdat voor de eerste keer geprobeerd wordt een programma op te stellen, dat als richtlijn moet dienen voor wat Ulla Jansz en Tineke van Loosbroek, geïnspireerd door Joan Scott, 'de herschrijving van de geschiedenis van de eerste golf' noemen. De auteurs pleiten ervoor om de geschiedenis van de vrouwenbeweging te beschrijven als een deel van de politieke geschiedenis om zo tot een politieke geschiedenis te komen waarin het geslachtsverschil een normale categorie van analyse is. Via een historiografies overzicht van voornamelijk engstalige werken uit Duitsland, de Verenigde Staten en Engeland (helaas een wat beperkte keuze) krijgt het programma voor de 'herschrijving' van de geschiedenis van de eerste golf vorm.

Het ontwerpen van zo'n programma houdt, zo lijkt me, automaties in dat positie wordt gekozen in het debat over vrouwengeschiedenis in het algemeen en de geschiedschrijving van de eerste golf in het bijzonder. Dat dat inderdaad gebeurt leid ik af uit het feit dat in het historiografies overzicht alleen de zogenaamde cultuurhistorische benaderingen stevig worden gekritiseerd. In dit soort benaderingen zouden 'vrouwenkulturen' te veel van binnen uit bestudeerd worden en vaak het voorwerp zijn van romantisering en idealisering. Door dat deze kritiek heel gebrekkig wordt onderbouwd en samengaat met verklaringen waarin uitdrukkelijk wordt gesteld dat 'de ware vrouwengeschiedenis niet bestaat' en dat cultuurhistorische benaderingen ook welkom zijn, wordt de stellingname van de auteurs en daarmee hun programma onduidelijk.

Resultaat is dat het artikel eerder irriteert

dan stimuleert. Het lijkt erop alsof de auteurs menen dat de keuze voor een bepaald perspectief – het ‘vrouwenkultuurperspectief’ óf het ‘politieke perspectief’ – bepalend is voor de kwaliteit van het histories onderzoek. Dat alles daarentegen afhangt van de manier waarop vanuit die perspectieven wordt gewerkt, blijkt duidelijk uit de inhoud van dit *Zesde Jaarboek*.

Zo laat het artikel van Tineke de Bie en Wantje Fritschy zien dat een rigide en moraliserende opvatting over wat ‘echt’ feminisme is, een creatieve hantering van het ‘vrouwenkultuurperspectief’ in de weg staat. Geïnspireerd door het werk van Nancy Cott stellen zij de vraag of de wortels van het nederlandse, 19de-eeuwse feminisme misschien (mede) in de ‘wereld’ van Réveilvrouwen liggen. Het antwoord is overwegend negatief. Gesteld wordt dat de groeiende deelname van Réveilvrouwen aan liefdadige activiteiten niet beschouwd kan worden als een eerste uiting van een ‘doorbraak’ in de maatschappelijke positie van vrouwen. Uitbreiding van onbetaalde activiteiten bood immers geen soelaas aan de sinds 1830 sterk gegroeide groep ongehuwde burgervrouwen. Deze laatsten hadden behoefte aan onderwijs en fatsoenlijke betaalde arbeid, een behoefte waarin Betsy Perk, Nederlands’ ‘eerste echte feministe’, wél voorzag met de oprichting van Arbeid Adelt. De liefdadige activiteiten van Réveilvrouwen kunnen volgens De Bie en Fritschy ook niet als schakel tussen het Réveil en het feminisme worden beschouwd omdat het om activiteiten ging die pasten in een oude christelijke traditie van barmhartigheid.

In deze interpretatie worden vormen van feminisme die niet lijken op het ‘echte’ feminisme van vrouwen als Betsy Perk, als het ware ontkend. Daardoor ontnemen De Bie en Fritschy zichzelf bij voorbaat de mogelijkheid om binnen de Réveilbeweging kiemen te ontdekken van een religieus geïnspireerd feminisme – waarbij radikaliserend onder meer het resul-

taat kon zijn van het bedrijven van (oude vormen van) liefdadigheid. Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk als gekonkludeerd wordt dat Réveilvrouwen aan het vrouwenennetwerk zoals dat binnen de Réveilbeweging bestond, niet de identiteit en het zelfbewustzijn konden ontleenen om feministiese eisen te gaan stellen. Ik vraag me af of dit de enig mogelijke konklusie is. Het belangrijkste argument dat wordt aangevoerd is namelijk dat er geen sprake was van een specifiek vrouwelijke belevingswereld: Réveilmannen schreven bijna net zoveel over ‘gevoelszaken’ als Réveilvrouwen. Zou het nu niet zo kunnen zijn dat deze, voor het Réveil zo kenmerkende herwaardering van het ‘gevoelsmatige’ heeft bijgedragen tot het ontstaan van het soort zelfbewustzijn dat vrouwen ertoe bracht om revolutionaire, feministiese eisen te stellen als het om het terrein van het ‘morele’ ging?

De Bie en Fritschy vullen met hun studie één van de door Jansz en Van Loosbroek gekonstateerde lakunes op. Een tweede lakune die door deze laatsten wordt gesignaleerd is de politieke plaatsbepaling van het feminisme in het nederlandse liberalisme. Als zij het ernstig menen met hun wens bij te willen dragen aan een nieuwe visie op de totale politieke en sociale praktijk in de 19de eeuw, dan zou niet zozeer het feminisme binnen het liberalisme moeten worden geplaatst, maar zou een andere visie op het liberalisme ontwikkeld moeten worden door van het feminisme uit te gaan. Uit de biografiese artikelen blijkt bijvoorbeeld impliciet, dat een geschiedschrijving die recht doet aan het complexe karakter van het feminisme, anachronistische voorstellingen van het liberalisme kan bijstellen. Duidelijk wordt immers dat noch in het 19de-eeuwse feminisme, noch in het 19de-eeuwse liberalisme sprake was van scherp van elkaar gescheiden politieke stromingen. Uit de genoemde artikelen en uit het wat chaotiese stuk over Reformkleding wordt overigens ook weer eens duidelijk dat

de opdeling van het feminisme in een ethiese en een rationalistische stroming niet bevredigend is. Doordat de verschillende feministiese voorstellingen van 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid' alleen vluchtig worden genoemd en niet nader worden onderzocht, wordt echter de kans om die onbevredigende etikettering grondig te kritiseren helaas gemist.

Het artikel van Marianne Braun laat ten slotte zien hoe het 'politieke perspectief' op creatieve wijze kan worden gehanteerd. Door de feministiese strijd tegen de geldende huwelijksrechtsorde te behandelen als een centraal punt dat onlosmakelijk verbonden was met andere, meer bekende feministiese strijdpunten (onderwijs, arbeid, kiesrecht), dwingt zij de lezers om het feminisme vanuit een wat ongebruikelijke invalshoek te beschouwen, waardoor nieuwe ontdekkingen kunnen worden gedaan. Zo beschouwt Braun het beruchte wetsontwerp-Romme als een keerpunt in de politieke geschiedenis omdat de konfessionelen er hun eigen ordenende rechtsprincipe van de maritale macht van de man mee ondermijnden. Het ontwerp impliceerde immers dat niet langer de man zijn vrouw van loonarbeid moest afhouden, maar dat dit door de staat moest gebeuren. Het artikel van Marianne Braun demonstreert dat steeds nieuwe posities kunnen worden ingenomen ten opzichte van het verleden, ook al zijn alle feitelijke gegevens al lang bekend. Dat betekent dat de geschiedenis gelukkig nooit definitief 'herschreven' zal zijn. Een prettig vooruitzicht, ook voor feministiese historici.

Maaïke Meijer

Sarafaan. Literair, cultureel tijdschrift met breed feministisch karakter

Amsterdam (Sara). Verschijnt vier maal per jaar. Abonnement f 35,- per jaar; losse nummers f 12,50

Sinds november 1985 zijn we een nieuw literair cultureel kwartaaltijdschrift rijker en dat is *Sarafaan*. Tot nu toe verschenen twee nummers. *Sarafaan* funktioneert onder andere als spreekbuis van uitgeverij Sara: er verschijnen voorpublicaties van toekomstige Sara-uitgaven in. Dat is zakelijk en professioneel gedacht (zo werkt ook menig herenblad) en daar is in het geheel niets op tegen. *Sarafaan* wil ook een kweekplaats zijn voor nieuw talent en een publicatieplatform. Volgens het redactioneel 'ontbreekt (het) aan een platform om nieuwe ontwikkelingen te signaleren.' Dat lijkt me overdreven, maar vooruit, wie een blad van de grond tilt ziet zichzelf altijd even in het middelpunt van het universum. Verder meldt het eerste redactioneel dat uitgeefsters, door hun kontakten met buitenlandse uitgeverijen, bij uitstek in een positie zijn om nieuwe ontwikkelingen te zien. *Sarafaan* wil die 'signaleren, stimuleren en kritisch volgen'. Allemaal prachtig. Behalve aan essayistiek, vertalingen en oorspronkelijk literair werk doet *Sarafaan* ook aan beeldende kunst. Het gevaar van deze ruime formule is een zekere heterogeniteit, willekeur en de 'voor elk wat wils'-aanpak, maar dat gevaar kan bezworen worden door een stevige redactie met visie.

Die visie voel ik nog niet in *Sarafaan*. Nummer 1 wenst ons veel genoeg 'in het bonte gezelschap van onder andere Alice B. Toklas, Bep Vuyk, Alice Walker, Audre Lorde, Alexandra David-Neel en Elly de Waard', maar ja, bonte gezelschappen, kleurige boeketten, allerlei en allerhande, het heeft iets toevalligs en vrijblijvends. Het suggereert dat bonte afwisseling een waarde op zich is, terwijl ik per-

soonlijk meer houd van diepgang en een duidelijke richting. Straks kom ik daar op terug.

Een topper vind ik het korte essay van Margret Brügmann, 'Vrouwelijkheid in het spel van de taal' (nr. 1): als lezing op het dichtersensfestival moeilijk en hermeties, als leestekst daarentegen prachtig. Nog een topper zijn de nieuwe gedichten van De Waard (nr. 1). De mogelijkheden van het enjambement zijn tot het uiterste benut. Hier vervult *Sarafaan* de functie die een literair blad hoort te hebben: het signaleren van nieuwe ontwikkelingen.

Alice Walker (nr. 1) is mooi maar een beetje retories. De interviews met Bep Vuyk (nr. 1) en May Sarton (nr. 2) zijn zeer de moeite waard. De Brieven van Mina Krüseman (nr. 2) zijn leuk evenals Alice Toklas' kookboek (nr. 1). Ik bedacht bij dat laatste stuk, dat voorpublicaties weliswaar kunnen leiden tot aankoop van het boek, maar ook tot niet kopen: het is leuk om Alice even te horen over wanneer ze wat allemaal kookte voor wie, waar en met welke ingrediënten, maar ik hoef geen hele dag bij haar in de keuken te zitten. Alleen die inleiding van Meijsing zou ik nog wel lusten, want ik ben natuurlijk wel zo geperverteerd dat ik vaak liever lees *over* dan *van*.

Uitstekend vind ik het uit het engels vertaalde artikel van Elaine Showalter, 'Feministische literatuurkritiek in de wildernis' (nr. 2). Showalter neemt verfrissend afstand van het oerwoud van theorie dat woekert in de gevestigde literatuurwetenschap en waardoor ook feministiese wetenschapsters hun paadje moeten zien te hakken, zonder verzwolgen te worden. Showalter pleit ervoor dat de feministiese literatuurwetenschap geen dogma maakt van het anti-theoretiese standpunt, maar *eigen* theorieën ontwerpt die de ervaringen en het werk van vrouwen centraal stellen. Zij heeft haar bedenkingen tegen 'de feministische obsessie met correctie, aanpassing, aanvulling, herziening, humanisering of zelfs bestrijding

van de mannelijke literair-kritische theorie, een voortzetting van onze afhankelijkheid van die theorie en een vertraging van het proces dat moet leiden naar een oplossing van onze eigen theoretische problemen. (...) Enkele feministische critici hebben een revisionisme ontwikkeld dat bijna op een eerbetoon lijkt.' Uit mijn hart gegrepen. Zelf kiest ze voor een aan de antropologie ontleend model voor de beschrijving van vrouwenkultuur en maakt daarmee het concept van vrouwenkultuur zoals historika's dat gebruiken, interdisciplinair. Om de tekeningen van Jo Nesbitt, die dit artikel als een soort subtekst samenvatten, heb ik erg gelachen.

De vertalingen in *Sarafaan* zijn in het algemeen goed. Kleine meesterwerken zijn de vertalingen van gedichten van Stevie Smith (nr. 2), gelukkig tweetalig afgedrukt, zodat we de vondsten van Marta Vooren ten volle kunnen savoureren. Dat brengt mij terug naar het redactiebeleid: de gronden waarop in *Sarafaan* literatuur wordt geselecteerd, blijven geheel duister. Er liggen bijvoorbeeld werelddelen tussen Stevie Smith enerzijds en Hannes Meinkema en Nicole Zwager anderzijds. Meinkema's verhaal 'In de omgekeerde wereld' (nr. 2) heeft weer zo'n onwaarschijnlijke plot dat het mij niet kan meeslepen. Meinkema ontwikkelt zich wel, maar op een of andere manier wil het maar niet gaan swingen. Er is te veel leed op elkaar gestapeld. Er wordt te veel gepsiologiseerd. De 'ik' staat stijf van de zelfkontrolle en elk gevoel is bij voorbaat al in over-verbaliteit gesmoord. Zo'n klein, zuur detail als dit: ik word gestreeld door haar vriendin, en denk: 'ik hoop dat ze niet tussen mijn dijen gaat, want daar krijgen wollen broeken door de wrijving van die harde korrelige pluïsjes, en dat staat zo armoedig'. Nee, dat hoef ik dan verder niet te weten.

Het verhaal van Nicole Zwager, 'Pluk de dag' (nr. 2) lijkt regelrecht uit de school van Meinkema te komen. Zwager kan opvallend

goed schrijven, maar kiest helaas zo'n grauw feministies-realisties thema (vrouw werkt in saaie winkel en doet moeite om onaantrekkelijk mannetje aan de haak te slaan, hetgeen mislukt. Bestaan die vrouwen nog?). Soms denk ik dat er sinds de jaren '70 een stroming in de nederlandse vrouwenliteratuur is die beschreven kan worden als revival van het Naturalisme, met Meinkema als derzelve Marcelus Emants.

Maar goed. Echt mis slaat *Sarafaan* de plank met dat *overbodige* stuk over Virginia Woolf door Elisabeth Marain (nr. 1). Marain vertelt de biografie van Quentin Bell, de dato 1972, na. Die biografie is door feministes fundamenteel gekritiseerd en herschreven. Marain weet het niet. Haar stuk keutelt maar in het wilde weg rond door de overbekende feiten uit Woolfs leven en ideeën, planloos, af en toe gelardeerd met een eigen opvatting, zonder ook maar iets nieuws naar voren te brengen.

Luister Marain en redactie: er bestaat een indrukwekkende Woolf-wetenschap, de laatste vijftien jaar geproduceerd door voornamelijk geleerde vrouwen, die menige Woolf-mythe heeft ontmaskerd, nieuw biografies onderzoek heeft gedaan, werk heeft geherinterpreteerd. Wie nu over Woolf schrijft *moet* Jane Marcus, Louise de Salvo, Phyllis Rose en vele anderen die na Quentin Bell kwamen, *lezen*. Hoezo 'nieuwe ontwikkelingen signaleren'??? Hier presenteren jullie oude en allang achterhaalde opvattingen als nieuw ! Dat is des te verbazingwekkender omdat Marain op het dichtersessenfestival, waar zij dit stuk als lezing presenteerde, al werd aangevallen op de kritiekloze reproductie van de mythe van de koele, ongenaakbare, lichaamloze Virginia. Daar is haar notabene verteld hoe belangrijk de langdurige incest-ervaringen waren die Virginia onderging in haar jeugd, hoe bepalend die waren voor haar latere vlagen van krankzinnigheid en de relatie tot haar eigen lichaam en seksualiteit.

Tegenwoordig hebben wij het vaak over onze eigen vrouwen traditie. Je zou van *Sarafaan* verwachten, dat die een wetenschappelijke vrouwen traditie als het Woolf-onderzoek niet verzwijgt, waarmee zij zelf doet wat zij anderen verwijt, en haar eigen principes met voeten treedt. Een kritiese redactie laat niet iemand weer op een nulpunt beginnen, maar bouwt voort op wat er is.

Hetzelfde kan gezegd worden van Rudi Westers artikel over Alexandra David-Neel (nr. 1). Interessant, maar er is al een (dieper gaand) artikel over David-Neel van Ineke van Mourik in *Lover* 1984, nr. 4. Waarom noemt Wester het niet, waarom knoopt ze er niet bij aan? Als iedereen altijd weer van voor af aan begint, komen we nooit ergens. Om vooruitgang te boeken moeten we streven naar grondige, specifieke kennis, die zich bewust is van de traditie waarbinnen zij tot stand komt. Dat hoeft absoluut niet in strijd te zijn met de principes van leesbaarheid en toegankelijkheid. Blijkens sommige bijdragen lijkt de redactie ook die mening toegedaan, maar dan weer waait de wind uit het volstrekte beginnershoekje. Dat maakt *Sarafaan* inkonsistent.

De serie artikelen over deense, zweedse, en (voor nummer 3) noorse vrouwen literatuur kunnen ook een straffe redactrice gebruiken. Ze gaan nu *overal* over (schrijfsters van rond 1880 en rond 1980) en kunnen dus moeilijk anders dan bezwijken onder vaagheden en lege generalisaties. 'Er wordt heden ten dage nog net zoveel geschreven over de man-vrouw relatie als toen. Een andere overeenkomst is de problematiek van vrouw en kunstenaarschap.' Dat gaat mijn ene oor in, mijn andere oor uit.

Kortom: Goed en belangrijk dat *Sarafaan* er is. Nog beter als het consistent wordt en positie kiest. Moge dit blad – gelijk elk ander – niet vollopen met wat er toevallig komt, zich aandient en in de brievenbus valt. En moge ook deze redactie bedenken: de tijd der Algemene Inleidingen, die hebben we gehad.

Chris Iles

Krisis, tijdschrift voor filosofie

Verschijnt vier keer per jaar.

Abonnement f 38,- per jaargang;

losse nummers f 12,-

Krisis bestaat vijf jaar. In die vijf jaar zijn vele onderwerpen en invalshoeken beschreven die ook van belang zijn voor de ontwikkeling van vrouwenstudies. *Krisis* heeft artikelen gepubliceerd over: heteroseksualiteit en filosofie; over seksualiteit: verkrachting, mannelijkheid en porno; over sociobiologie en feminisme; over écriture féminine; over vrouwenstudies en vrouwenonderdrukking en over feministische wetenschapstheorie. Al deze onderwerpen worden in vijf van de negentien nummers van *Krisis* behandeld.

In de verschillende stukken zijn grofweg twee problematieken te onderscheiden: de positie van vrouwenstudies en de specificiteit van het object van vrouwenstudies enerzijds, en de konstitutie van het vrouwelijk subjeet, al dan niet in histories-maatschappelijk perspectief, anderzijds. Die eerste categorie komt er in de eerste nummers wat bekaaid af, pas in de latere nummers wordt expliciet ingegaan op de materiële basis vanwaaruit vrouwen in de filosofie hun positie kunnen bepalen en versterken. In die eerste nummers passeren vrouwen wat letterlijker de revue. Daarin is het de vrouwelijke seksualiteit of de mannelijke seksualiteit in relatie tot vrouwen of het moederschap als gevolg van de seksualiteit van vrouwen die voor het voetlicht verschijnen.

In alle artikelen is de politiek leidraad geweest voor de formulering van de problematiek. Wat dat betreft passen de feministische bijdragen in het bredere redactiebeleid van *Krisis*. Het blad beoogt de linkse en kritiese filosofiebeoefening een platform te geven en een progressieve stellingname te plaatsen tegenover de academische filosofiebeoefening.

In nummer 9, het eerste nummer waarin een plaats is ingeruimd voor feminisme en vrouwenstudies, ligt het aksent op de doordiening van filosofiese uitgangspunten vanuit posities die direkt of indirekt door de vrouwenstrijd zijn ingegeven. Monique Wittig richt zich tegen het 'straighte' denken, dat middels a-historiese en universaliserende vertogen een materiële onderdrukking van vrouwen realiseert. Ze illustreert haar stelling aan het voorbeeld van de pornografie.

In nummer 11 komt opnieuw de macht van het vertoog over de dagelijkse ervaring van mensen aan de orde. In de stukken van Karen Vintges en Monique Plaza wordt erop gewezen dat de verwijzing naar de beleving door individuen van in het ene geval porno en in het andere verkrachting een onvoldoende verklaring is van beide fenomenen en vooral van de weerstand die vrouwen ertegen voelen. Beide roepen op, de verschijnselen in hun maatschappelijke kontekst te plaatsen, alvorens erover te oordelen. Plaza reageert (woedend) op een discussie over verkrachting en geweld, waaraan een aantal franse koryfeeën, waaronder Michel Foucault, deelnamen. De politieke problematiek is in beide stukken aanleiding tot een betoog over de specificiteit van de vrouwelijke ervaring en de wijze waarop die door mannen en wetenschappers wordt geïnterpreteerd. Plaza beschuldigt Foucault (filosoof en man) ervan, dat hij een gesloten theoreties vertoog ontwikkelt, zonder zich te wenden tot de vrouwen die strijd voeren tegen verkrachting. Een figuur die door meer vrouwen wordt gekritiseerd.

In nummer 12 beschrijft Margret Brügmann de inzet van de 'écriture féminine'. Hier gaat het om wat juist wordt buitengesloten uit het denken en de theorievorming. De écriture féminine wil uitkomen bij wat nu eigenlijk als 'vrouwelijke' ervaring kan worden aangemerkt. Brügmann geeft een overzicht van de stand van zaken in de discussie waarbij zij de

relatie onderzoekt die Irigaray, Kristeva en Cixous leggen tussen de psychoanalyse, de tekstpraktijk en de vrouw.

In nummer 13 staat een stuk van Trees Mom over het belang van een feministiese maatschappijtheorie. Haar stuk heeft weer een heel direkt politieke inzet. Bovendien is het een polemies stuk. Zij neemt stelling in het debat over het objekt en het specifieke kennisbelang van vrouwenstudies, naar aanleiding van een aantal interventies in andere bladen, die zich uitspreken tegen het 'onderdrukkingsperspektief' van vrouwenstudies.

Het 19de nummer van *Krisis* is het eerste nummer dat voor het grootste deel gewijd is aan vrouwenstudies. De titel van het themanummer is: 'Feministische wetenschapstheorie'. Er staan vier artikelen in, die, zoals de samenstelsters zelf al zeggen, nauwelijks verband houden met elkaar. Toch is vast te stellen dat in deze stukken sprake is van een poging vrouwenstudies als een omvattend kader voor feministiese wetenschapsbeoefening te ontwikkelen. Er heeft een verschuiving plaatsgevonden van thema's die min of meer direkt werden aangegeven door de vrouwenstrijd, naar een misschien wat bezadigder keuze van onderwerpen. Het is dan ook treffend en ook wel een beetje ironies, dat het laatste artikel in dit themanummer, dat van Sandra Coyner, een pleidooi is om als organisatievorm voor vrouwenstudies die van een academiese discipline te kiezen.

Dit artikel is overigens een vertaling, een van de weinige vertalingen. Maar mij moet van het hart dat de kwaliteit van de vertalingen zonder uitzondering matig is. Ze hebben een stijl die geen enkele tijdschriftredaktie zou tolereren in een origineel nederlands artikel, en ze staan vol lastige puzzeltjes, waarvan jammer genoeg de goede oplossing niet achterin wordt gegeven.

Toch is een welgemeende felicitatie aan de redaktie en aan Krisiswerkgroep Vrouwenstu-

dies en Filosofie op zijn plaats. Vijf jaar *Krisis* en zo'n 1800 bladzijden kritiese en linkse filosofiebeoefening, waarvan de theoretiese ontwikkeling van vrouwenstudies niet wordt vergeten, zijn tenslotte niet niks!

Nelleke Vercouteren

Assepoesters en kroonprinsen. Een onderzoek naar de minderheidspositie van agentes en verplegers

Marlies Ott. Amsterdam (SUA) 1985, 192 blz., f 24,50

Pogingen om de scheiding tussen mannen- en vrouwenberoepen te doorbreken hebben inmiddels duidelijk gemaakt, dat het aanvankelijke optimisme daarover wat getemperd moet worden. Dat vrouwen in 'mannenberoepen' de nodige barrières hebben te overwinnen is zo langzamerhand wel bekend, maar dat mannen in 'vrouwenberoepen' blijkbaar minder weerstand ondervinden, is een verschijnsel dat mede dank zij het onderzoek van Marlies Ott de aandacht begint te trekken. Dat verschil was de aanleiding voor haar onderzoek: het gaat over de minderheidsposities van *agentes* en *verplegers*.

Marlies Ott ontleende haar vraagstelling – 'heeft de getalsverhouding tussen mannen en vrouwen op een werkplek een verschillende invloed op mannen en vrouwen' – aan de theorie van Moss Kanter, die deze in 1977 formuleerde naar aanleiding van haar adviseurschap bij een grote onderneming. Op grond van haar bevindingen ontwikkelde ze een kwantitatieve theorie over machtsverhoudingen tussen verschillende categorieën werknemers (v/m). Kort samengevat komt het op het volgende neer: Kanter veronderstelt dat 'mensen' die zich in een arbeidsorganisatie in een minder-

heidspositie bevinden, 'tokens', *altijd* een aantal nadelen ondervinden: ze zijn extra zichtbaar, worden buitengesloten van informele circuits, worden beperkt door stereotyperingen en hebben meer last van stress. De redenering van Kanter is nu dat wanneer de getalsverhoudingen veranderen, ook de ervaringen veranderen. Zo hebben 'mensen' die tot een wat grotere minderheid behoren (ca. 25%) minder last van de bovengenoemde verschijnselen. Kanter schrijft dan ook de problemen zoals vrouwen die ondervinden in een 'mannenberoep', toe aan hun minderheidspositie, niet aan het feit dat ze vrouw zijn.

Behalve dat je je kunt afvragen in hoeverre de problemen van vrouwen in 'mannenberoepen' uitsluitend zijn te herleiden tot hun relatieve zeldzaamheid, rijst vanzelfsprekend de vraag of 'token-mannen' in 'vrouwenberoepen' met dezelfde problemen worden gekonfronteerd. Om daar inzicht in te krijgen onderzocht Ott de situatie van vrouwen bij de politie en van mannen in de verpleging. De invloed van de getalsverhouding werd onderzocht door onderscheid te maken tussen situaties waar vrouwen of mannen een zeer kleine minderheid vormen (ca. 8%) en situaties waar vrouwen of mannen een grote minderheid vormen (ca. 29%). De gegevens zijn middels 297 semi-gestruktureerde interviews verzameld.

Wat leverde de toetsing van Kanter's theorie nu op? Waar haar voorspellingen bleken op te gaan voor vrouwen (ze ondervinden nadeel van hun enkeling-positie), ervaren mannen daarentegen het omgekeerde. Hoewel de resultaten uit het onderzoek laten zien dat de getalsverhouding voor token-vrouwen en token-mannen een faktor van belang is, blijkt het effect daarvan sekse-specifiek. Een voorbeeld: token-vrouwen ervaren de extra zichtbaarheid als onplezierig, token-mannen als plezierig.

De konklusie van Ott dat Kanter's theorie niet sekse-neutraal is, lijkt me dan ook terecht.

De verschillen in de ervaringen en posities van agentes en verplegers kunnen er niet mee worden verklaard. Het is echter de vraag of de oplossing die Ott aanreikt, daarvoor wél een *verklaring* biedt. Ze stelt dat alle verschillen tussen vrouwen in de minderheid en mannen in de minderheid zijn te herleiden tot het statusverschil van mannen en vrouwen. Status is het begrip dat bij de theorie van Kanter zou moeten worden betrokken om 'het sekse-specifieke' te verklaren. Ik betwijfel of deze toevoeging zoveel winst oplevert. Verschillen in arbeidspositie tussen mannen en vrouwen verklaren uit statusverschillen leidt tot een cirkelredenering, omdat gewoonlijk verondersteld wordt dat de soort van werkzaamheden die iemand verricht, bepalend zijn voor de statushoogte.

Een ander bezwaar is, dat de verklaring voor sekse-ongelijkheid buiten de arbeidssituatie gezocht wordt. De toetsing van Kanter's theorie zou juist de vraag moeten opwerpen hoe sekse in arbeidssituaties 'werkt'. Bovendien speelt het begrip status in het onderzoek zelf geen rol van betekenis. Ook de verschillen tussen vrouwen onderling en tussen mannen onderling verdwijnen uit het zicht. Het is te meer jammer omdat die aspecten in het onderzoeksverslag zelf wél aan de orde komen. Heel precies en gedegen zijn een twintigtal hypothesen getoetst. En het leuke daarvan is dat zo ook de ambivalenties en tegenstrijdigheden die in de ervaringen van agentes en verplegers doorklinken in beeld worden gebracht. Die verdwijnen echter in de generaliserende konklusies waarmee het proefschrift wordt afgesloten:

- Enkelingen met een lagere status dan de meerderheid hebben nadeel van hun zeldzaamheid, terwijl enkelingen met een hogere status er voordeel van hebben.
- De weerstanden van de meerderheid nemen alleen toe bij een groeiende minderheid, wan-

neer de status van de minderheid lager is dan die van de meerderheid.

Dat het getal niet doorslaggevend is, heeft Marlies Ott overtuigend aangetoond en dat is ook politiek van belang (bijvoorbeeld 'positieve actie'). Maar mij blijft de vraag intrigeren via welke mechanismen de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen binnen specifieke arbeidssituaties tot stand komen en onder invloed waarvan ze veranderen. *Assepoesters en kroonprinsen* levert verschillende aanknopingspunten op om dit vraagstuk en andere verder uit te werken.

Dymphie van Berkel

Natuurlijk geboortenregelen, in de twintigste eeuw. De ontwikkeling van de periodieke onthouding door de Nederlandse arts J.N. Smulders in de jaren dertig

Hanneke Westhoff. Baarn (Ambo) 1986, 338 blz., f 39,50

'Katholiek arts baanbreker voor anti-conceptie' (*Utrechts Nieuwsblad*, 22-1-1986). Deze kop prijkte boven een aankondiging van de promotie tot doktor in de geneeskunde van Hanneke Westhoff op 23 januari 1986, met het proefschrift *Natuurlijk geboortenregelen*. Bedoelde katholieke arts is J.N.J. Smulders, die in 1930 in Nederland de periodieke onthouding (PO) introduceert. PO (als typies katholieke methode van geboortenregeling) roept bij mij niet direct associaties op met baanbrekend werk. Ook de belangstelling die Westhoff voor deze 'natuurlijke' methode op dit moment nadrukkelijk signaleert bij uiteenlopende groepen als orthodoxe katholieken, ekologiese bewegingen en feministiese vrouwen viel mij op. Op beide punten kom ik terug

aan het eind van deze bespreking; eerst ga ik in op de inhoud van het boek.

Voor de geschiedenis van de geboortenregeling in Nederland kom je tot dit moment onvermijdelijk uit bij het omvangrijke werk van Gé Nabrink *Seksuele hervorming in Nederland* (1978). Hierin worden de bijdragen aan de geboortenregeling beschreven van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB), van de latere NVSH en de reacties die de activiteiten van deze bonden opriepen bij diverse groeperingen in de maatschappij. Het proefschrift van Westhoff is te beschouwen als een waardige tegenhanger van dit boek, omdat het de problematiek van de geboortenregeling van een andere kant belicht, de katholieke zuil.

Hoewel de kern van *Natuurlijk geboortenregelen* bestaat uit een tweetal hoofdstukken waarin de introductie en ontwikkeling van de methode van PO weergegeven worden, is de opzet veel ruimer. Het boek begint met de geschiedenis van de geboortenregeling in Nederland van circa 1850 tot 1930; hier speelt de oprichting van de NMB in 1881 en vooral de bestrijding van deze bond een belangrijke rol. Daarnaast wordt in een apart hoofdstuk ingegaan op de geschiedenis van het onderzoek naar de wetmatigheden in de maandelijkse cyclus van de vrouw, met name naar het al dan niet bestaan van vruchtbare en onvruchtbare perioden. (Dit onderzoek zal het in 1930 mogelijk maken dat Smulders zijn PO-methode ontwikkelt.) In de slothoofdstukken wordt ingegaan op de dilemma's die er voor katholieke artsen bestonden bij de uitvoering van PO en op de geleidelijk mediese akseptatie.

Als in het laatste kwart van de 19de eeuw overal in Europa door bewuste kinderbeperking de geboortencijfers gaan dalen, dalen deze in Nederland ook, maar in veel mindere mate. Bepaalde, met name katholieke groepen uit de bevolking hebben hiertoe bijgedra-

gen, doordat ze zich lange tijd afzetten tegen anti-konceptie. De in 1881 opgerichte NMB heeft in ons land een belangrijke rol gespeeld in de verspreiding van de kennis over anti-konceptie. Van het bekende 'Middelenboekje' dat al in 1884 verschijnt, zijn er 10 jaar later 35.000 verkocht. In de loop der tijd lokt de NMB steeds felle reacties uit. Zo wordt in 1898 door de joodse arts H. Pinkhof de 'Vereniging tot bestrijding van het Nieuw Malthusianisme' opgericht.

In de akties tegen de geboortenbeperking spelen medici een belangrijke rol. Westhoff benadrukt herhaaldelijk dat het voortouw hierbij niet genomen is door katholieke artsen, maar voornamelijk door hun protestantse collega's. In katholieke kring wordt het malthusianisme aanvankelijk gezien als een van de kwalen van de moderne tijd en houdt men zich bezig met de bestrijding van de zedeloosheid in het algemeen. Pas tegen de jaren twintig gaat men zich nadrukkelijk richten op de ongeoorloofde geboortenbeperking. Katholieke medici spelen hierin een vooraanstaande rol. In de pas in 1919 opgerichte Rooms-Katholieke Artsenvereniging heeft de 'doelmatige en krachtige bestrijding van het neo-malthusianisme' een centrale plaats. In navolging van Pinkhof blijft men in mediese kring het verband leggen tussen anti-konceptie en abortus provocatus. Abortus is namelijk de logiese konsekwentie als de hulpverlening faalt. Een konsekwentie die niet strookt met hun opdracht als arts, het leven te bevorderen. Hun grote aandeel in de strijd tegen de NMB zal het de artsen moeilijk maken PO, die door velen gezien wordt als verkapt malthusianisme, te aksepteren.

Wanneer deze door Smulders in 1930 wordt geïntroduceerd, is daar al een eeuw van onderzoek naar de vrouwelijke cyclus aan voorafgegaan: K.E. van Baer slaagde er in 1827 als eerste in, het bestaan van de eikel aan te tonen. Westhoff gaat in haar studie uitgebreid in op

al het onderzoek dat vanaf dat moment verricht wordt, totdat H. Knaus en K. Ogino er in de jaren twintig van deze eeuw in slagen, onafhankelijk van elkaar, het tijdstip van ovulatie en de relatie met de menstruatiecyclus te formuleren.

De PO is in Nederland verbonden met de namen van Ogino en Knaus; veel minder bekend is de naam van Smulders. Met haar studie probeert Westhoff hierin verandering te brengen door het belang van de arts Smulders voor de invoering van PO in Nederland te benadrukken en door de eigen bijdrage te vermelden die hij leverde aan de verbetering van de methode. In al het onderzoek van de vorige eeuw heeft het vinden van een methode voor geboortenregeling volgens Westhoff nooit een rol gespeeld. De verdienste van Smulders is het geweest dat hij juist wel het praktische belang van de vondsten van Ogino en Knaus heeft opgemerkt. Zijn vrouwelijke cliënten, die hij schriftelijk adviseerde, vroeg hij menstruatie-data, geslachtsgemeenschap, bijzondere gebeurtenissen en fysieke verschijnselen als gezwollen borsten, afscheiding en dergelijke op lijsten bij te houden. Aan de hand hiervan was Smulders in staat zijn methode te verfijnen. Door vrouwen te leren letten op de verschijnselen die samenhangen met de ovulatie kon de methode betrouwbaarder worden en de onthoudingsperiode korter.

Rond de PO komt het in de jaren dertig tot een botsing tussen moraaltheologen en artsen. De katholieke artsen – die vanaf 1920 een heftige strijd hebben gevoerd tegen de geboortenbeperking – zien in de PO een malthusianse methode. Men weet niet hoe men een eventuele ommezwaar tegenover niet-katholieke collega's moet verdedigen. De moraaltheologen die zich met de zaak bemoeien reageren veel opener. Ten onrechte is de indruk gewekt, dat de kerk tegen geboortenregeling is. Dit is niet het geval mits er sprake is van

een goed motief en mits er geen ongeoorloofde middelen worden toegepast.

De reacties buiten de katholieke kring laten zich raden. Als de katholieke artsen in hun blad doorgaan de PO te bestrijden, grijpt Van de Loo, censor en geestelijk adviseur van de R.K. Artsenvereniging in. Hij doet de duidelijke gezagsuitspraak dat de priester het laatste woord heeft over de geoorloofdheid van de PO. Artsen hoefden en mochten zich niet meer bezighouden met de vraag of PO toegestaan was. Zij dienden zich te bepalen tot strikt geneeskundige hulp. Volgens Westhoff komt daarmee PO in het midden van de jaren dertig in rustiger vaarwater terecht en mag worden aangenomen dat de PO als normale huwelijkspraktijk ingang vindt in het katholieke huwelijksleven. Voor de uiteindelijke akseptatie van PO door (vrouwen)artsen is het volgens Westhoff belangrijk geweest dat zij verbonden was met biologiese feiten, voor de arts een bekend terrein, en met anamnese en voorschriften, passend in het normale mediese handelen.

Voor iedereen die geïnteresseerd is in de geschiedenis van de anti-konceptie, is *Natuurlijk geboortenregelen* een aan te bevelen boek. Mij boeide met name de hoofdstukken waarin 'verteld' wordt over de voorgeschiedenis van de PO en de hoofdstukken waarin ingegaan wordt op de reacties in mediese kringen, eerst op de NMB, later op de PO. Ook de biografie en het onderzoek van Smulders zijn zeker het lezen waard. Westhoff maakt hierin duidelijk dat de rol van Smulders in de ontwikkeling van PO en de propaganda ervoor onderbelicht zijn. Zij heeft mij echter niet overtuigd van haar opvatting dat de PO halverwege de jaren dertig in rustig vaarwater terecht komt, een normale huwelijkspraktijk wordt en zelfs dat de geboortendaling van de katholieken in die tijd voor een niet onbelangrijk deel op rekening van de PO komt. Met andere woorden

dat de invoering van PO in zeer korte tijd een doorbraak heeft bewerkstelligd in het denken van katholieken over kinderbeperking. Nergens wordt duidelijk in welke mate en in welke kringen PO in deze beginjaren is doorgedrongen. In het archief van Smulders, dat Westhoff mocht gebruiken, bevinden zich de gegevens van 1500 vrouwen, de cliënten van 10 jaar. Een respectabel aantal om onderzoek te doen naar ovulatieverschijnselen, maar niet om de verspreiding van PO mee te bekijken. Bovendien blijken deze cliënten, zoals te verwachten, voor een groot deel afkomstig uit de hogere klasse. Uit eigen onderzoek is mij gebleken dat na de Tweede Wereldoorlog de discussie over PO nog niet is uitgewoed. Onder de termen zedenverwilderings- en huwelijksproblematiek wordt in de jaren vijftig de discussie voortgezet over toepasbaarheid, betrouwbaarheid en ongeoorloofd zijn van PO.

Door in de introductie en de konklusies van het boek PO zo nadrukkelijk te verbinden met groepen uit de ekologiese en vrouwenbeweging geeft Westhoff aan deze methode achteraf een grotere progressieve lading dan zij mijns inziens had. In een interview in *Folia* (24-1-1986) legt Westhoff dezelfde verbanden. Ik betwijfel of het zinnig is om groepen als orthodoxe katholieken en feministiese vrouwen, die om zeer uiteenlopende redenen dezelfde methode gebruiken, met elkaar in verband te brengen.

Kea Tijdens

De positie van vrouwen bij een grote bank. Een onderzoek naar de achtergronden van het verschil in positie tussen mannen en vrouwen

A.M. de Jong-van der Poel. Proefschrift, Erasmus Universiteit Rotterdam, 1985

Mevrouw De Jong werkte mee aan een inventarisatie van het onderzoek in Nederland met betrekking tot de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt, gepubliceerd in M. Schoemaker e.a. *De positie van de vrouw op de arbeidsmarkt*, SISWO, Amsterdam, 1978. De konklusie uit deze inventarisatie, dat er vrijwel geen aandacht werd besteed aan de positie van vrouwen in het arbeidsproces, was voor De Jong aanleiding om dit als onderwerp voor haar promotiestudie te nemen. Ze legde ten behoeve van het veldonderzoek contacten met een grote bank. De onderzoeksopzet bestond uit drie delen: een analyse van het personeelsbestand van de bank, een enquête onder chefs en een enquête onder medewerkers/sters. Over het onderzoek onder chefs publiceerde ze eerder: *Gelijke behandeling en het personeelsbeleid*, Deventer 1983. Het onderzoek onder de medewerkers-sters resulteerde in de hier besproken promotiestudie.

De Jong bespreekt uitgebreid een drietal arbeidsmarkttheorieën. Zij meent, op basis van de literatuurstudie en het vooronderzoek, dat theorieën waarin de nadruk wordt gelegd op één groep van verschijnselen als oorzaak van sociale ongelijkheid niet houdbaar zijn. In een, noodzakelijkerwijs complex model zullen drie groepen variabelen een plaats moeten krijgen:

- persoonskenmerken en gedrag van werknemers;
 - de interne structuur van de organisatie;
 - de uitvoering van het personeelsbeleid.
- De Jong besloot het onderzoek een explore-

rend en beschrijvend karakter te geven en het vooral te richten op de samenhang tussen de variabelen en hun betekenis voor de ongelijkheid van mannen en vrouwen binnen een organisatie.

Het personeel van de bank is in de afgelopen jaren 'vervrouwelijkt', maar dit heeft niet geleid tot een grotere deelname van vrouwen in bank- en staffuncties. Er is sprake van functie-segregatie: vrouwen en meisjes worden in hoofdzaak aangetrokken voor administratieve en baliefuncties. Vrouwen zijn ondervertegenwoordigd in die afdelingen die nauw bij het beleid zijn betrokken.

Ook zijn er verschillen in salariering, in vrijwel alle leeftijds- en opleidingsgroepen, tussen mannen en vrouwen. Deze verschillen zijn aanvankelijk klein, maar nemen toe met de leeftijd, zodat er rond het dertigste jaar duidelijke verschillen zijn in het nominaal salaris van mannen en vrouwen.

Probleemstelling

Er is veel minder bekend over de invloed van verschillen in gedrag en behandeling dan over de betekenis van persoonskenmerken, zoals leeftijd, duur dienstverband en vooropleiding, voor ongelijkheid. Daarom stond voor de interviews onder medewerkers/sters de vraag centraal 'in hoeverre verschillen in loopbaan en eindpositie tussen mannen en vrouwen het gevolg zijn van verschillen in behandeling of van verschillen in gedrag en motivatie of van de betekenis van behandeling en gedrag voor de loopbaan bij mannen en vrouwen'. Deze vraag hield in dat de invloed van bovengenoemde persoonskenmerken uitgeschakeld werd. Dit werd gerealiseerd door 'matching': er werden paren samengesteld van mannelijke en vrouwelijke medewerkers die gelijk scoorden met betrekking tot nivo en richting van vooropleiding, leeftijd, datum van indiensttreding en bedrijfs onderdeel. Er waren 400 paren

te maken, 82 daarvan werden geïnterviewd. Voor de gestructureerde vragenlijst werd een schema ontworpen, waarin positie en loopbaan de afhankelijke variabelen waren en loopbaangedrag, houding, promotiekansen, behandeling, intrade-positie en dergelijke interveniërende variabelen. De Jong formuleerde hypothesen die statisties werden getoetst.

Onderzoeksresultaten en konklusies

Uit het onderzoek blijkt dat een vrouw die met eenzelfde 'start-kapitaal' als een man aan haar loopbaan bij de bank begint vaker terecht komt in een lagere positie en een minder bedrijfsspecifieke functie, die ook naar haar eigen oordeel minder te bieden heeft. 8% van de mannen en 25% van de vrouwen had geen promotie gemaakt. 20% van de mannen steeg meer dan twee salarisklassen, bij de vrouwen kwam zo'n grote stijging niet voor. Het gedrag van mannen is gemiddeld meer loopbaange-richt, zij ondervinden ook meer aanmoediging en begeleiding. Het loopbaanverschil hangt onder meer samen met de aanvangsfunctie. Deze functies zijn bedrijfsspecifieker naarmate de werktijd langer is en men meer interne opleidingen volgt. Alle functies waarin vrouwen oververtegenwoordigd zijn, scores laag wat betreft nivo en bedrijfsspecificiteit.

De verschillen tussen de paren nemen toe met de leeftijd en de duur van het dienstverband. Er is sprake van een wisselwerking tussen behandeling van de bank en gedrag van de geïnterviewden. Verschillen in behandeling zijn belangrijk bij de verklaring van verschil in positie tussen mannen en vrouwen met gelijke persoonskenmerken.

Ongelijkheid is hardnekkig

In *Gelijke behandeling en het personeelsbeleid* konkludeerde De Jong al dat chefs niet uit eigener beweging zullen aansturen op veranderingen in het personeelsbeleid met het oog

op doorstroming van vrouwen naar hogere functies. Konkrete maatregelen, die de bedrijfsleiding neemt, willen ze wel steunen.

De verschillen in positie van vrouwen blijken zo hardnekkig omdat structurele factoren, zoals functie-opbouw en personeelssamenstelling enerzijds en gedrag van medewerkers en chefs anderzijds elkaar versterken. Het is een grote verdienste van De Jong dat ze laat zien dat op vele verschillende momenten tijdens het dienstverband vrouwen ongelijk behandeld worden. Ze heeft in een gedegen onderzoek aangetoond dat een gelijke start niet altijd tot een gelijke eindpositie leidt.

Tegen onderzoek naar verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke werknemers wordt wel ingebracht dat hun posities verschillen, omdat leeftijd en andere persoonskenmerken niet gelijk zijn; met andere woorden, de werkgever in kwestie diskrimineert niet. De Jong heeft laten zien dat dit onjuist is door 'gematchte' paren te interviewen. Hierin zit de kracht van het onderzoek. Maar tegelijkertijd is het ook de zwakte: een personeelsbestand bestaat voornamelijk uit mannen en vrouwen met verschillende kenmerken. Het zoeken naar verklaringen voor deze ongelijkheid is daardoor, jammer genoeg, buiten de vraagstelling van het onderzoek gevallen.

Het personeelsbestand bestaat uit vrouwen die jonger zijn, minder vooropleiding en een geringer aantal dienstjaren hebben dan mannen. Voor het management is de werving van jonge ongeschoolde vrouwen voordelig: lage lonen en hoog verloop. Ongelijkheid is niet belangeloos. De arbeidsorganisatie is in de loop der tijd zó ingericht dat er afgescheiden werkzaamheden zijn ontstaan waarvoor vrouwen worden geworven. Hiermee is de doorstromingsproblematiek verbonden: voor vrouwenfuncties bestaan eigen, korte loopbaanpaden. Wijzigingen in de arbeidsorganisatie hebben gevolgen voor de doorstromingsmogelijkheden, evenals wijzigingen in het wervingsbe-

leid. Zo worden steeds meer hooggeschoolde mannen geworven op startposities voor kaderfuncties. Ook andere ontwikkelingen zijn van invloed op de doorstroming en daarmee op de loopbanen van mannen en vrouwen. De situatie die De Jong schetst, is er één van ongelijke behandeling, hopelijk wordt deze situatie niet verslechterd door bovenstaande ontwikkelingen.

Trees Pels

Schoolverzuim van Turkse en Marokkaanse meisjes. Een studie naar de omvang en de redenen van schoolverzuim en schoolverlaten van 12 t/m 16-jarige Turkse en Marokkaanse meisjes en het tegengaan daarvan

Ineke Vlug, Erasmus Universiteit
Rotterdam, 1985, 221 blz.

Wegblijven van school. Een onderzoek naar het verzuim en het voortijdig verlaten van de school bij 14-17-jarige Turkse, Marokkaanse en Nederlandse meisjes

M. Luykx en P. Uniken Venema.
Rijksuniversiteit Utrecht, 1985, 163 blz.

Volgens gangbare verklaringen zouden oudere turkse en marokkaanse meisjes van school wegblijven omdat dit 'niet in hun cultuur past', of in het 'traditionele rolpatroon'. Wellicht het belangrijkste resultaat van de twee vorig jaar afgeronde onderzoeken over schoolverzuim is, dat dergelijke verklaringen als op zijn minst eenzijdig, soms zelfs als bevooroordeeld ontmaskerd worden. Net als nederlandse meisjes van vergelijkbare sociaal-ekonomiese achtergrond reageren turkse en marokkaanse meisjes op spanningen in het gezin of zijn ze 'schoolziek', dat wil zeggen dat ze problemen ervaren in het onderwijs die hen (verder) demotiveren.

Wel zijn er verschillen in de aard van de problemen thuis en op school. Alvorens hierop nader in te gaan, eerst iets over de opzet van beide rapporten.

Zowel het onderzoek van de Vakgroep Onderwijssociologie en Onderwijsbeleid van de Erasmus Universiteit (hierna OS & OB te noemen), als dat van de Vakgroep Onderwijskunde Utrecht (VOU) is tot stand gekomen in opdracht van het Ministerie van Onderwijs, in het kader van het emancipatie- en minderhedenbeleid. Om overlap te voorkomen heeft OS & OB het kwantitatieve deel van het onderzoek voor haar rekening genomen, en zich gericht op 12- tot 16-jarigen, met een aksent op de overgang tussen basis- en voortgezet onderwijs. De VOU heeft het aksent vooral gelegd op het 'relatieve' verzuim (verzuim door meisjes die bij een school ingeschreven staan) bij 14- tot 17-jarigen.

Met de onderzoeksdoelen, vertonen ook de gehanteerde *onderzoeksmethoden* verschillen. Hier wil ik slechts wijzen op een overeenkomst: in beide onderzoeken zijn gesprekken gevoerd met betrokkenen, dat wil zeggen leerplichtambtenaren, leerkrachten en (al dan niet verzuimende) meisjes, maar niet (OS & OB) of slechts in de marge (VOU) met ouders. Waarom niet met de ouders is mij een raadsel; deze keuze wordt ook niet beargumenteerd. Juist als het om een onderwerp als verzuim gaat, waarbij over het aandeel van de ouders de nodige vragen bestaan, wordt hun visie node gemist. Overigens moet gezegd worden, dat de onderzoekers van de VOU in het algemeen explicieter verantwoording afleggen dan OS & OB van door hen gemaakte keuzen, en van mogelijke konsekventies van de tegenvalers, zoals elke onderzoeker die nu eenmaal op zijn/haar pad ontmoet.

Beide rapporten bevatten een beschrijving van de onderwijssituatie in Turkije en Marokko, en van de leerplichtwetgeving in Nederland. Verder loopt de *rapportage* zeer uiteen.

Helaas, moet ik toevoegen, want zowel het vergelijken als overzien van de in beide rapporten gepresenteerde gegevens is hierdoor bepaald geen sinecure. Dit wordt nog verder bemoeilijkt, doordat het rapport van OS & OB niet erg overzichtelijk is; soms komt eenzelfde onderwerp, zoals bijvoorbeeld 'relatief verzuim', in meerdere hoofdstukken aan de orde, en het scheiden van de grote hoeveelheid gegevens in hoofd- en bijzaken wordt nogal eens aan de lezer overgelaten. Van beide rapporten is niet zomaar een snelle samenvatting te geven; vandaar dat ik me hier beperkt tot enkele krenten uit de pap.

Uit het onderzoek van OS & OB blijkt dat het *absoluut verzuim* onder turkse en marokkaanse meisjes hoger is dan onder nederlandse meisjes (respektievelijk 6%, 9% en 0,5%). Mogelijk zijn deze gegevens dan nog geflatteerd. Ouders van turkse en marokkaanse meisjes krijgen vaker en gemakkelijker vrijstelling van leerplicht, als oplossing voor de gezinsproblemen (bijvoorbeeld een zieke moeder) of omdat adequate onderwijs-opvang ontbreekt (40% van de meisjes is korter dan 5 jaar in Nederland en heeft hier nauwelijks of geen onderwijs gevolgd). In tegenstelling tot OS & OB vindt de utrechtse onderzoeksgroep, dat aan de andere kant de ouders van turkse en marokkaanse meisjes ook eerder gekonfronteerd worden met dwangmaatregelen dan nederlandse ouders.

In beide onderzoeken komt naar voren, dat het naar verhouding vaak oudste dochters zijn die verzuimen. Het *relatieve verzuim* is het hoogst onder turkse meisjes. In het rotterdamse onderzoek nemen de marokkaanse meisjes een tweede plaats in. In het utrechtse onderzoek hoort een deel van hen tot de zeer trouwe schoolbezoeksters, en een ander deel juist tot de langdurig absenten. In het algemeen geldt dat de turkse en marokkaanse meisjes in de lagere onderwijsvormen het meest verzuimen. OS & OB konstateert een

dieptepunt bij het Individueel Beroeps Onderwijs, VOU bij de Internationale Schakelklassen.

De utrechtse onderzoekers geven een duidelijk beeld van de redenen van het relatieve schoolverzuim, in de visie van de verschillende partijen. Worden de meisjes zelf aan het woord gelaten, dan blijken het moeten optreden als tolk (voor het gezin), ziekte en isolement van de moeder, ziekzijn en 'geen zin hebben in school' de belangrijkste redenen tot verzuim. Bij nederlandse meisjes zijn het eerder relationele conflicten in het gezin dan ziekte van de moeder die tot verzuim leiden.

Verzuimsters van alle nationaliteiten voeren daarnaast problemen op school aan als reden voor hun verzuim en zoeken hun toevlucht tot ziekte en spijbelen om aan de spanningen te ontkomen. De turkse en marokkaanse meisjes noemen leerstofproblemen en spanningen met nederlandse leerlingen en leerkrachten. De meisjes worden soms negatief benaderd 'omdat ze anders zijn'. Anderzijds maken ze soms van dit argument gebruik, bijvoorbeeld om onder de gymles uit te komen. Deze meisjes zijn in vergelijking met de nederlandse meisjes ook minder expliciet in hun verzet tegen de school. Zij krijgen dan ook zelden met schorsing en dergelijke te maken.

De vertegenwoordigers van scholen vertonen volgens de onderzoekers nogal een eenzijdige visie: het verzuim van turkse en marokkaanse meisjes wordt hoofdzakelijk toegeschreven aan hun gezinssituatie en kulturele achtergrond. De meisjes zouden worden thuisgehouden, 'omdat ze volgens de cultuur alleen voor de taken in het gezin hoeven te leren'. Het verzuim door nederlandse meisjes wordt daarentegen eerder aan henzelf toegeschreven: het wordt gezien als uiting van verzet tegen of desinteresse in de school.

Uit het OS & OB-onderzoek blijkt eenzelfde eenzijdige visie van schoolzijde op rela-

tief verzuim: naast de gezinssituatie worden kulturele factoren daaraan debet geacht. In de feitelijke verzuimgegevens, zoals vermeld bij een aantal scholen, komt deze laatste faktor echter niet voor. Frappant gegeven is hier nog dat de scholen in het algemeen het verzuim van turkse en marokkaanse meisjes niet als problematies ervaren, terwijl het verzuim onder hen toch relatief groot is.

Tot slot nog een bevinding van leerplichtambtenaren in beide onderzoeken: bij turkse en marokkaanse meisjes heeft men in het algemeen meer moeite zich een beeld te vormen van de ware verzuimredenen. Dit heeft, zo menen de utrechtse onderzoekers, onder meer te maken met communicatieproblemen met de ouders. Leerplichtambtenaren grijpen een uiterste machtsmiddel als het proces-verbaal aan, omdat de ouders niet of afwijzend reageren op hun bemoeienissen. Uit de enkele interviews met de laatsten blijkt dat de bedoeling van de contacten hun vaak ten enenmale ontgaat en dat zij leerplichtambtenaar, schooldirecteur en rechter soms als één partij zien.

Samenvattend kan gezegd worden, dat de situatie van verzuimende turkse, marokkaanse en nederlandse meisjes meer overeenkomsten vertoont dan vaak werd aangenomen. Het nut van *vergelijkend* onderzoek is hiermee eens te meer bewezen. Dat er overigens wel degelijk ook sprake is van verschillen in de gezins- en schoolsituatie van de meisjes, is in de publiciteit rond de uitgave van de rapporten wat minder benadrukt. Op school gaat het dan niet alleen om een soms moeizame aansluiting bij het nederlandse onderwijssysteem op zich, maar ook om het feit dat vooroordelen ten aanzien van kultuurverschillen een rol spelen. Het idee bijvoorbeeld dat onderwijs voor meisjes in de turkse en marokkaanse cultuur niet belangrijk gevonden zou worden, blijkt niet te kloppen. Thuis spelen traditionele rolpatronen wel een rol, maar die lijken eerder de positie

van de moeder (en soms oudste dochter) dan die van de andere kinderen te betreffen. Isolément en gering gebruik van nederlandse voorzieningen, zoals bijvoorbeeld de gezins-hulp, kunnen daarmee samenhangen.

Een en ander betekent toch, dat naast algemene maatregelen ter voorkoming en bestrijding van verzuim, ook specifieke maatregelen nodig zijn. De onderzoekers noemen er een aantal, waarbij verbetering van de communicatie met de gezinnen en toegankelijker maken van voorzieningen sleutelwoorden zijn. Dat specifieke maatregelen hard nodig zijn, wordt duidelijk, als we naar de huidige praktijk met betrekking tot bestrijding van schoolverzuim kijken: aan de ene kant tonen scholen zich coulanter tegenover verzuim van turkse en marokkaanse meisjes, aan de andere kant wordt eerder gegrepen naar dwangmaatregelen. Dit verschil met de aanpak van verzuim van nederlandse meisjes lijkt eerder het gevolg van onmacht dan van een doelbewuste keuze. Mijns inziens zijn de turkse en marokkaanse meisjes, noch – op de langere termijn – hun gemeenschap hiermee gediend. Immers, voor verbetering van de maatschappelijke positie van turkse en marokkaanse vrouwen in het algemeen is een eigen kader van groot belang. Daaraan is nu een groot gebrek. Daarom moet de vicieuze cirkel doorbroken worden.

Summaries

Japke Schonewille, Yolanda Wielhouwer, *Sexual harassment in schools*

In this article we discuss the problem of sexual harassment in integrated schools for primary vocational education. The government policy of fusions within this kind of education has emancipatory aims, but the fusion of (large) primary schools of technical education with (small) primary schools of domestic economy can have negative consequences for girls, which are neglected. The schoolculture of boys and male teachers will often dominate after the fusion. For girls this can become harassing. Especially this will be the case when girls are a minority in the class-room. In this specific context it is more likely that the behaviour of boys and male teachers will be experienced by girls as sexual harassment. We conclude that some measures can be taken to strengthen the position of these girls. More generally it is important that the problem will be taken hold of by the school; especially teachers can play an important role.

Jeanne de Bruijn, Greetje Timmerman, *From sexual harassment to desired social intercourse between the sexes*

In the last ten years a mass of evidence has been collected through various surveys, showing that sexual harassment on the workplace is a vast problem for working women. In general, few of those analysed the specific relation between the incidents of sexual harassment and sex power differences in the workplace. In this project (case-studies in three dutch firms) some structural and cultural aspects of the context of the worksituation are investigated and the question is posed whether these contextual features play an important role with respect to the rate of sexual harassment. The authors consider sexual harassment as a historical cultural phenomenon of changing social intercourse between the sexes, based on the historical sociological perspective of N. Elias. The project was funded by the Dutch government.

Judith Vega, *Force and consent. Classic-liberal concepts in texts on sexual violence*

The feminist approach of sexual violence as a structural social phenomenon is accompanied by a specific conceptualisation of the notion of force as well as of the notion of self-determination for women. It tends to construct a rather monolithic kind of repression and an universal and rational female subject, leading to a static antagonism of two sexes. This is elaborated in two main ways: either all heterosexual relations are identified as force, or a given, unchanging terrain of force is complemented by a natural terrain of sexuality, reigned by free choice.

In this article it is shown how these theoretical positions, respectively represented by Catharine MacKinnon and Susan Brownmiller, are in fact formulated in terms of the classic natural rights theory. The similarities and differences in their conceptualisations of force and consent are analysed in comparison to the conceptualisations by Thomas Hobbes and John Locke. On the one hand, this heritage seems to account for the static way in which violence and freedom are being formulated. On the other hand, the classic concept of consent seems to be more adequate to describe ambivalences of women than an undifferentiated concept of free choice.

Marjo Buitelaar, *Freedom of movement and social contacts of Moroccan women*

Reflecting their subordinate position in the social hierarchy, Moroccan women are entitled to less space than men and see their privacy more easily disturbed by men than vice versa. From time to time women leave their houses and meet in the public bath, the saint's shrine, at the cemetery, the market and the women's center. As this does not accord to the dominant Moroccan worldview in which women should stay at home, people fear they might disgrace the family by misbehaviour. This does not stop them to meet at these places and discuss issues important in their lives.

Gegevens over de auteurs

Jeanne de Bruijn (1954) studeerde sociologie; is wetenschappelijk medewerkster vrouwenstudies aan de Rijksuniversiteit Groningen, subfakulteit sociologie, vakgroep filosofie en maatschappijwetenschappen.

Marjo Buitelaar (1958) studeert antropologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en is studentassistente bij de vakgroep sociale antropologie.

Yvonne Leeman (1952) studeerde sociologie aan de Rijksuniversiteit Leiden, is werkzaam bij de vakgroep Onderwijskunde van de Universiteit van Amsterdam en verbonden aan het Centrum Etnische Studies i.o.

Sawitri Saharso (1956) studeerde sociologie aan de Universiteit van Amsterdam, is medewerkster bij de vakgroep Onderwijskunde van de Vrije Universiteit Amsterdam en verbonden aan het Centrum Etnische Studies i.o.

Japke Schonewille (1957) studeert onderwijskunde aan de Universiteit van Amsterdam en is momenteel werkzaam bij de werkgroep VREK/projekt Kinderkultuur.

Greetje Timmerman (1954) studeerde sociologie en is universitair docent vrouwenstudies aan de Rijksuniversiteit Groningen, WUBse werkgroep Vrouwenstudies.

Judith Vega (1956) studeerde politikologie.

Monique Volman (1960) studeert onderwijskunde aan de Universiteit van Amsterdam en is kandidaat-assistente bij de vakgroep Vrouwenstudies FSW.

Yolanda Wielhouwer (1952) studeert onderwijskunde aan de Universiteit van Amsterdam en is momenteel werkzaam bij het Advies- en Begeleidings Centrum voor het Onderwijs.